

Δίκη

A MÁRKUS DEZSŐ ÖSSZEHASONLÍTÓ JOGTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT FOLYÓIRATA

A TARTALOMBÓL

ÁDÁM ANTAL EMLÉKÉRE

In memoriam Ádám Antal (1930–2020)

„Óriási érték lett az élet“

Ádám Antal a Horthy-korszakról

TANULMÁNYOK

Jogkorlátozás és jogfosztás a gazdasági életben a Pécsi Királyi Törvényszék gyakorlata alapján (1938–1944)

Were there any Racial Legislations against the Roma during the Horthy Era?

Magyar magánjogászok a német jog hatásáról és a jogfosztásról (1920–1944)

Adalékok a Horthy-korszak büntető jogtudományának történetéhez

A kisebbségi iskolaügy Balázs Ferenc tevékenysége alapján 1938–1944 között

MŰHELYTANULMÁNYOK

Wartime Sexual Acts as Prosecutable War Crimes

The Hungary of the West

The Independence of the Irish and the Hungarian Constitutional Development during the last Decades of the Long 19th Century

AD HOC

Keyle tudós fia

Hans Kelsen életműve Thomas Olechowski tollából

Igény az volna rá

Gondolatok Beck Zoltán „A megszólalás üres helye” című kötetéről

A jogfosztás elmélete és gyakorlata
a Horthy-korszak második felében és
az NS-rendszerben II.

Tudományos ülés
Pécs, 2020. október 2.

2020 / 2

TARTALOM

ÁDÁM ANTAL EMLÉKÉRE

RÓZSÁS Eszter: In memoriam Ádám Antal (1930–2020)

HERGER Csabáné: „Óriási érték lett az élet”. Ádám Antal a Horthy-korszakról

TANULMÁNYOK („A jogfosztás elmélete és gyakorlata a Horthy-korszak második felében és az NS-rendszerben” c. tudományos ülés előadásai. Pécs, 2020. október 2.)

HERGER Csabáné: Jogkorlátozás és jogfosztás a gazdasági életben a Pécsi Királyi Törvényszék gyakorlata alapján (1938–1944)

HEINDL Péter: Were there any Racial Legislations against the Roma during the Horthy Era?

KRAUSZ BERNADETT: Magyar magánjogászok a német jog hatásáról és a jogfosztásról (1920–1944)

LEHOTAY VERONIKA: Adalékok a Horthy-korszak büntető jogtudományának történetéhez

NIKLAJ Patrícia Dominika: A kisebbségi iskolaügy Balázs Ferenc tevékenysége alapján 1938–1944 között

MŰHELYTANULMÁNYOK

OIKYA, Upal Aditya: Wartime Sexual Acts as Prosecutable War Crimes

SZENTGÁLI-TÓTH Boldizsár: „The Hungary of the West”. The Independence of the Irish and the Hungarian Constitutional Development during the last Decades of the Long 19th Century

AD HOC

HERGER Csabáné: Keyle tudós fia. Hans Kelsen életműve Thomas Olechowski tollából

TÍMÁR Balázs: „Ígény az volna rá”. Gondolatok Beck Zoltán „A megszólalás üres helye” című kötetéről

A címlapon: Márkus Dezső (1862–1912) bíró, jogtudós

Δίκη (díké) = szokás, jog, igazságosság, szóbeli közzvád, perbeszéd, ítélet, büntetés

Δίκη

A MÁRKUS DEZSŐ ÖSSZEHAJONLÍTÓ JOGTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ:

HERGER Csabáné – SCHWEITZER Gábor

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

ÁDÁM Antal (Pécs) – ANTAL Tamás (Szeged) – BÉLI Gábor (Pécs) – DZIADZIO, Andrzej (Krakkó) –
KAJTÁR István (Pécs) – KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina (Pécs) – LEHOTAY Veronika (Miskolc) –
SZABÓ Béla (Debrecen) – STEPPAN, Markus (Graz) – STIPTA István (Budapest) – TAUCHEN, Jaromír (Brünn)

OLVASÓSZERKESZTŐ:

NIKLAJ Patrícia Dominika – KRAUSZ Bernadett

7622 Pécs 48-as tér 1.

Kiadó: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

Felelős kiadó: FÁBIÁN Adrián dékán

ISSN 2631-1232 DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.02.

A mű szerzői jogilag védett.

Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva.

RÓZSÁS Eszter

habilitált egyetemi docens
PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.02.01

In memoriam Ádám Antal (1930–2020)

*Nemini obesse, omnibus prodesse –
Senkinek sem ártani, és mindenkinek hasznára lenni*

2020. május 7-én, életének 90. évében elhunyt *Ádám Antal* professzor úr. Halálával lezárult egy korszak a Pécsi Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Karán, a legendás pécsi közjogi iskola utolsó tagja távozott közösségünkől.

Ádám Antal 1930. február 14-én született Jánoshalmán középbirtokos, földműves családból, *Ádám Antal* és *Faddi Franciska* harmadik gyermekeként. Elsőgenerációs értelmiségi habitusának megítéléséhez figyelmet érdemel, hogy anyai ágon az ugyancsak földműves *Faddi* családból négy tekintélyes szerzetes tanárnő került ki a 20. század első felében, és anyai nagybátyja volt az országosan ismert ferences hitszónok, a 93. évében, 2002-ben elhunyt *P. Faddi Othmár*. Középiskolai tanulmányait Jánoshalmán kezdte, majd a nyíregyházi Kir. Kat. Gimnáziumban folytatta. 1945 szeptemberétől a Ciszterci Rend bajai III. Béla Gimnáziumának tanulója lett. Az egyházi iskolák 1948 júniusában bekövetkezett államosítása után, 1949-ben már az utód, állami gimnáziumban érettségizett.

1949 őszén felvételt nyert a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karára. Tanulmányainak kitüntetéssel zárult befejezése után, 1953 júliusában a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Alkotmányjogi Tanszékére nevezték ki tanársegédnek. 1954 szeptemberében Budapestre került, és a neves alkotmányjogász professzor, *Béer János* mellett tanult és dolgozott aspiránsként. Az államfői funkcióról írt kandidátusi értekezését 1958 júniusában védte meg. Ezt követően ismét a pécsi jogi karon dolgozott először egyetemi adjunktusi, 1960-tól egyetemi docensi, 1967-től pedig egyetemi tanári beosztásban. Különös tisztelet és barátság fűzte első tanszékvezetőihez, *Szamel Lajos* professzorhoz és *Bibari Ottó* akadémikushoz. 1974-től 1975-ig dékánhelyettesi, 1975-től 1978-ig pedig dékáni tisztséget töltött be a Karon.

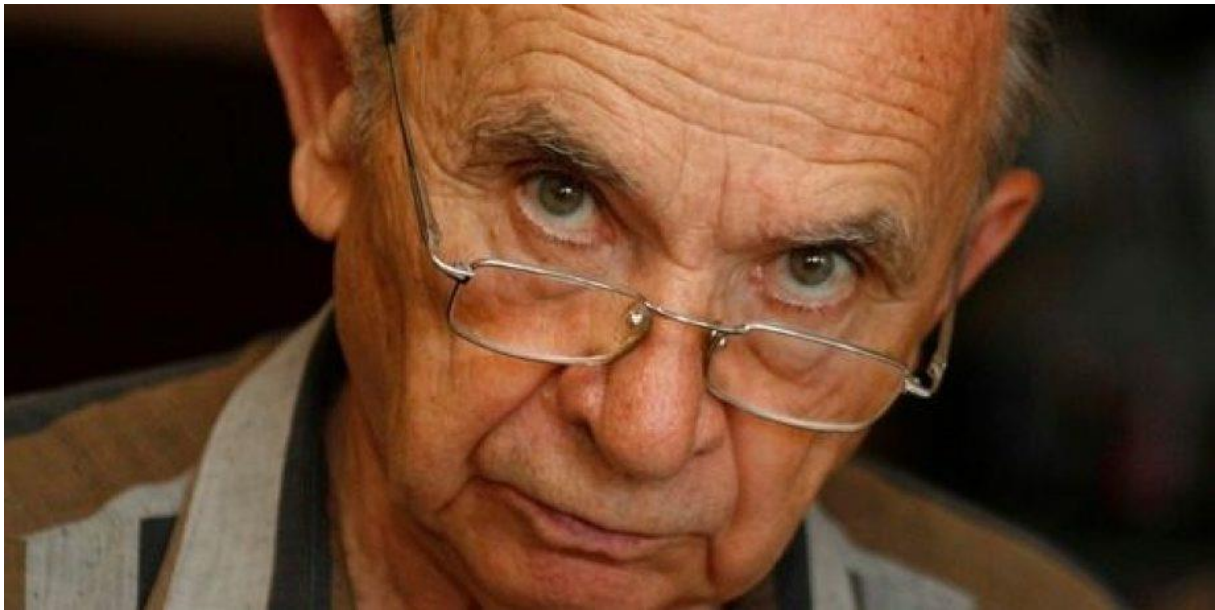
Oktató munkájának keretében közreműködött a magyar alkotmányjog, az összehasonlító államjog, a közjogelmélet oktatásában. *Magyar államjog* című kari jegyzete először 1972-ben, majd második bővített kiadásként 1983-ban jelent meg. Mindkét kiadás számos újranyomást ért el. 1990-től 1998-ig a Magyar Köztársaság első Alkotmánybíróságának tagjaként tevékenykedett, ő volt a halálbüntetés eltörléséről szóló határozat (1990) előadó alkotmánybírája.

A rendszerváltozás számára is megújulást jelentett a tárgykörök és az elméleti kiinduló alapok tekintetében. A közjogi fogalmak, elvek és követelmények, valamint a belső és külső összefüggések feltárására irányuló, ún. dogmatikai módszer alkalmazásában tudatosan és megvallottan is Nagy Ernő dogmatikai szemléletét, stílusát és módszerét követte. A közjogi normák, viszonyok és intézmények világos, pontos leírásában és logikus rendszerezésében elragadtatással tisztelt első mestere, Csekegy István igényességét tekintette követendő példának. A 20. század végén bontakozott ki Ádám professzornak a közjogelméletek történetének és jelenlegi irányzatainak oktatását célzó feltáró, gyűjtő, rendszerező és értékelő munkássága. Ennek alapján látott napvilágot 1999-ben a *Bevezetés a közjogtanba* című jegyzete.

Az *Alkotmányi értékek és alkotmánybíráskodás* című akadémiai doktori értekezését 1999 áprilisában védte meg. 2000. március 1-jétől professor emeritusként, 2000-tól 2014-ig a *Jura* című folyóirat főszerkesztőjeként és a *PhD Tanulmányok* című kiadványsorozat szerkesztőjeként folytatta oktatói és tudományos munkáját. 2000 februárjától *Állami egyházjog* címmel hirdetett választható tantárgyat. Ennek tananyagát is tartalmazza a *Bölcsélet, vallás, állami egyházjog* című, 2007-ben megjelent terjedelmes monográfiája, valamint a *Bölcséletek, vallások, jogi alapértékek* című, 2015-ben publikált könyve. Tudományos hitvallásnak is tekinthető megállapítása szerint: „*A modern közjogtudománynak az ideológiai pluralitást és ezzel együtt az alkotmányos jogállam világnézeti semlegességet tiszteletben tartó attitűdje nem jelenthet értékmentességet, illetve értéksémitességet. Folytonosan kutatnia és rendszereznie kell a közjog szférájába tartozó, nemzetközi jogilag, szupranacionális jogilag és alkotmányjogilag már elismert vagy intézményesítésre és követésre érdemes értékeket. Ezáltal ösztönöznie kell arra, hogy a polgárok nyitottá váljanak az egyén és a közösség javát szolgáló, éltető kultúrák termékenyítő hatásai és hasznosítható értékei iránt. A vallások és vallástanok, az etikák, a természetjogi felfogások, az értéktanok, továbbá más jelentős eszmeáramlatok és tudományágak eredményeire is tekintettel fel kell dolgoznia és be kell mutatnia az alkotmányjogilag elismert, illetve védelemre és hasznosításra érdemes, az embert, a közösségeket, a társadalmat, az emberiséget, a természeti környezetet, az élővilágot oltalmazó, a fenntartható fejlődést előmozdító közjogi értékeket, fel kell tárnia és meg kell jelölnie a korszerűtlen, a veszélyes, a hátrányos, a csalárd, tehát az értéktelen megnyilvánulásokat.*”

A 2017/18-as tanév őszi szemeszteréig tanított Pécsen. A joghallgatók három alkalommal, a 2000–2001-es, a 2001–2002-es valamint a 2003–2004-es tanévben a jogi fakultás legnépszerűbb oktatójává választották.

70. születésnapján, 2000 februárjában három külföldi és huszonöt magyar alkotmányjogász tanulmányát tartalmazó kötetel köszöntötte őt a pécsi jogi kar. Az *Adamante Notare* című, 2005-ben megjelent ünnepi kötetben tíz külföldi és húsz hazai kollega tisztelgett előtte tanulmányával. A 2010-ben kiadott emlékkötetben pedig tekintélyes magyar közjogászoktól származó huszonnégy tanulmány olvasható.

Félezer szakmai publikáció, több mint 100 külföldön tartott előadás, mintegy 150 újságcikk, többszáz alkotmánybíróági határozatban való közreműködés és 70 általa szerkesztett kötet jelzi a nagyvívű szakmai életpályát. Emellett gyakran szerepelt az MTA doktori értekezések hivatalos bírálójaként, rendszeresen véleményezett habilitációs pályázatokat, részt vett a *Bohái* ösztöndíjasok munkáinak minősítésében. Doktorandusz hallgatói közül számosan szereztek PhD fokozatot. Beszélt németül, franciául, angolul és oroszul.

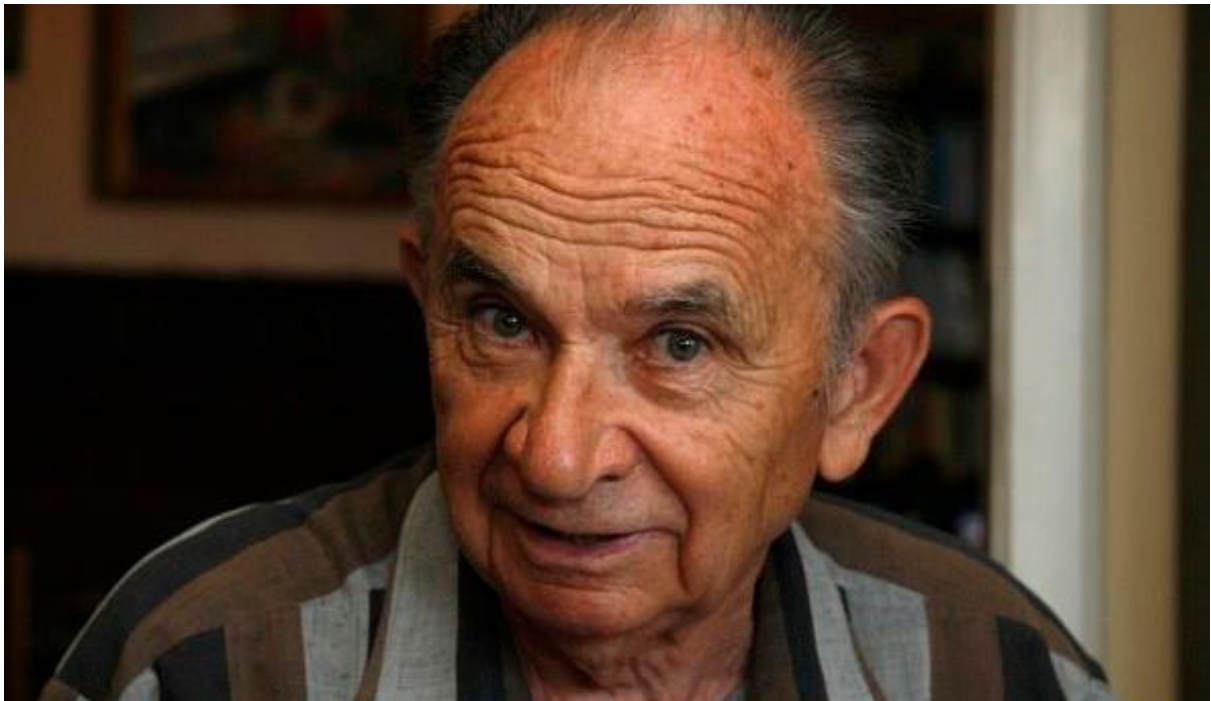
Tudományos kutatómunkájának eredményét több alkalommal állami, egyetemi kitüntetéssel ismerték el. (A teljesség igénye nélkül: *Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje a csillaggal* – 1990, *Magyar Felsőoktatásért miniszteri kitüntetés* – 2000, *Pro Facultate Iuridico-Politica Universitatis Quinqueecclesiensis érdemérem arany fokozata*, PTE ÁJK – 2005, *Szent-Györgyi Albert-díj*, Igazságügyi Minisztérium – 2009, *Honoris causa doctor et professor* cím, PTE 2013, *Tüke-díj*, Pécs Megyei Jogú Város – 2016.)

Ádám Antal személyiségét közvetlenség, szerénység, önzetlen segítőkészség, derű és fáradhatatlan aktivitás jellemezte. A pécsi jogi karon eltöltött hét évtizede alatt szenvedélyes, szuggesztív előadásain diákok ezrei ismerhették meg óriási szakmai tudását. Joghallgató nemzedékek tanulták meg tőle az emberség, a méltányosság és a jogász hivatás tiszteletének fontosságát. A tudományos fokozat megszerzése előtt álló doktorandusz hallgatók – tudományterülettől függetlenül – kivétel nélkül számíthattak professzor úr szakmai-emberi segítségére.

Professzor úr vallotta, hogy a „*bona fides és az aequitas római jog által kimunkált alapkövetelményét részletező alapelvek alaptörvényi rögzítése a közélet és magánélet bármely területére adaptálva új távlatát nyitná meg az emberi megnyilvánulások kulturáltságának és nemesedésének. Mindazonáltal a jóhiszeműség, a tisztesség és a méltányosság alaptörvényi előírásának hiánya természetesen nem lehet akadálya a kölcsönös tisztelet, az előzékenység, az udvariasság, a segítőkészség, a jótékonyosság, az apró figyelmesség, valamint a körültekintő méltányosság minél szélesebb körű érvényesítésének*”. Mindezen tulajdonságok jellemezték őt emberi kapcsolataiban.

Mindent elmondanak azok a jellemzők, amelyekkel kollégái, egykori tanítványai illeték: bölcsessége hatalmas tapasztalaton nyugszik; tudományos érdeklődése olthatatlan; kollegiális segítőkészsége közismert; fantasztikus memóriával rendelkező szenvedélyes tanár; kiválóan kérdező, érdeklődő, a másik álláspontját messzemenően tiszteltben tartó vitapartner; a mindennapok szülte konfliktusok feloldásában a méltányos megoldások és az észszerű, megnyugtató kompromisszumok híve, aki minden körülmények közt elvetette az indulatos vagy sértő megnyilvánulásokat; eszköztelenül, szerényen szuggesztív és szeretnivalóan kedves; valódi humanista. E sorok íróját *Ádám* professzor úr végtelen türelme és segítőkész szándéka, az élet minden területére vonatkozó tanácsai (ahogy ő mondaná: „korszerű” életvezetési javaslatai) segítették azokban a nehéz helyzetekben, amikor úgy érezte, hogy – a mások által félreértelmezett oktatói szabadság következtében – csorba esett személyes igazságán. *Ádám* professzor bölcsessége, szakmai igényessége, az oktatás-kutatás iránti alázata, a kollégák felé irányuló őszinte érdeklődése és segítőkészsége, a hallgatókkal való mindenkor méltányos bánásmódja példaként szolgál az egyetemi oktatók, tudósok, elméleti és gyakorlati szakemberek számára!

Kedves Professzor Úr! Rendhagyó módon – de mindannyiunk okulására – a Te soraiddal búcsúzom Tőled. Az általad legjelentősebbnek és követendőnek tartott bölcséleti felismerés Arisztotelész azon koncepcióján alapul, *„mely szerint az ember alapvető tulajdonsága (eidosza) a boldogságra törekvés. A boldogság elérésének öt feltétele pedig: az okosság (phronésisz), a helyes gondolkodás (ortosz logosz), a megfelelő lelkialkat, a szabad akarat (poairészisz) és a folytonos változáshoz igazodó optimális (meszotész). A beképzelt, önbírt túlzásnak (hübrisz) pedig végzettszerű szankciója a kudarc, vagy a kegyetlen sors (moira)”*.

Nyugodj békében, Professzor Úr!
Pécs, 2020. november 1. Mindenszentek

HERGER Csabáné
egyetemi tanár
PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.02.02

**„Óriási érték lett az élet”
Ádám Antal a Horthy-korszakról¹**

Professzor úr szakmai életrajzában ír arról, hogy több művében a közjogi intézmények történeti szemléletű megítélésére törekedett. Mindehhez ma már 82 év élettapasztalata és 60 évnyi szakmai ismeret áll rendelkezésére. Amikor életútjának felelevenítésére, ezen keresztül pedig egy korszak értékelésére kérem, kérdéseimet e két tapasztalatkörre hivatkozva teszem fel. 1930-ban középbirtokos földműves család sarjaként született. Milyen felemelkedési lehetőségekkel számolhatott a háború sújtotta Magyarországon?

Abban az időben a többgyermekes szülők arra törekedtek, hogy a gyerekek közül néhányan tanuljanak tovább. A középbirtokot nem volt ésszerű kisebbiteni. Így volt ez már az előző generációknál is, a 20. század elejétől fogva, különösen akkor, ha egy családban 7-8 gyermek született, vagy az apának halálózás folytán két asszonytól 15-16 gyermeke volt. Ennyi gyerek között nem lehetett megosztani a földbirtokot, hiszen azok már olyan kis területek lettek volna, amelyeken hatékony gazdálkodás nem folytatható. Ezért gyakori volt, hogy az ilyen családokból többen elmentek szerzetesnek, papnak, apácának vagy csendőrnék, postásnak, vasutasnak. Tehát kereső, biztonságot nyújtó hivatást, sőt nyugdíjas szakmát választottak.

A mi családukban hárman születtünk. Bátyám négy, nővérem két ún. polgárit végzett, így az akkori körülmények között megfelelő képzettséggel rendelkeztek ahhoz, hogy igényes életvitelt alakítsanak ki. Én a legkisebb gyermek voltam a családban, a harmadik. Azt hiszem, engem már nem is terveztek. A bátyám 1920-ban született, a nővérem 1927-ben, én három évvel később. Ésszerű volt, hogy közülünk egy továbbtanuljon. A bátyám és a nővérem is tehetséges volt, sőt a bátyám szerintem mindkettőnkénél tehetségesebb. Katonai szolgálata alatt a tüzérségnél például rádiósként jelentős és elismert újítást is végrehajtott. Mégis mint elsőszülött fiú, ő természetesen megmaradt a mezőgazdaságnál. Nekem sem mondták azt, hogy tanuljak tovább.

10-11 éves koromban azonban olyan élményben volt részem, ami miatt úgy határoztam, hogy a földműves szakmát nem folytatom. Kint dolgoztunk a kukoricaföldön, ahova a kukorica közé köztesként babot és takarmánytököket is vetettek. Amikor szüleimmel és testvéreimmel együtt a megérett babot szárastól szedtem, a kötényem annyira megtelt, hogy nem láttam magam előtt a területet, és a tököndák véresre szurkálták mindkét lábam szárát. A tábla végére érve határozottan azt mondtam: „Édesapám, én nem leszek paraszt, engem taníttasson ki!” És erre sor került.

¹ Az interjú Pécssett, 2012-ben jelent meg *A megélt kor. Egy 20. századi oral history Ádám Antal és Rezsőházi Rudolf életútja alapján* című interjúkötetben. Az interjúkat készítette és a kötetet szerkesztette HERGER Csabáné. ISBN: 978-963-642-503-6, 109 p.

Kiváltság volt ez, vagy megengedhették maguknak a szülei?

Családunk igényes, korszerű gazdálkodást folytatott. Legtöbb terményünket felvásárló-kereskedőkön keresztül értékesítettük, de feldolgozással is foglalkoztunk, amelyhez megvoltak a megfelelő eszközeink, a frissen fejt tejet tejszínre és sovány tejre választó fölözógéptől a vajköpülő gépig. Nem egyszer hallottam kisgyerekként a kereskedőtől, hogy kispesti vásárlói előszeretettel választják a bordó címkes vaját a készletéből. Ez volt a mi vajunk negyed kilós csomagolásban, egy tehenet ábrázoló bordó címkével. Bizonyos friss tejtermékeket a mamám a helyi heti piacra is kivitt. Hófehér, vasalt lepelben volt látható a halványsárga túró, amelyet anyám rövid idő alatt eladott az ismert friss áruért sorban álló igényes vevőknek, elsősorban a jánoshalmi értelmiségi feleségeknek. Apámnak annyi ideje volt ezalatt, hogy elfogyasszon két köménymagos kiflit és egy korsó Dreher sört a közeli Finta vendéglőben, míg gazdatársaival, ismerőseivel társalgott, majd a festett, ún. féderes kocsin mentek tovább ügyeiket intézni. Tehát a kérdésre válaszolva, legalábbis kezdetben nem jelentett megerőltető terhet a taníttatásom.

Az életrajzát olvasva feltűnő az erős kötődés az egyházi szférához. Milyen hatást gyakorolt személyisége alakulására a vallás?

Anyai nagyapámnak három húga és egy leánya (*Angusztina, Tiborcia, Klarissza és Asztéria*) neves szerzetes tanárnő volt. Anyai nagybátyám, *P. Faddi Othmár* országosan ismert ferences hitszónok, több kolostornak (például Nyíregyházán, Debrecenben, Simontornyán) látta el a házfőnöki teendőit.² Családunk tagjai – mint környezetünkben legtöbben – vallásosak voltak, de a mindennapi életben ez nem nyilvánult meg másban, mint a Tízparancsolat ésszerű követésében.

Sorsom úgy alakult, hogy középiskolai tanulmányaimat Jánoshalmán a Polgári Iskolában kezdtem, majd különbözeti vizsgát tettem, és így a második tanévtől a nyíregyházi Királyi Katolikus Gimnáziumba kerültem. Három társammal abban a ferences kolostorban laktunk, amelynek nagybátyám volt a házfőnöke. Ez a kolostor világi papok lelki gyakorlatos háza volt. Ezek a három-négyszáz fős összejevetelek általában egy hétig tartottak. Ilyenkor négyünkre, akik a kolostorban ellátást kaptunk, több feladat hárult. Négy száz fővel számolva ez egy étkezés alkalmával mintegy 1.600 tányért jelentett, amit mi mosogattunk el. Láncot alkottunk: egyikünk a tisztítást, másikunk a forró vizes mosást, a harmadik a hideg vizes öblítést, a negyedik a szárító állványokra helyezést végezte. Ez a tevékenység gyakorta két-három órát is igénybe vett, de mi nem munkának, hanem

² Nagybátyámat 1954 nyarán államellenes összeesküvés szervezése miatt életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. Az 1956. évi forradalmi napokban ő is hazatért, de később visszakerült a börtönbe, és 1963-ban kegyelemmel szabadult. Ilyen előzmények után nem csodálható, hogy a rendszerváltozás utáni néhány nyilvános fellépésén olyan megnyilatkozásai is voltak, amelyeken mi, fiatalabb rokonai elnézően mosolyogtunk. Rendtársai – helyesen – visszatartották a további ilyen kijelentésektől. Valószínűsíthetjük, hogy öregkori túlzó szentenciái és más megnyilvánulásai váltották ki a rendház tagjainak azt – a rokonság előtt is ismertté vált – megállapítását, amely így hangzott: „*Szerencsénk, hogy van nekünk Othmár atyánk, de még nagyobb áldás, hogy nincs belőle kettő*”. Több mint hatvan éves szolgálat után nekem is vigyáznom kell a pécsi jogi karon, hogy hasonló megállapítások ne szülessenek. Hacsak már nincsenek. Természetesen én nem felejttem el, hogy gimnáziumi tanulmányaim megkezdését ő könnyítette meg, hálás vagyok neki azokért a csendes estékért, amelyeken kolostori cellámban a latin nyelv általános és kivételes szabályait úgy megismertette velem, hogy azokat később is hasznosíthattam.

sokkal inkább szórakozásnak tartottuk. Előfordult az is, hogy a rendházban egy nap négy misén ministráltam, mert nem volt más fiatal, és akkor még a papok ministráns fiú nélkül nem miséztek. Rövid időre az is fölmerült bennem, hogy esetleg pap leszek, de később ilyen ambícióim már nem voltak. A kolostornak 1944 tavaszáig voltam lakója, mivel a bombázások miatt áprilisban vége lett a tanévnek. Ősszel már a front is közeledett, ezért nem mentem vissza Nyíregyházára, hanem a Jánoshalmához közel eső kiskunhalasi Református Gimnáziumba iratkoztam be. Ide azonban csak egy hónapig jártam: mivel megérkezett a szovjet hadsereg, abban a tanévben már nem folytattam a tanulmányaimat. 1945 őszén, tehát a háború befejezése után iratkoztam be a Ciszterci rend bajai III. Béla Gimnáziumába. Karácsonyig lettem az elmulasztott IV. tanévi vizsgáimat, így nem vesztettem évet.

Miután 1948 júniusában államosították az egyházi iskolákat, 1949-ben a jogutód állami gimnáziumban érettségiztem. A ciszterek viszonylag liberálisak, világiasak és a nem katolikus diákok iránt maximálisan toleránsak voltak. Mivel a hittan minden tanévben kötelező tantárgyként szerepelt, alapos teológiai ismeretekre tehettem szert. Ezeket az elmúlt időszakban is hasznosítottam az *Állami egyházjog* című tananyag oktatásában és a világvallások bemutatásában. Utólag visszatekintve sajnós azt is meg kell állapítanom, hogy nem mindegyik ciszter tanárom volt kiemelkedő tanár-személyiség. Bár néhányan lazábban értelmezték feladataikat vagy elavult oktatási módszert alkalmaztak, ez különös hátrányt nem okozott, mert az alapvető tananyagot elsajátítottuk. Szerencsére filozófiát is tanultunk, amelyből indíttatást kaptam a bölcsélet alaposabb tanulmányozásához.

Professzor úr Nyíregyházán érte meg Magyarország német megszállását 1944 tavaszán, majd ezt követően a vidéki zsidóság gettósítását és elburcolását is. A hírek hogyan jutottak el a hétköznapi emberhez? Mit tudott a történetekről?

Erre a kérdésre hosszabb bevezetővel válaszolnék gyermekkori élményeim alapján, azokat utólag valamelyest általánosítva. Mint említettem, Jánoshalmán jártam elemi iskolába, és itt végeztem a polgári iskola első osztályát. Ebben az időben óriási kultusza volt az első világháborúnak. A háborús veteránokat hősöknek minősítették, az elesettek tiszteletére minden településen hősi emlékművet állítottak, amely azután a megemlékezések és más rendezvények állandó színhelyeként szolgált. Az ilyen visszaemlékezéseken én csak a hősök dicsőítéséről hallottam, de arról nem, hogy sokan olyan csatákban vettek részt, amelyek teljesen értelmetlenek voltak. Vágóhíd volt, mészárszék, rengetegen haltak meg feleslegesen, szörnyű körülmények között. Akik viszont megmaradtak, különösen a rokkantak, a volt tisztak, tiszthelyettesek és a vitézzé avatottak, kivételes és előnyös elbánásban részesültek. A nyugalmazott katonatisztek többnyire egyenruhát viseltek és továbbra is volt tisztiszolgájuk. Közvetlen környezetemben, Jánoshalmán is élt egy ilyen nyugdíjas honvédőrnagy. Emlékszem a hátaslovára, a tisztiszolgájára és rengeteg kitüntetésére, de tudomásom volt arról is, hogy magas nyugdíjat kapott. Gyermekkorom éveit, a *Horthy*-korszakot ez a dicsőítő szemlélet, és ezzel társítva a trianoni békekötés revíziójára irányuló törekvés határozta meg.

Mindehhez nagyon különös emlékek társulnak. Amikor én óvodába jártam – nyilván külső befolyás következtében – az a szemlélet alakult ki bennem, hogy a csehek, a románok és a szerbek olyan ellenségeink, akik minket az utolsó szálig ki akarnak irtani, és ezért nekünk is ezt kell tenni velük. Ez egyértelműen idegengyűlölet, sovinizmus, irredentizmus volt, a nacionalizmus

tülméretezettsége, amely megalapozta a revíziós törekvéseket. Ebből a beállítottságból fakadt, hogy valamennyi politikai, kulturális, egyházi és kommunikációs intézmény tevékenysége erre a célra irányult. Nevesül arra, hogy az ország minden tagja, kivétel nélkül maximális teljesítménnyel dolgozzon a saját szakmájában, és így Magyarország olyan állapotba kerüljön, amely alkalmassá teszi a trianoni országcsönkítés revíziójának végrehajtására. Nem észleltem, hogy lett volna olyan ember, aki ezzel nem értett egyet.

Közeledve a kérdés megválaszolásához, kiemelném, hogy Jánoshalma gazdag nagyközség volt. A korszakra jellemző gondos mezőgazdasági politika folytán az akkori viszonyok között magas színvonalú gazdálkodás, ezen belül növénynevelés, állatnevelés folyt. Kedvezményes áron lehetett fiatal tenyészállatokhoz, nevelített gyümölcsfákhoz, vetőmaghoz stb. jutni. A felfelé ívelő mezőgazdasághoz az akkori viszonyok szerint fejlett kézműipar kapcsolódott. Ennek képviselői – a kovács, a bognár, az ács, a kőműves, a falverő, a nádazó, a bádogos, a szíjgyártó, a kötélgyártó, az asztalos, a mészáros, a pék, a csizmadia, a cipész, a papucsos, a szabó, a borbély stb. – főként a mezőgazdasággal foglalkozók igényeit elégítették ki. Ezek az iparosok képzetesebbek voltak, mint a napszámos réteg, és tájékozottabbak, mint a földművesek. Közülük kerültek ki a leventeoktatók, a különböző kulturális együttesek, a sportklubok, a dalárdák, a zenekarok, az önkéntes tűzoltóság stb. tagjai. Szakmai szervezetük az Ipartestület volt, amelynek többtermes székházában népes lakodalmakat is tartottak.

Határozottan állítom, szűkebb környezetemben, Jánoshalmán 10 éves koromig egyetlen jelét sem észleltem az antiszemitizmusnak. Kiváló zsidó polgárok éltek ott, akik többnyire közvetlen, baráti kapcsolatban álltak a többi emberrel. Apámnak több zsidó barátja volt, akikkel pajtásnak nevezték egymást. A legjobb orvos nálunk zsidó ember, *Klein* doktor volt, de Jánoshalmán őt úgy hívták, hogy Kle-in, tehát külön kiejtették az *i* betűt is. Nekem még a lábamat is megoperálta. Tehát mindenhez értett, és senki nem vitatta, hogy ő a legjobb. Ahhoz sem fért kétség, hogy a legjobb ügyvéd is zsidó volt. A helyi zsidó lakosság következő rétege a kereskedőké volt. Mint mondtam, Jánoshalma gazdag település volt, rengeteg terméket állítottak elő, állatot, gabonát, tejterméket, gyümölcsöt. Soha nem hallottam azt apámtól, és magam sem észleltem, hogy konfliktusa lett volna a zsidó nagykereskedőkkel, sőt abszolút korrekt módon jártak el. Gyakran jöttek hozzánk üzleti ügyben, például borvásárlás céljából. Feltűnő volt nekem, kisgyerekeknek, hogy *Andor* bácsi nem nyelte le a kóstolt bort, hanem kiköpte, majd a többi hordóból is szívtak neki egy fél pohárral, megízlelte és ugyanezt tette. Csak később értettem meg, hogy ez az eljárás ésszerű volt. Amiben apám velük megállapodott, azt száz százalékgig teljesítették, és ugyanezt várták el a másik féltől is. Senkitől sem hallottam arról, hogy a kereskedői kapcsolatokban inkorrekttség előfordult volna. Egy zsidó hölgyé – *Grossmanné* – volt Jánoshalmán a legnagyobb textilbolt. Rajongtak érte az asszonyok, a lányok, mert akár órákon keresztül mutogatta nekik a különböző szöveteket, selymeket, tüllöket, brokátokat, zsorzsötteket, golycsokat, vásznakat, flaneleket és nyugodtan lehetett nála válogatni, sőt hitelbe is vásárolni.

Mondandómat azért az iparosokkal kezdtem, mert főleg ebben a rétegben voltak olyanok, akik irigyek voltak a náluk sikeresebb zsidókra vagy vagyonukra áhítoztak. Bizony, amikor sor került a vidéki zsidók deportálására, tanúja voltam annak, hogy kik költöztek ezeknek a zsidó nagykereskedőknek a telepeire, házaikba. Tehát érdekeltségi antiszemitizmust lehetett észlelni, de akkor, amikor ez már szítozott, hivatalos álláspontként is jelen volt. A nyilas pártnak több olyan tagjára

emlékszem, akik az iparos illetve kiskereskedő rétegben sikertelenek voltak, az átlagos színvonalat sem ütötték meg. Nem értettek megfelelően szakmájukhoz, nem voltak elég kitartóak, szorgalmasak, pontosak. Főleg ezek a link emberek lettek a nyilas hangadók. Tizennégy évet töltöttem a *Horthy*-korszakban, de ismét hangsúlyozom, 10 éves koromig antiszemita megnyilvánulást nem tapasztaltam. Kölcsönösen előnyös együttműködés érvényesült.

Községünk gazdag önkormányzatának több kocsisa volt. Megdöbbenő képként él emlékezetemben az a látvány, amikor 1944 nyarán egyiküket az utcán aközben láttam, hogy a helyi zsinagógába hordta az elhurcolt zsidó családok bútorait. Ennek a kocsisnak a testét szakadozott, foltozott ing fedte, amelyet a kocsisok általában hordtak, a fején viszont drága fekete bársony kalap volt. Ilyent a tehetősebb emberek is csak ünnepeken viseltek. Nyilvánvaló volt számomra, hogy akkor tehetta a fejére, amikor a bútorokat kötelezően összeszedte és elszállította valamelyik zsidó család lakásából.

Voltak azonban a szenvedőknek szimpatizánsai és esetenként mentői is. A valóságnak tökéletesen megfelel, hogy nagynéném, *Bencze Ferencné Faddi Margit*, édesanyám egyik nővére egy 16 éves zsidó lányt magához vett 1944-ben, akit 1945 tavaszáig bujtatott. A nagynéném fia, *Tibor*, a második világháborúban karpaszományos, majd katonatiszt volt. Az egyik páncélos csatában több sebesülést szenvedett, egyik szeme kiégett, lába és más testrészei súlyosan sérültek. Amikor azonban az oroszok bejöttek, őt tették meg a községben a helyi rendőrség parancsnokának.³ Így mivel *Tibi* funkcionárius volt, nagynéném némi előnyt élvezett 1945 tavaszán. Amikor a koncentrációs táborokból, munkaszolgálatból hazatértek azok az emberek, akik túléltek a megpróbáltatást, először közülük többen nagynénémmel tartózkodtak. Nagynéném az öccsétől, *Mihály* bátyámtól vásárolt egy nagy hízott disznót, azt vágatta le és dolgozták fel, hogy az átmenetileg nála lakó embereknek étkezést tudjon biztosítani. A bujtatott kislány sértetlenül élte túl a világegést; világosan emlékszem arra, hogyan örvendeztek egymásnak, amikor néhány rokon, ismerős hazatért. A nagynéném már régen meghalt. Semmilyen elismerést nem kapott, de nem is tartott erre igényt soha.

Mondhatjuk-e azt, hogy elsősorban gazdasági okokkal magyarázható a zsidógyűlölet? Lát-e Professzor úr más okot is?

Biztos, hogy annak nem csak gazdasági okai voltak. Egyáltalán nem állítom ezt. Az antiszemitizmus egy rögzült, vagy tudatosan felpörgetett beállítottság bizonyos rétegeknél, illetve személyeknél. Hivatalosan táplált, jogszabályokkal előírt, hatóságok által kényszerítő erővel végzett szörnyű, aljas, gyűlölködő, népirtó áramlat volt Magyarországon is. Az emberiség története sajnos több népirtást (kánaániak, aztékok, inkák, indiánok, eretnekek, boszorkányok, muzulmán bosnyákok stb.) is ismer. De azt is láttam, észleltem és állítom, hogy a kegyetlen, embertelen eljárások sokak megdöbbenését és helytelenítését váltották ki. Többen segítettek is az üldözötteket, de nem elegendő. A népirtás kegyetlen bűnét a horthysta közhatalmi rendszer a magyarság bizonyos hányadának közreműködésével vagy tiltakozása, ellenállása nélkül követte el. Ennek megvallását és elítélését az

³ Mivel 1956-ban *Tibi* bátyám részt vett a Köztársaság téri pártház ágyúzásában, még az év végén nyugatra távozott, majd Franciaországban halt meg. Jóval később nagybátyám, *Othmár* atya felkereste a sírt, és felvételt készített róla. A fényképet én is láttam.

egymást követő generációknak a hasonló szörnyűségek tudatos megelőzése, elkerülése érdekében ismételten, folytonosan végezniük kell.

A világ számos országában szétszórt zsidóság vallására, kultúrájára, képességeire és szerepére vonatkozóan évszázadokon át rögzült tapasztalatok megállapításai, ezek felidézései önmagukban szerintem nem minősülnek antiszemitizmusnak. Így alakultak ki a zsidók által is mesélt olyan viccek, mint a következő. A sarki fűszeres, *Kohn* bácsi panaszkodva állapítja meg, hogy egész héten reggeltől estig nyitva tartja üzletét, de alig érkezik vevő, akik pedig betérnek, folyton alkudoznak. Így ez az üzlet kész ráfizetés. Kérdés: akkor miből él *Kohn* bácsi? Válasz: vasárnap zárva tartom a boltot. Hasonlóan köztudatban rögzült megítélésként tudunk a székely góbé különös látásmódjáról, szellemes megállapításairól, a keményfejű bosnyák fiaskóiról, az inasának ötleteivel sziporkázó angol arisztokratáról, a „*Pipa és a pök*” magyar nemeseiről, a „*hej, ráérünk arra még*” *Pató Pálokról*, a nyári hónapokban hosszú és bő vászongatyában járó magyar gatyásparasztokról. A zsidóság egyes valós jellemzőit derűsen felidéző, rögzült viccek nem kifogásolhatók.

Antiszemitizmus viszont az igazságtalan vádaskodás, az összeesküvés-elmélet, a gyűlöletkeltés, az erőszakra izgatás. Ezek megengedhetetlenek, amelyeket meg kell tiltani, el kell ítélni, szükség esetén törvényes eszközökkel meg kell akadályozni.

Professzor úr milyen tartalmat adna a nacionalizmusnak?

Számos nép, köztük a magyarság történelme is bizonyítja, hogy a nemzeti öntudatra ébredés sajátos nemzeti jellemzőket, emlékeket, értékeket feltáró, rendszerező, megőrző, gyarapító, valamint vállalkozásra, erőfeszítésre, küzdelemre, fellendülésre, nemesre, szépre ösztönző, úgynevezett romantikus nacionalizmus lényegesen különbözik a kisszerű, önző, féltékeny, irigy, gyűlölködő, más népcsoportokat, nemzeteket lenéző, megvető, tehát xenofób és sovén, irredenta, konfliktusos, vagyis kétségtelenül hátrányos nacionalizmustól. A haladás biztosítója a nemzet életében is a valós érdekelttség optimális, tehát a változó körülményekhez, lehetőségekhez képest legjobb szolgálata. Az emberiség története sokszor bizonyította az ókori görög bölcséletnek azt a felismerését is, hogy az *excessusnak*, vagyis az ésszerűség, a korrektség, az elfogadott korszerű normák megsértésének és az önhitt túlméretezettségnek végzetes szankciója a kudarc.

Minden nemzetnek, így a magyar etnikai-kulturális, valamint az állampolgári, illetve politikai nemzetnek is arra kell törekednie, hogy lehetőleg érje el a fejlett nemzetek színvonalát. A beképzeltség, az önteltség a leghátrányosabb, legszörnyűbb szellemi-lelki irányultság, és csakis az egészséges, korrekt versengés, tehát valós helyzetünk felmérése, hiányosságaink feltárása és elismerése vezethet a fokozatos felemelkedéshez és más, fejlettebb népek, nemzetek, országok színvonalának megközelítéséhez. Ezt látom a csehknél és a lengyeleknél is. A cseh viszonyok mindig fejlettebbek voltak a magyar adottságoknál, hiszen iparosodottabbak voltak évszázadok óta. A lengyelek pedig, bár történelmük viharos, rendkívül ambiciózusak. Ők is abszolút nacionalisták, mégis nyitottabbak, mint a magyarok. Bátran mentek és mennek a világ bármely részébe, lelkesen vállalkoztak, és több eredményt is értek el, mint mi, különösen az utóbbi időkben. Tehát nagyon hátrányos az a beállítottság, amelynek forrása a féltékenységek. A féltékenységek és az irigységek a legrosszabb lelki-szellemi irányultság, mert nem termékeny, hanem kifejezetten bénító hatású, tehát ártalmas. Arra irigy az ilyen ember, aki többet tud, többet dolgozik, nagyobb áldozatokat hoz,

többet produkál. Ésszerű és előnyös az, ha felmérjük a valóságos helyzetet, és abból kiindulva fokozatosan megtesszük azokat a lépéseket, amelyek előbbre visznek a hátrányok leküzdésében.

Helytelenítem azt a beállítottságot is, amely folyton a magyar nép tragikus sorsát hangsúlyozza, amely kisebbségnek vagy szerencsétlennek tartja a magyarságot, kishitűségre, önostorozásra, bezártságra, elkülönülésre készítet. A valóságból kell kiindulni, és egészen biztos, hogy Magyarország több mint ezer éves történetében a sok tragédián kívül számos olyan esemény, siker, vívmány volt és van, amelyekre büszkék lehetünk. Minden generáció felelős azért, hogy az adott korszakban mit produkál. Csak a céltudatos, ésszerű, a kor adottságaihoz, követelményeihez idomuló tervezés, vállalkozás, versengés és áldozat hozhat előrelépést és eredményt, teremt önbizalmat, igényel és tesz lehetővé őszinte, kritikus értékelést, derűs öngúnyt, folytonos korszerűsítést.

Professzor úr családja életében mit jelentett a II. világháború? Milyen következményekkel, személyes tapasztalattal járt?

A bátyám, mint említettem már, 1920-ban született. 20 évesen vonult be és 1945 őszén tért haza. Szerencsére túlélte a háborút. Apám, aki 1897-ben született, részt vett az I. világháborúban, majd a II. világháború idején a délvidéki bevonuláshoz hívták be. Tehát 1941 áprilisában ő is katona volt. Apámnak hat leánytestvére volt. Anyai nagybátyáim, *Mihály* és *János* megúszták a háborút. A rokonságból négyen, közöttük egyik unokabátyám, *Bence* is, akit nagyon kedveltem, életüket veszítették. A háború alatt ezek a férfiak nem voltak otthon. Ebből az következett, hogy rám, mint tizenéves gyerekekre az akkori és a mai átlagnál is sokkal több hárult. Természetes volt, hogy amikor apám és bátyám távol volt, megtanultam lovat befogni és hajtani. Esetenként voltak napszamosaink és részes aratóink, ezeket a munkákat nem mi végeztük. De a lovas kocsit többnyire én hajtottam, sőt élvezettel tettem ezt.

1944 telén és a következő év tavaszán bent voltak az oroszok. Ha valahol disznóvágás hangját észlelték, megjelentek a helyszínen és a megtisztított disznó húsát, jobb esetben ennek egy részét elvitték. Ezért aztán idősebb emberek kitaláltak egy olyan módszert, amely lehetővé tette, hogy minden visítás és egyéb hang nélkül szúrják le a disznót. Ezt én 14 éves fiúként megtanultam, és néhányszor alkalmaztam is. Halkan be kellett menni a hízott disznó óljába, és a megfelelő helyen a fekvő disznó torkába kellett vágni a nagykést, majd átvágni a nyelő- és légzőcsövét. Ha ez a művelet sikeres volt, a disznó visítás nélkül felállt, körbe ment az akolban, miközben a vére elfolyt, majd eldőlt és vége lett. Ekkor odajöttek az asszonyok, és a tetemet kiráncigáltuk az akolból, majd feldolgoztuk.

Professzor úr szakmai életrajzában megfogalmazta a személyes hitvallását is. Eszerint „a modern közjogtudománynak (...) fel kell dolgoznia és be kell mutatnia az alkotmányjogilag elismert, védelemre és hasznosításra érdemes (...) közjogi értékeket. Fel kell tárnia és meg kell jelölnie a korszerűtlen, a veszélyes, a hátrányos, a csalárd, tehát az értéktelen megoldásokat.” Az 1930 és 1945 közötti évek alkotmánytörténetéből mely elemeket sorolná ez utóbbiak csoportjába, az értéktelenek közé?

Nagy kár, hogy Magyarország belement a II. világháborúba, és bízott abban, hogy bizonyos területek visszacsatolása mellett nagyobb áldozatok nélkül megúszhatja ezt az országot. De nem ez történt. A kormányzó és az általa kinevezett kormányok túlméretezve és szörnyű következményekkel hozták meg ezeket a döntéseket. Az általánosítások előtt személyes élményemet mondanám el. Magam előtt látom a frontra induló magyar honvédeket, akik nem voltak megfelelően felöltöztetve. Sem meleg ingjük, sem pulóverük nem volt. A zubonyuk és a köpenyük bélés nélküli volt, egy rétegből állt. A télen-nyáron viselt katonasapkát csak nagy erőltetéssel lehetett úgy lehajtani, hogy a fület valamelyest takarja. Tehát egyrészt felöltözetlenül küldték őket a harcba, másrészt szörnyen elavult, rossz fegyverekkel voltak felszerelve.

Történések jelzik, a németek nem is igényelték, hogy a Szovjetuniót ilyen nagy erővel, több mint 200.000 katonával támadja meg Magyarország. Sógorom, nővérem férje is ott volt a Don-kanyarban. Tüdőlövést kapott, elesett és a földön hevert. Amikor a sebesülteket szekérre dobálták, bár halottnak nézték, egyik barátja őt is feldobta a kocsira. Ha ez nem így történik, biztosan életét vesztené volna. Számos sebesülése mellett a lábujjai lefagytak, ennek következtében később alig tudott járni. Ez persze csak példa, hiszen tömegekkel történt meg hasonló vagy szörnyűbb tragédia. Amint a zsidókkal szemben elkövetett rémtettek, ez a hatalmas véráldozat is megbocsáthatatlan bűn volt, amelyre nem volt szükség. Mindezekért viselt felelősség pedig *Horthy Miklóst* és vezetőtársait terheli.

Egy másik megdöbbentő élményem a nyíregyházi gimnáziumhoz kötődik, amelynek épületét katonakórházzá alakították. Az ápoltak többsége olyan rokkant volt, akik az orosz frontról kerültek haza. Nagybátyámat egyszer, gondolom 1943 végén vagy a következő év elején, meghívták oda misézni, és engem vitt magával ministrálni. Ma is a szemem előtt vannak ezek a sebesültek. Egyiknek a keze hiányzott, másiknak a lába, a feje volt bekötve vagy egyéb sérülése volt. Én gyermekként azon csodálkoztam, hogy ezek a megcsontított, szörnyű állapotban lévő emberek mégis derűsek voltak. Feltettem a kérdést magamnak, majd később nagybátyámnak is: hogyhogy öröm sugárzik arcukon. Nagybátyám erre így válaszolt: „*Hát értsd meg, ők életben maradtak!*” De van még egy emlékem. Késő esténként rendszeresen összejöttek a falusi szomszédasszonyok, és hangosan imádkoztak, hogy térjen vissza a fiuk, a férjük vagy más rokonuk. Hatalmas volt a veszteség és óriási értékévé vált az élet. Az értékes és az értéktelen korrelációjában az értékes súlya mindig akkor emelkedik, ha az értéktelen veszélyesebbé válik. Tehát az élet értéke akkor lesz tudatos, szemléletes, ha nagy veszélyben van az élet.

Ismertek az adatok: úgy tudom Európában több mint 50 millió a háború áldozatainak a létszáma. Ha az ember ma Pécssett kimegy a Széchenyi térre, látja a bronz domborműveket, amelyekkel az 52. és a 19. gyalogezrednek állítottak emléket. Az 52. gyalogezredet a *Habsburg* uralom időszakában, 1741-ben állították fel, és 1878-ban Bosznia-Hercegovina elfoglalásával, majd az első világháború elvesztésével zárult története. Hosszan fel van sorolva az is, hogy a 19. gyalogezred milyen csatákban, ütközetekben vett részt. A kegyetlen kimenetelt ismerjük, bár az elesettek és a hazatértek arányára az emléktábla nem utal. Az emberiség történelme egyben a háborúk története is, hiszen az emberek szinte mindig irtották egymást. Számomra mégis a legmegdöbbentőbb az, hogy az utolsó, a hatodik kereszties háborút az eretnekek ellen hirdette meg a pápa. Tehát nem a Szentföld felszabadítására, hanem az eretnekek kiirtására. Borzasztó volt, amit a *manicheusokkal, ariánusokkal, bogumilokkal, albigensekkel, valdensekkel, katharokkal, buszítákkal* stb. szemben tettek.

Török József tollából (Egyetemes egyháztörténelem II. Budapest 1999) ismert a történet a francia feudális nagyúrról, aki 1209-ben *Béziers*-ben a pápai legátus jelenlétében szörnyű öldöklést rendelt el. Miután megkérdezte a pápai követőtől, hogy a templomba menekült helyi lakosok közül kiválogattassa-e az eretnek *katharokat*, *III. Ince* követe erre azt felelte, hogy nem kell kiválogatni, majd *Isten* utólag megteszi ezt. A szörnyűségeknek, vérontásoknak hatalmas a története, és ennek sajnos ma sincs vége.

Napjainkban Magyarországon politikusok és nem politikusok is gyakran használják az értékek kifejezést. *Dávid Ibojya*, akit emberi és szakmai szempontból is nagyra becsülök, többször nyilatkozta azt, hogy az MDF értékeket követő politikai párt. Ez a kijelentés természetesen akceptálható, csak megjegyzendő, hogy mindegyik párt értékeket követ, még hozzá olyanokat, amelyeket ő határoz meg értékneként. Ezért a felvilágosodás kora után kialakult bölcseleti irányzat, az ún. *axiológia* művelői számára az volt a fő kérdés, hogy mi az érték. A sok markáns válasz közül az egyik azt vallotta, hogy a transzcendenciában vannak csak értékek, a föld pedig síralomvölgy, ahol átmenetileg élünk. Másik válasz szerint az erkölcsi normák és azok követése, az erények lehetnek értékek. Harmadik szerint a tudomány eredményei az értékesek, míg a negyedik a művészetek alkotásait tekintette ilyennek. Voltak, akik az emberi élet folytatásához szükséges alapfeltételeket nevezték értéknek. Többen azt kérdezték, hogy mi minősül legfőbb értéknek. Ez a *hedonisták* szerint az élvezet, az *eudémonisták* szerint a boldogság, az *evolucionisták* szerint a folytonos fejlődés, az *utilitaristák* szerint, ami a legtöbb hasznot hajtja, a *perfekcionista* pedig azt mondták, hogy a legnagyobb érték a tökéletesedés. *Böhm Károly Axiológia vagy értéktan* című művében (Kolozsvár 1906) a mindenkori „Én”-t minősítette értéknek, tehát azt, aki értékkel. Ezután logikusan jött létre a *pluralista értékfelfogás*, amely azt a választ adta az alapvető kérdésre, hogy érték az, amit az értékelő annak minősít. Értékelés tárgya bármi lehet, értékelő alany pedig bárki lehet, egyén és közösség egyaránt.

Ez ugyan abszolút relativista válasz, de szerencsére az *axiológusok* nem álltak meg ennél a következtetésnél. Kutatták azt is, hogy mi a különbség az egyéni értékítélet és egyéni értékszemplélet között. Az első esetleges, míg az utóbbi stabilizálódott. Kíváncsi, hogy mindenki tudatosan alakítsa értékszempléletét, hogy egyéni értékítéletei ne legyenek véletlenszerűek, hanem előre körülhatároltak. Az *axiológia* azt is feltárta, hogy nincs közösség közösségi értékírányultság nélkül. Az értékírányultság tehát közösséget létesítő és fenntartó tényező. Ebbe a válaszba beleillik egy bankrabló társaság beállítottsága is. Számukra érték, hogy sikeres legyen a bankrablás. Ezért egyáltalán nem mindegy, hogy az az értékszemplélet, amely az egyéni értékítéleteket meghatározza, vagy az a közösségi értékírányultság, amely a közösség összetartozását és funkcionálását befolyásolja, milyen tartalmú.

Nagyon lényeges, hogy ne általában beszéljünk az értékekről, hanem vallja meg az egyén és a közösség is, hogy mit tart értéknek. Többen mondják, hogy a cselekvés, pontosabban a cselekvéstől való tartózkodást is magába foglaló magatartás az emberi sorsot alakító tényező. A személy magatartását pedig tudatos értékszemplélete, a közösség megnyilvánulásait pedig az együttesen választott és alakított értékírányultság határozhatja meg. Sorsunk irányítói tehát – bár vannak véletlenek, vagy általunk fel nem ismert, illetve rajtunk kívül álló meghatározottságok – nagyrészt ezek.

Fontos kérdés az is, hogy mi a normatív érték. Állítom, hogy minden norma értékforrású, értékszolgáltató és értékvédő, esetleg értéklétesítő szerepet tölt be. Igaz ez a vallási, a politikai, a jogi, az erkölcsi és más normákra is. Stabil jogi értéket jogi norma létesít. Lényeges, hogy a jogi normák között – a jogászok jól tudják – hierarchia áll fenn. Bizonyos nemzetközi vagy nemzeti normák, mint jogi alapnormák meghatározzák az egyéb jogi normák kereteit. Ezért óriási a szerepe a hierarchia csúcsán álló alkotmánynak, valamint a II. világháború után kötött többoldalú nyílt nemzetközi egyezményeknek és az alapvető szupranacionális normáknak is. Ezek határozzák meg ugyanis a jogi alapértékeket, és ezáltal keretet adnak más értékek keletkezéséhez, fennállásához és érvényesüléséhez. Az értékeket tehát forrásaik, tartalmuk szerint kell vizsgálni, illetve az értékes-értéktelen párban az értéktelen veszélyességének figyelembe vételével kell megtalálni az alkalmazandó prioritásokat. Az értékek és értéktelenek keletkezésében és érvényesülésében egyaránt tapasztalható a nappalok és az éjszakák, valamint az évszakok egymást váltó rendszeres visszatéréséhez hasonló körforgás és az ismétlődés nélküli meglepő újszerűségek folytonos megjelenése.

Miként nevesítené a II. világháború időszakában a „korszerűtlen, veszélyes, hátrányos, tehát értéktelen” megoldásokat?

Ez a korszak sajnos az abszolút értéktelennek, azaz a barbárnak, az aljasnak, a veszélyesnek, a kegyetlennek, a szenvedésnek, a halálnak hatalmas mennyiségét produkálta. Ezeket tudatosan kell feltárni, elítélni és elkerülni. Ezért jelentős bölcséleti irányzat, tudományág illetve szakterület az értéktan. Sajnos több szakember is használja az érték szót úgy, hogy nem tudja, mi a jelentése. A közelmúltban egyik jeles kollégánk azt a megfogalmazást használta, hogy az „*alapjogok, az erkölcsi normák és az értékek*”. Egyértelmű: a kolléga nem tudta, mi az érték. Hiszen az alapjogok a jogi alapértékek egyik legjelentősebb csoportja. Az erkölcsi értékek, közöttük az erények, ugyancsak fontos értékek. Tehát az úgynevezett nem anyagi alapértékek között az említett első két csoport a kiemelkedők közé tartozik. Ezért kell ismernünk azt, hogy mi az érték és az értéktelen, valamint, hogy milyen a viszony közöttük. Az értékek közötti kapcsolat is változatos. Gyakran az értékek előmozdítják egymás érvényesülését, máskor versengenek egymással, vagy semleges viszonyulnak egymáshoz.

Ezek alapján úgy érzem, Professzor úr nem állított volna szobrot Horthy Miklósnak.

Nem, egészen biztosan nem állítottam volna, és nem is állítanék neki nyilvános emlékművet. *Horthy Miklósról* több könyv jelent meg, ami helyeselhető. Ő is megírta emlékiratait, amelyek többször megjelentek. A történetírás feladata az, hogy áttekintse magatartásának minden összetevőjét, mozzanatát. Lehet azt mondani, hogy valamit jól csinált, valamit nem, ezt ennyiben jól tette, amazt annyiban rosszul. Ilyen értékelést persze mindannyiunk megnyilvánulásaival szemben el lehet végezni. Az ember természeténél fogva nem tökéletes. A keresztény vallások tanítása szerint a Mindenható szabad akarattal ruházta fel nem tökéletes teremtményét, ami azzal jár, hogy óriási felelősség terhel minket megnyilvánulásainkért. Ha az ember tökéletes lenne, ez a probléma nem

állna fel, így viszont alakítói lehetünk saját életünknek és környezetünknek is; ezért pedig felelősség terhel bennünket.

Akik közösség vezetésére vállalkoznak, felelnek azért is, hogyan irányítják az adott közösség sorsát. *Horthy Miklósnak* a flottaparancsnoki pozíció elnyeréséig ívelő tengerészti karrierjét megrázó események, kemény fellépések, tragikus véletlenek és súlyos tévedések terhelik. Példaként említhetjük a cattarói öbölben kitört lázadást, később két lázadó matróz kivégzését, amelyet ő hagyott jóvá, az általa parancsnokolt *Novara* vezérhajó 1917. május 14-i vállalkozásának súlyos kudarcát, amelynek alkalmával ő is megsebesült, a *Szent István* hajónak figyelmetlenségéből lehetővé vált olasz gyorsnaszád általi torpedós kilövését, a *Viribus Unitisnek* a kikötőben történt felrobbantását stb.⁴ 1918. október 18-án rá hárult az a szomorú feladat, hogy a Cs. és Kir. Flotta megmaradt teljes állományát átadja a szlovének, horvátok és szerbek Zágrábban székelő Nemzeti Tanácsa képviselőinek. Ismertek a fehérterror kegyetlenkedései, tudjuk, hogy Magyarország felkészülése a vállalt háborúra milyen hiányokban szenvedett. Egy magyar harckocsizó katonatisztól olvastam azt a megállapítást, hogy olyan harckocsijuk volt az orosz tankokkal szemben, amely gyengébb volt egy jól megépített parasztszekérnél. Ez nyilván túlzás, de a lényegét jól kifejezi.

Épp ilyen ócskák voltak a repülőgépek is, amelyek – én is észleltem – gyakorta potyogtak le. Több pilótatársához hasonlóan a magyar vadászpilóták egyik műszaki fogyatékoságának lett az áldozata a reálsan gondolkodó, magas műszaki képzettségű kormányzó-helyettes, *Horthy István* is, akinek gépe távol a szovjet frontvonalától, ún. magyar hadműveleti területen zuhant le 1942. augusztus 20-án. *István* gyakorlott pilóta volt, aki szerény magánrepülőgépét többször távoli országokba – például Indiába – is sikeresen vezette. Amikor az illetékes főtitest a szörnyű hírt térdre rogyva és zokogva jelentette a kormányzónak, *Horthy* rendíthetlenségét megőrizte, és – akaratlanul is elhaló hangon – parancsként csak azt mondta: „a gyászszertartás méltó legyen”. Az akkori filmhíradókból jól emlékszem, a szertartás megrázó volt. A szimpatikus fiatal férjet és apát – aki egyébként maga kérte frontszolgálatát, mert kortársai között nem akart kivételt élvezni, bár jelentős közfunkciója alapján ezt indokoltan megtehetette volna –, a tragikus baleset „*bősi halottját*” szinte az egész ország – saját magával együtt – gyászolta.⁵

Lajos Iván fiatal pécsi történész – aki egyébként *Molnár Kálmánhoz*, karunk volt közjogász professzorához írta disszertációját – német források alapján az 1942-ben publikált úgynevezett szürke könyvében azt állította, hogy az amerikai, angol és szovjet harci kapacitásokkal a németet összevetve ezt a háborút a németeknek el kell veszíteniük. *Horthy* mégis belevitte az országot a háborúba. Ezek súlyos vétkek. Bűn volt az öt zsidótörvény, a fokozatosan bővülő hátrányos megkülönböztetés, a gettókba zárás és a vidéki zsidóság kegyetlen elhurcolása, haláltáborokba deportálása. Mindez beletartozik az emberiség megbocsáthatatlan Nagy Vétkeinek sorozatába. Mivel a *Horthy*-korszaknak újabban elismerő, sőt látványosan heroizáló megnyilvánulásai vannak,

⁴ Ezeket a példálózó adatokat a kormányzó *Emlékirataim* (Budapest 2011) című könyvéből merítettem.

⁵ A rendszerváltozás után *Horthy István* fia, az egykori bájos félárva kisfiú érett férfiként anyjával együtt néhányszor járt Magyarországon, és nyilatkozataival tárgyilagos gondolkodásról tett tanúbizonytságot. A család belső életéről, sorsának háború alatti és azt követő alakulásáról sokat megtudhatunk a 31 évesen özvegyé vált *Edelsheim Gyulai Ilona* visszaemlékezéseiből (Beccsület és kötelesség 1. Budapest 2001).

elengedhetetlen, hogy a tények ismeretében érdemi eszmecsere folyjék és tényekkel alátámasztott, határozott elítélő, elutasító következtetések fogalmazódjanak meg.

Nem beszéltem még emlékeim között arról, hogy milyen elavult volt a társadalmi hierarchia. A címeknek, a rangoknak akkora jelentősége volt, hogy ha valaki elvétette a tekintetes, a nagyságos, a méltóságos, a kegyelmes, a főméltóságú, a gróf, a báró, a herceg stb. megszólítást, mulasztása hatalmas bűnnek minősült és súlyos hátrányokkal járt. Amikor *Molnár Kálmán* munkásságának értékelésén dolgoztam, volt alkalmam beszélgetni a professzor özvegyével. A hölgy Csehszlovákiából származott. Az özvegy hazánkba érkezésekor megdöbbenve tapasztalta, mennyire eltér ez a „félfeudális” léghő a cseh polgári beállítottságtól. A társadalom legfelsőbb rétegét a felsőbbrendűség mentalitása jellemezte. Az úgynevezett úri középosztály tagjainál gyakori volt a látványos sznobság, az álszent képmutatás, az arisztokratikus allűrök utánzása (pl. parancsolj velem, kérlek alássan). A dzscentri utódok tudtak igazán sírva vigadni és kivilágos virradatig mulatni. Ez az elavult, korhadó társadalmi szisztéma radikális megújulásra várt. A változás be is következett, de ezt nem valami elementáris erejű belső kibontakozás okozta, hanem a vezető erők által kezdeményezett és gerjesztett, tengernyi szenvedéssel járó veszített háború, az ország lerombolása, jelentős értékek nyugatra hurcolása, majd a teljes összeomlás alapozta meg.

A *Horthy*-korszak félfeudális, félfasiszta, rasszista, antiszemita, idegengyűlölő, háborús, úgynevezett úri Magyarországot követni vagy visszaállítására törekedni történelmi tévedés, abszolút regresszió lenne. Számos példa bizonyítja, hogy bármely elavult, túlhaladott, letűnt viszony- vagy intézménycsoport, eljárás visszaállítása elkerülhetetlenül anakronikussá, tehát idejétmúlttá és nevetséges utánzattá, paródiává válik. Eme paródiának meghökkenítő díszletei kezdenek feltűnni. Sajnos ez a játszma sem katarzist, sem szublimációt nem ígér, mert a „hárommillió koldus” felújított szerepe nem színművészekre, hanem tisztességes polgárookra, megszolgált életfeltételeiktől megfosztottakra hárul. Arról, hogy ők, és akik mindezt fájlalva és felelősen látják, mit tehetnek a változásért, ehelyütt nem szólok. Azt azonban remélem, hogy hosszúra nyúlt életem öt-hat markáns politikai, erkölcsi és gazdasági sorsfordulója legalább egy jobbal még kiegészül.

Bármely történelmi korszak valóság-hű feltárására és tárgyilagos megítélésére irányuló erőfeszítéstől lényegesen eltér a mítoszalkotás és a kultuszapolás. Mítosz valamely múltbeli vagy jelenlegi felfogásnak, törekvésnek, intézménynek, fizikai, biológiai vagy szellemi lénynek, esetleg ezek ötvözetének mitizálása, azaz dicsővé, felsőbbrendűvé alakítása révén születik. A mítosz különös – pozitív vagy negatív – rendeltetés betöltésére hivatott. Léte és tartalma általában tabunak minősül, tehát nem tehető kérdéssé. A *Horthy*-kultusz a 2010-es évek elején avult mítoszokat ódivatú maskarákban, hamis rituálékkal, mesterségesen formált kultusszal igyekszik szolgálni. Ez az eljárás olyan vágta-hoz hasonlít, amelyben a lovas fordítva ül a nyeregben, tehát hátra néz, a tajtékozva száguldó ló pedig célba érés nélkül csapong. Az ilyen üresjáratok sajnos csak *muddling through*-val, felesleges vergődéssel, gyötrellemmel terheltek.

Ha értéktelen megoldásokról és az egyén mindenkori felelősségéről beszélünk, feltétlenül említésre méltó, hogy – Professzor úr megállapítása szerint – Molnár Kálmán volt az egyetlen kortárs közjogász professzor, aki határozottan felemelte szavát a zsidótörvényekkel szemben.

Molnár Kálmán pályája kezdetén, a kormányrendeletéről és a döntvényjogról írt monográfiáiban, 1911-ben illetve 1913-ban még a *Nagy Ernő* féle közjogi dogmatikai irányzatot⁶ követte. A legitimista jogfolytonossági koncepciót 1921-ben, Egerben hirdette meg. Állította, hogy az I. világháború elvesztése következtében sem szűnt meg Magyarország közjogi berendezkedésének jogfolytonossága, azaz a királyság és a korábbi intézményrendszer. Ezeket alkotmányos úton ugyan meg lehet változtatni, a miniszteri rendelet alapján választott nemzetgyűlés azonban erre nem volt feljogosítva. Tehát a *Horthy*-korszakot provizóriumnak, átmeneti megoldásnak tekintette, és azt vallotta, hogy annak az a rendeltetése, hogy döntsön a magyar közhatalmi rendszerről: engedje érvényesülni az eredetit vagy alkotmányos úton döntsön más berendezkedésről. *Molnár* professzor a jogfolytonossági koncepciónak a későbbiekben is következetes híve maradt. Bátor kimondója volt mindannak, ami neki nem tetszett, és ezek közé tartozott a náciizmus, a fasizmus, illetve az antiszemitizmus is. A pécsi Jogi Karon 1937-ben egy hallgatói csoport megtámadta zsidó hallgató társait. A támadók *Molnár Kálmánt* kérdőre vonták: nyilatkozzon, kinek a pártján áll. Ekkor ő nyílt levelet tett közzé, amely szerencsére fennmaradt a mai napig. Ebben nagyon szép, markáns megfogalmazásban azt mondta, hogy az igazságtalanul bántalmazottak pártján áll, és akik ilyen aljasságot követtek el, azokat lelke mélyéből megveti és súlyosan elítéli, a bűnösök pártfogójává sem bölcs hallgatással, sem sunyi mosollyal nem válik. *Molnár* professzor 1945-ben Pécsen tartott egyik szabadegyetemi előadásában – amely nyomtatásban is megjelent – egyértelműen kinyilvánította, hogy a *Horthy*-féle múlttal gyökeresen szakítani kell, és annak visszaéléseit határozottan meg kell vetni.⁷

Szavait idézve a II. világháború éveiben „óriási értékévé vált az élet”. Értelmezhetem ezt a megállapítást úgy, hogy Professzor úr számára létezik abszolút érték?

Vannak kiemelkedő értékek. De hangsúlyozom, az értékek súlya akkor emelkedik, ha a velük korrelációs viszonyban álló értéktelenek veszélyessége, ártalmassága növekszik. Lehet, hogy vannak abszolút értékek is. De az értékek többsége szerintem inkább relatív, és az értéktelennel való küzdelemben változtatja helyét és súlyát az értékhierarchiában. Régóta vallom az *interdependencia* valós voltát is. Kiterjedt, bonyolult, tehát nem csak lineáris relációk vannak az értékek és az értéktelenek között. A bonyolult összefüggésekből származnak a nem várt helyzetek, a véletlenek. Minden véletlen okozatos, tehát abszolút törvényszerűségként érvényesül, csak nem ismerjük fel a kiváltó okok pontos megvalósulási mechanizmusát. Ezért tartom tanulságosnak a Krisztus után 125-ben született buddhista bölcsele, *Nágárdzsuna* zseniális felismerését, amely szerint minden igazság felett találunk egy más, többnyire magasabb szintű igazságot, ha ugyanazt a problematikát más összefüggésrendszerben vizsgáljuk. Ezért én az igazságoknak és az értékeknek inkább a relativitását látom, de lehetnek és vannak elsődleges, kiemelkedő, szinte abszolútnak tűnő értékek. Felmerül a kérdés, hogy az emberi élet ilyen-e. Akik valamely eszme, cél vagy meggyőződés szolgálatában önként vállalták a mártírságot, az életet nem tekintették abszolút értéknek. Önmagában én sem látom annak, bár nyilvánvaló, hogy jogi szempontból az emberi

⁶ A magyar közjogi-tudomány művelésének mintegy 12 irányzatát tartjuk számon. Ezek között a dogmatikai irányzat a tiszta jogi fogalmak kimunkálásának és alkalmazásának tanán alapult. Első mesterem, *Csekey István* ugyancsak világos fogalmak feltárására törekedett. Bár ezt a dogmatikus jelleget az először 1973-ban publikált *Magyar államjog* című egyetemi jegyzetével szemben akkor egyes kollégák kritizálták, utólag igazolódott, hogy inkább érdemről, mint hibáról volt szó.

⁷ *Molnár Kálmánt* 1944 októberében Nagykanizsára internálták, decemberben pedig a Pécsi Nemzeti Színházban nyílt szavazással a Debrecenbe összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőjévé választották, amelyen részt is vett.

élet kiemelkedő érték, és ennek a minősítésnek a következményeit mindenkinek, a közhatalomnak, a közösségi intézményeknek és minden személynek hiánytalanul tiszteletben kell tartania. Az egyénnek, a családnak, a közösségnek és az államnak egyaránt arra kell törekednie, hogy az emberi életet tisztelje, védje, egészségessé, tartalmassá, hasznossá, kellemessé, széppé tegye.

Pécs, 2012. május 30.

HERGER Csabáné
egyetemi tanár
PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.02.03

**Jogkorlátozás és jogfosztás a gazdasági életben
a Pécsi Királyi Törvényszék gyakorlata alapján (1938–1944)**

Right Restrictions and Deprivations in Economic Life Based on the Practice of the Royal Court of Pécs (1938–1944)

The goal of this study, based on the remained documents of the cases started in 1942 at the Royal Tribunal of Pécs, is to examine the legal disputes concerning contracts of sales which does and does not constitute commercial transactions in the southern Transdanubia, Baranya county, Hungary, and how the right restrictions and deprivations of the Horthy era appeared in them. The study also aims to show the types of crimes connected to commercial activities which were partially created by the extraordinary legislation as a result of the war.

Keywords: *right restrictions and deprivations in private law, sales law, contracts of sales which constitute commercial transactions, contracts of sales which does not constitute commercial transactions, crimes connected to commercial activities*

1. A kutatás kérdései és forrásai¹

A Horthy-korszak jogkorlátozó rendelkezései a magánjog tekintetében – először törvényekben, majd végrehajtási rendeletekben – a személyi jogban a jogegyenlőség sérelmében, a dologi jogban a tulajdonjogi korlátokban, a kötelmi jogban a szerződési szabadság szűkítésében, a családjogban a fajvédelmi elven alapuló szabályokban, továbbá számos munkajogi vonatkozásban jelentek meg.²

Ezek közül az alábbi tanulmány a gazdasági élettel összefüggő (elsősorban személyi jogi és kötelmi illetve kereskedelmi jogi) jogkorlátozó normák gyakorlati hatását mutatja a be a Pécsi Királyi Törvényszék előtt 1942-ben folyamatba tett jogviták alapján. A kutatás elvi kérdése továbbra is³ az lett volna, hogy befolyásolta-e a jogkorlátozó és jogfosztó normák tartalmának nyilvánvaló szembenállása a „törvény feletti” természetjoggal a pécsi bírók ítélezési gyakorlatát, és az alkalmazandó jogot „elviselhetetlenül igazságtalannak” látták-e. Ezek helyett azonban – a realitások

¹ A tanulmány szerkesztett változata a Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport 2020. október 2-án Pécsen rendezett tudományos ülésén elhangzott előadásnak. „A jogfosztás elmélete és gyakorlata a Horthy-korszak második felében és az NS-rendszerben” című kutatási projekt (2019–2021) támogatásáért a szerző köszönetet mond az Alexander von Humboldt Alapítványnak.

² LEHOTAY, A jogsűkítés útján 27–73.

³ Lásd a szerző korábbi kutatási eredményeit az alábbi tanulmányokban: HERGER, A Pécsi Közjegyzői Kamara 1938 és 1945 között 20–43.; HERGER, Az igazságosság és a jogtalanság határai a magyar magánjogban 94–103.; HERGER, A Pécsi Királyi Törvényszék ítélezési gyakorlata a III. zsidótörvény hatályba lépését követően 47–74.

talaján maradv – azt vizsgáltam, hogy a pécsi bírók a bizonyítási eljárás során milyen hozzáállást tanúsítottak. Megpróbálták esetleg a törvény szigorát enyhíteni vagy a törvény betűje szerint jártak el? A kutatás során másodsorban arra kerestem választ, hogy a gazdasági élettel kapcsolatos ügytípusok közül melyek fordultak elő, volt-e ezeknek büntetőjogi következménye, a köztörténeti események mennyiben befolyásolták a gazdasági élet működését, továbbá mekkora volt a diszkrimináló jogi normák társadalmi jelentősége a dél-dunántúli Baranyában.

A kutatás forrása a Pécsi Királyi Törvényszéknek a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában (MNL BML) fennmaradt iratanyagából az a 115 doboznyi, 3.370 ügy volt, melyeket 1942-ben indítottak, függetlenül attól, hogy az eljárást melyik évben fejezték be.

2. A gazdasági élettel összefüggő jogviták a Pécsi Királyi Törvényszék előtt

2.1. A kereskedelmi ügyletnek nem minősülő adásvétel

A kereskedelmi ügyletnek nem minősülő adásvételekkel kapcsolatos ügyek tekintetében három általános megállapítást lehet tenni. Egyrészt a vizsgált levéltári anyagban az ilyen típusú perek túlnyomó többsége vételárhátralék megfizetéséért indított ügy volt, melyekben a bizonyítás az adásvételi szerződés illetve a foglaló vagy vételárelőleg átvételkor kiállított elismervény alapján rendszerint nem ütközött nehézségbe,⁴ ezért ezekkel nem foglalkozunk. Másrészt figyelemre méltó, hogy a korszakban zsidónak minősülő⁵ magyar állampolgárokat érintő jogfosztó normák hatása két szempontból nyilvánult meg az ilyen ügyekben. Mezőgazdasági ingatlanok adásvétele esetén a szerződés – az érvényesség feltételeként – tartalmazta a vevő(k) nyilatkozatát arról, hogy nem zsidók,⁶ ha pedig a peres felek egyikét a per tartalma alatt munkaszolgálatra⁷ vagy nem zsidó fél esetén katonai szolgálatra hívták be, az ügyet felfüggesztették, majd – amennyiben a felperes a szolgálatból nem tért haza – megszüntették. Harmadrészt az általános jellemzők között említendő az is, hogy az ügyek jelentős része a peres felek egyezségével és annak bírói határozatban történő rögzítésével ért véget, mint az alábbi esetben is.

Mihajlovics Doniszje és neje 1937. augusztus 3-án kötött adásvételi szerződést *Mihajlovics Glisóval*, a feleség atyjával a pálmonostori 920. sz. betétben felvett ingatlanokra 25.000 dínár vételár fejében. A vételárat a vevők kifizették, és tulajdonjogukat az ingatlannyilvántartásba bejegyeztették. Az ingatlanokat használati és szolgálmi jogtól mentesen vásárolták. Az eladó azonban a Dárdai Királyi Járásbíróság előtt sommás pert indított a vevőkkel szemben az ingatlanon lévő pince birtokba bocsátása iránt, amit elsőfokon megnyert (3562/1942). Tulajdonjogukra hivatkozva a vevők nem terjesztettek elő sem vizontkeresetet az elsőfokú eljárásban a járásbíróság előtt, se nem

⁴ Lásd például a *Keck Antal* budapesti ügyvéd felperes és *Ungvári Péter* siklói fuvarozó közötti jogvitát, melyben a tárgyalás során alperes elismerte 4.000 pengő tartozását a 3 tonnás Opel-Blitz tehergépkocsi vételárából, és ennek folytán a bíróság kötelezte a tőke, annak járulékai és a perköltség megfizetésére. MNL BML VII/2b II/2409/1942/19 sz. ítélet, 1942. július 15.

⁵ HERGER, A Pécsi Királyi Törvényszék ítélezési gyakorlata a III. zsidótörvény hatályba lépését követően 47.; HERGER, Az igazságosság és a jogtalanság határai a magyar magánjogban 94–95.

⁶ Lásd többek között a MNL BML VII/2b II/3291/1942 sz. tőke és járulékai iránt indított per anyagában a csatolt adásvételi szerződést.

⁷ Példának okáért *Vida Béla*, *Vida Dezső* és *Wolf Ödön* vételár megfizetése tárgyában *Lehner János* és testvérei, *Dezső* és *Tivadár* ellen indított eljárást a Pécsi Királyi Törvényszék előtt. Az 1943. május 5-re szóló idéző végzésen kívül más dokumentum nem maradt az ügy aktájában, csak egy kézbesítési bizonyítvány arról, hogy *Lehner Tivadár* a végzést kézhez vette – a három alperes közül egyedülként. MNL BML VII/2b II/3511/1942/9 sz. végzés, 1942. március 31.

éltek a fellebbezés lehetőségével, hanem inkább – mivel szerintük a perérték meghaladta a járásbírói hatáskört – a Pécsi Királyi Törvényszékhez nyújtottak be keresetet, és kérték, hogy eladót kötelezze a bíróság a nevezett ingatlanon lévő 4.000 pengő értékű pince kizárólagos birtokba bocsátására.⁸ Az ügy aktájában a keresetlevélén kívül csak egy beadvány található, melyben a vevők a bíróság tudomására hozták, hogy az eladóval egyezsége jutottak és keresetüket visszavonják. Az ügy egyébként arra lehetett volna példa, hogy a pincét – mivel a szerződés szövege arról kifejezetten nem rendelkezett – a telekingatlan alkatrészének kellett-e tekinteni, és osztozott-e annak jogi sorsában az ekkor még mindig kodifikálatlan magyar magánjog dologi jogi szabályai szerint.⁹

A vételárhátralék megfizetéséért indított ügyeken túl a következő ügytípusok fordultak elő a Pécsi Királyi Törvényszék gyakorlatában.

Vételi ügylet érvényességének kimondása iránt 5.800 pengő perértékben nyújtott be keresetet *Gyenis János* a törvényszékhez *Varga Mihály* és neje, *Cseke Róza* püspökszenterzsébeti földművesek ellen, akik tulajdonában volt 1/2 részben egy cséplőgépből, traktorból, kazalozóból és mérlegből álló garnitúra, míg a másik 1/2 rész tulajdonosa felperes édesapja volt. *Varga Mihály* és neje felperesnek a garnitúrát vételre kínálta fel, és létre is jött megbízottjuk (vejük) és *Gyenis János* között a megegyezés. A vételárat 5.800 pengőben határozták meg. Másnap, 1942. március 23-án a községi bíró előtt az ügyletet megkötötték, és annak jeléül *Gyenis János* 400 pengő foglalót a megbízott kezébe lefizetett. Az eladók időközben meggondolták magukat, és a foglalót a községi bírónál letétbe helyezték. Miután *Gyenis János* vételi ügylet érvényességének kimondása iránt keresetet nyújtott be a Pécsi Királyi Törvényszékhez, I. és II. rendű alperes azzal védekezett, hogy vejük, aki megbízottként lépett fel az ügyletkötés során, nem volt megbízott. Ezért felperes szavatосként perbe hívta a vőt, ifj. *Varga Pál Ádámot*, és kérte, hogy a bíróság vagylagosan a perköltséget is tartalmazó kártérítés megfizetésére vagy I. és II. rendű alperest az ügylet teljesítésére kötelezze. Az ügy érdekessége, hogy kodifikált magánjog hiányában a kártérítés tekintetében a curiai gyakorlatra (P. I. 1340/1900 D. 4. f. VI 58), az ügylet teljesítése tekintetében pedig a magánjogi szakirodalomra, jelesül *Raffai Ferenc* 1909-ben harmadik kiadást megélt művére¹⁰ hivatkozott keresetében. Kérte a bíróságtól annak kimondását is, hogy a 400 pengő foglaló átadását követően a vételárból fennmaradó 5.400 pengő bírói letétbe helyezése esetén a vétel tárgyát képező ingóságok tulajdonjoga rá átszáll.¹¹ Az ügyben ítélet felperes katonai szolgálata miatt nem született. Előbb a per szünetelését rendelték el, majd a szünetelési idő leteltét követően az eljárást 1945. november 15-én megszüntették.¹²

Varga József 17.386 pengő 20 fillér tőke és járulékaik iránt indított pert *Fuchs István* hercegszöllősi borkereskedő és középbirtokos ellen. Mivel *Fuchs* nem üzletszerűen és nem kereskedelmi tevékenység körében járt el a felperes meghatalmazottjaként, az ügyben nem a kereskedelmi jogforrásokat, hanem az általános magánjog szabályait kellett alkalmazni. A kereset szerint 1919-ben Dél-Baranya szerb megszállása következtében *Varga* a Karancs községben található 36 kateszteri hold tehermentes földjét (és a községben lévő két házát) a megszállt területek nem szerb lakóira kivetett különadók miatt nem tudta gazdaságosan művelni, és kölcsönök

⁸ MNL BML VII/2b II/3491/1942 sz. ügyben szám és dátum nélküli keresetlevél.

⁹ HERGER, Ersitzung im unkodifizierten ungarischen Privatrechts, *passim*.

¹⁰ RAFFAI, A magyar magánjog kézikönyve II. 456.

¹¹ MNL BML VII/2b II/1376/1942 sz. ügyben szám és keltezés nélküli keresetlevél.

¹² MNL BML VII/2b II/1376/1942/2 sz. végzés, 1945. november 15.

felvételére kényszerült. *Fuchsszal* 1937 nyarán került kapcsolatba: több esetben kölcsönrel, az őt terhelő adó befizetésével, építési anyagokkal és terményekkel támogatta, mintegy 98.000 dínár értékben, melyeket ő később értékesített termények és ingatlanok bevételeiből fizetett vissza 107.762 dínár értékben (azaz javára 9,762 dínár többlet mutatkozott), majd *Fuchs* újabb 30.000 dínár bankköltsőt törlesztett helyette és nevében. *Varga* ezért 1938. szeptember 5-én meghatalmazta *Fuchst*, hogy karancsi 188.000 dínár értékű ingatlanait „*legjobb belátása szerinti áron, részben vagy egészben bárkinek eladhassa, adásvételi szerződést köthessen, azt nevében aláírassa, tulajdonjog bekebelezésére alkalmas engedélyt adhasson, a vételárat felvehesse és nyugtát adhasson róla, egyezőval hogy a körülírt ingatlanokkal akarata szerint rendelkezhesse, mintha azok tulajdonai volnának és anélkül, hogy elszámolni köteles lenne. A fenti keretben tett minden intézkedését előre is jogérvényesnek és magamra kötelezőnek elismerem és ennek hiteléül a jelen meghatalmazást két tanú előtt sajátkezűleg aláírom*”.¹³ *Varga* kimutatása szerint a meghatalmazásban megnevezett ingatlanok eladásából 173.862 dínárral (17.386 pengő 20 fillérrel) több vételárhoz jutott *Fuchs*, mint amivel ő tartozott neki. *Varga* a „*meghatalmazást uzsorát palástoló ügylet okiratba vételének*” tekintette, és feljelentést tett *Fuchs* ellen a Pécsi Királyi Ügyésségnél uzsora és csalás vádjával, illetve a Pécsi Királyi Törvényszéknél keresetet nyújtott be a 17.386 pengő 20 fillér tőke és járulékaik iránt.¹⁴ *Fuchs* előkészítő iratában a következőképp reagált a kereset állításaira: „*Tisztelettel alulírott alperes jelenleg is izraelita vallású zsidó vagyok. Ez és csakis ez a körülmény vagy helyzet adja meg felperes keresetének és büntető feljelentésének egyetlen motívumát. (...) Felperes keresetlevelében előadja miként ment tönkre. (...) Ezekhez még venni kell felperes izákos mivoltát és gazdasága elhanyagolását. 1936-ban már teljesen elmerült az adósságokban, gazdaságában már két zárgondnok is ült. Én igen jó barátságban voltam felperes vejével, Faragó Ferenc református lelkésszel (...). Nagyon-nagyon kért, vállalam el apósa ügyeinek rendezését. (...) 3 évig dolgoztam és áldoztam érte, és munkám eredménye, hogy felperesnek 20 hold földje tisztán megmaradt, holott amikor munkámat elkezdtem, (...) már arra sem volt pénze, hogy a kapásokat fizesse. (...) Mindenről mindig elszámoltunk, (...) a kölcsönök után soha egy fillér kamatot sem számítottam.*” Alperes részletes kimutatást is készített, mely szerint 1938. szeptember 5-én 37.941 dínárral tartozott neki felperes, ami a keresetlelél benyújtásáig 118.000 dínárra emelkedett. „*Felperes már 1940. év végén pert indított ellenem a zombori törvényszéken a meghatalmazás kiadása és elszámolás iránt. Ebben a perben 1941. április 15-én lett volna a perfelvételi tárgyalás, de előtte Faragó Ferenc elvitte elszámolásomat felperesnek, (...) és az egész elszámolásomat rendben levőnek találta.*” Az előkészítő iratban alperes 6 tanú kihallgatását (köztük elsőként *Faragó Ferencét*) kérte.¹⁵ Az ügy érdemi határozat nélkül zárult le, miután 1944. augusztus 25-én a hercegszöllősi községi bíró községi bizonyítványt állított ki arról, hogy *Fuchs* (Magyarország 1944. március 19-i NS-megszállását követően) „*1944 március havában ismeretlen helyre távozott és jelenlegi tartózkodási helyéről a községi elöljáróságnak nincs tudomása*”.¹⁶ Az 1944. november 20-án megtartott tárgyalás jegyzőkönyve szerint alperes részéről a tárgyaláson nem jelent meg senki, míg felperes „*bejelentette, hogy alperes zsidó, és vagyona az államra szállott át*”. A jegyzőkönyv tartalmazta az eljáró bíróság végzését is, mely szerint a „*királyi törvényszék az eljárást a 3.840/1944. m. kir. ... rendelet 20. § alapján felfüggeszti, mert az alperes zsidó*”, illetve a következő záradékot: „*Zsidóvagyonnak államra*

¹³ MNL BML VII/2b II/1968/1942. Az ügy aktájában szereplő szám nélküli hiteles magyar fordítást a törvényszéki tolmács készítette a horvát nyelvű eredeti meghatalmazásról 1942. február 1-jén.

¹⁴ MNL BML VII/2b II/1968/1942 sz. ügyben szám és dátum nélküli keresetlelél.

¹⁵ MNL BML VII/2b II/1968/1942 sz. ügyben szám nélküli előkészítő irat, 1942. június 23.

¹⁶ MNL BML VII/2b II/1968/1942 1100/1944 sz. községi bizonyítvány, 1944. augusztus 25.

átszállással kapcsolatos tennivalók ellátására kinevezett kormánybiztos úrnak” a dokumentumot megküldik.¹⁷

Színleges adásvételi szerződést kötött egymással 1938. június 20-án *Pavlovics Péter* vevő valamint *Dugacsics István* és neje eladók a tornáci 152.398.414 telekkönyvi betétben felvett három ingatlan átruházásáról. A szerződés előzményeként az eladók azt adták elő a vevő ellen a Pécsi Királyi Törvényszékhez benyújtott keresetükben, hogy szóban megállapodás jött létre közöttük és *Pavlovics* között holtig tartó eltartásukról és gondozásukról ingatlanaik tulajdonjogának átruházása fejében. Ennek következtében 1938 tavaszán *Pavlovics* házába költöztek, de csak ez év júniusában mentek el *Roth Sándor* dárdai ügyvédhez, hogy megállapodásukat írásba foglalja. Az ügyvéd alkalmazottai – annak távollétében – azonban nem *Duganincs* és neje akaratának megfelelő eltartási szerződést készítettek, hanem színleges adásvételi szerződést, melyben az igazságtól eltérően azt is rögzítették, hogy eladók készpénzben vételárelőleget vettek fel. A szerződést az eladók ennek ellenére aláírták. A későbbiekben *Pavlovics* tartási kötelezettségét nem teljesítette, az eladókat házából kiutasította, készpénzüket felélte. Ezért keresetükben „az adásvételi szerződés formájába foglalt eltartási szerződés” hatálytalanítását kérték nemteljesítés okából, illetve azt, hogy a bíróság kötelezze alperest a szerződésben megnevezett ingatlanok tulajdonjogának telekkönyvi bekebelezésére alkalmas okirat kiállítására.¹⁸ Az 1942. október 22-én megtartott tárgyaláson a felek között egyezség jött létre, melyet a bíróság a tárgyalási jegyzőkönyvbe foglalt, illetve végzést hozott arról, hogy az egyezséget tudomásul veszi. Az egyezség szövege a következő volt: „Peres felek az I. és II. rendű felperesek és alperes között Dárdán 1938 év június hó 20 napján kiállított írásbeli adásvételi szerződést, amely teljesítésbe nem ment, eredeti érvénytelenség okából valamint azért, mert *Pavlovics Péter* a szerződés feltételeit nem teljesítette, ezennel hatálytalanítják, olybá tekintik, mintha ezen szerződést egymás között meg sem kötötték volna. Ehhez képest alperes beleegyezését adja, hogy az egyezség alapján a tornáci telekkönyvbe (...) jogügylet hatálytalanítása, eredeti állapottal visszaállítása jogcímén felperesek javára a korábbi tulajdoni állapottal egyezően bekebelezéssé (...)”¹⁹

A szerb megszállás ideje (1918. november 5. – 1941. április 24.) alatt kötött jogügyletek megtámadhatóságának a következményeire hívja fel a figyelmet az alábbi jogvita. *Schön Zsiga* bajai lakos 6.000 pengő tőke és járulékaik iránt indított pert 4062/1941 szám alatt a Pécsi Királyi Törvényszék előtt *Knézi Miklós József* ellen. Keresetének jogalapját az 1941. szeptember 12-én közjegyzői okiratba foglalt egyezségük adta, melyben *Knézi* 6.000 pengő megfizetésére vállalt kötelezettséget. Ennek előzménye az volt, hogy felperes a bácskafalui 1769/63 és 1769/64 hrsz. ingatlanokat a Délvidék (1918. november 5-én kezdődő) szerb megszállása következtében mélyen forgalmi érték alatt adta el *Petrovics István* és *Parabak Eugénia* kácsfalui lakosoknak, akik ezen ingatlanokat továbbadták *Knézinek* és feleségének. Miután a náci Németország 1941. április 6-án megtámadta Jugoszláviát, a vele szövetséges Magyar Királyság április 11. és 15. kötött visszafoglalta a Délvidéket, és elérte a Duna-Dráva vonalat. Az 1941. április 24-i bécsi német–olasz megállapodás szerint Jugoszláviát német és olasz érdekszférára osztották fel, Magyarország pedig elveszített területeiből visszakapta Bácskát, a Baranyai háromszöget, a Muravidéket és a Muraközt. *Knézi* szerint „a Délvidék felszabadulása után (*Schön Zsiga*) közölte velem, hogy a vételi ügyletet hatálytalanítani,

¹⁷ MNL BML VII/2b II/1968/1942/24 sz. tárgyalási jegyzőkönyv, 1944. november 20.

¹⁸ MNL BML VII/2b II/3530/1942 sz. ügyben szám és dátum nélküli kereset.

¹⁹ MNL BML VII/2b II/3530/1942/2 sz. jegyzőkönyv, 1942. október 22.

a tulajdonjog bejegyzéseket töröltetni kívánja, mert az erdélyi visszacsatolt területeknél jogszabály adott lehetőséget az ily tulajdonszerzések megtámadására és az volt az álláspontja, hogy a délvidéken is jogi lehetőség adatik az ily tulajdonjogi bejegyzések törlésére, mert mint magyar állampolgár semmiféle jogsegélyt az eladás idejében a jugoszláv uralom alatt nem tudott igénybe venni”. A királyi törvényszék elsőfokú ítéletében Schön követelésének helyt adott és kötelezte Knézi, hogy a 6.000 pengőt és annak 1941. november 17-től járó 5% kamatát, valamint a perköltséget fizesse meg. A marasztaló ítélet ellen Knézi perújítással élt: az ügy újboli tárgyalását, a közjegyzői okiratba foglalt egyezség érvénytelenségének megállapítását és az alapperbeni ítélet hatályon kívül helyezését kérte. Perújítási keresetének jogalapját egyrészt abban látta, hogy olyan bizonyítékot terjeszt elő, melyet az alapperben nem használhatott fel, másrészt pedig az okirat létesítésekor megtévesztés folytán lényeges tévedésben volt. Ez utóbbi szerinte Schön „csalárd megtévesztése folytán állt elő”, mivel azt állította, hogy az okirat létesítésekor fennálló kormányrendeletek értelmében jogosult lett volna az adásvételi ügylet hatálytalanítása iránt perrel fellépni. Knézi bizonyítani kívánta, hogy az alapper idején a felperes megtévesztése folytán lényeges tévedésére vonatkozó bizonyítékokat csak most tudta beszerezni. Egyúttal megtámadta az alapperbeli ítélet alapjául szolgáló okiratot, mert az szerinte az 1932. évi VI. tc.-ben meghatározott uzsora ügyletet fed, és ezért semmisnek tekintendő. A megtévesztésre és a lényeges tévedésre vonatkozóan hét tanú kihallgatását kérte. Bizonyítani kívánta azt is, hogy a „visszacsatolt délvidéki területen a szerb megszállás idején kötött jogügyletek megtámadhatóságára csak az 1942 május hó 8-i Budapesti Közlönyben megjelent 2810/1942 M. E. rendelet intézkedik, mely (Knézivel szemben) megtámadási, de még kártérítési jogot sem biztosít felperesnek”, mivel a II. zsidótörvény (1939. évi IV. tc.) 31. §-a alá esik.²⁰ Az ügy aktájában megőrizték Knézi fellebbezését a perújítási perben hozott 2428/1942/10. számú ítélet ellen, melyben a Pécsi Királyi Törvényszék elutasította a perújítási keresetet, mert úgy ítélte meg, hogy alperes a közjegyzői okirat létesítésekor nem volt lényeges tévedésben. A fellebbezés a korábbiakhoz képest egyetlen új elemet tartalmazott: (a zsidó származású közjegyző) Roth Sándor vonatkozásában említette meg, hogy 1941 közepéig Jugoszláviában folytatott ügyvédi gyakorlatot, és „a magyar jogszabályok nyilvánvalóan nem érdekelték behatóan (...) és nem foglalkozott a magyar zsidó törvényekkel és rendeletekkel. Köztudomású – folytatta Knézi –, hogy zsidók mezőgazdasági ingatlant már nem szerezhettek 1941-ben, így ha tudott volna ezen rendelkezésekről az eljáró kir. közjegyző, csak annyit kellett volna nekem mondania, hogy felperes nem igényelheti vissza tőlem az ingatlanait, mert zsidó. Én nyilván egyetlen fillér fizetésére sem köteleztem volna le magamat.”²¹ A harmadik, utolsó dokumentum az aktában a Pécsi Királyi Ítéltábla végzése, amelyben Knézinek a végrehajtás felfüggesztése iránti kérelmét elutasították.²² Ebből nyilvánvaló, hogy az újított perben benyújtott fellebbezését is elutasították, és ellene végrehajtást rendeltek el. Vélelmezhető tehát, hogy a törvényszék és az ítéltábla egyaránt a szerb megszállás alatti adásvételi jogügylet időpontját (amikor a zsidók mezőgazdasági ingatlanszerzésének tilalmát kimondó törvény még nem létezett), nem pedig a Délvidék visszacsatolását követően közjegyzői okiratba foglalt egyezség időpontját vették figyelembe a jogvita elbírálása során, illetve a Knézi által meghallgatni kért tanúk vallomása alapján a lényeges tévedés kétséget kizáróan nem volt igazolható.

²⁰ MNL BML VII/2b II/2428/1942 sz. ügyben szám és dátum nélküli perújítási kérelem.

²¹ MNL BML VII/2b II/2428/1942 sz. ügyben szám és dátum nélküli fellebbezés.

²² MNL BML VII/2b II/2428/1942 382/1943/12. sz. végzés, 1943. április 3.

A vizsgált levéltári anyagban előfordult adásvételt követő ingatlan tehermentesítése iránti kereset is (1942. január 31.).²³ Az eladók, *Bauer Ede* és *Bohnenberger Anna* villányi lakosok bankkölcsönüket az adásvételt követően a megegyezés szerinti határidőn belül visszafizették, de a 6.000 pengő értékben bejegyzett jelzálogjog törlése az ingatlannyilvántartásban nem történt meg. Mivel az ügyben más dokumentum nem maradt fenn, valószínű, hogy a perindításra nem került sor. A vevő, *Szűcs Vilmos* pécsi lakos vagy a háború áldozata lett, vagy az ingatlan tehermentesítése idő közben megtörtént.²⁴

A szerződési szabadság érvényesülését igazolja az az ügy, melyben ingatlan bekebelezésére (ingatlannyilvántartásban történő bejegyzésére) alkalmas okirat kiállítása iránt nyújtott be keresetet *Hurkó Márton* gazdálkodó hosszúhetényi lakos (eladó) ellen *Hársányi József* napszámos (vevő) a Pécsi Királyi Törvényszék előtt. A felek 1942. július 10-én kötöttek adásvétellel vegyes tartási szerződést. Az eladó eladta szavatosság terhével és tehermentesen hosszúhetényi házáat a hozzá tartozó telekkel 4.000 pengő vételárért oly módon, hogy a vagyonátruházási és a telekkönyvi átírási illetékek és költségek a vevőt terheltek. A vevő a szerződéskötéssel egyidőben 1.000 pengő vételárat lefizetett. A felek abban egyeztek meg, hogy az eladó a hátralékos 3.000 pengőt csak 3 havi előzetes felmondás után követelheti. Ha a felmondásra sor kerül, annak időpontjától a vételárhátralék megfizetéséig 5% kamatot kötöttek ki a tőketartozára. A vevő beleegyezését adta ahhoz, hogy a 3.000 pengő vételárhátralék erejéig eladó részére jelzálogjogot jegyezzenek be az adásvétel tárgyát képező ingatlanra, valamint az eladott ház utcafronti szobájára az eladó életfogytig tartó lakáshasználati jogát és az eladó irányában a vevő gondozási kötelezettségét kötöttek ki. A vételárelőleg átvételéről az eladó nyugtát állított ki. A szerződéskötést követő napokban az eladó további feltételeket fogalmazott meg, mely szerint a vevő ügyvédje a szerződést újra fogalmazta. Ennek aláírása azonban elmaradt, mert az eladó meggondolta magát. A vevő ezt követően nyújtotta be keresetét, hivatkozva arra, hogy az eladó által kiállított és aláírt eredeti szerződés ugyan bekebelezésre nem alkalmas, de az 4420/1918. M. E. rendeletben meghatározott kellékekkel rendelkezik. Az ügy aktájában csak az adásvételi szerződés és a keresetlevél szerepel, azaz a perfelvétel nem történt meg. Ezért vélelmezhető, hogy a felek megegyeztek és a módosított szerződést mindketten aláírták.

Az ingatlanadásvétellel kapcsolatos ügyek között előfordult adásvételi szerződés jóváhagyásának megtagadása miatt az ingatlanok birtokba bocsátása és a szedett hasznok kiadása iránti per is. *Karassin János* földműves lipóti lakos 1940. május 9-én kiskorú *Klieber Ádám* törvényes gyámjától (az édesanyjától) több lippói termőföldet, összesen 4.200 négyszögöl területet vásárolt 6.300 pengő vételár ellenében, melyből 4.100 pengő előleget a szerződéskötéssel egyidőben kifizetett. A vevő az ingatlanokat birtokba vette. A szerződés érvényességének feltétele annak III. pontja szerint a gyámhatóság és a katonai hatóság jóváhagyó határozata volt. A szerződés jóváhagyását megtagadó jogerős gyámhatósági határozat kézhezvételét követően felperes felszólította alperest az ingatlanok birtokba adására, a leszedett termés értékének (3.600 pengő) megfizetésére és a vételárelőleg visszavételére. Alperes a felszólításnak nem tett eleget. A Pécsi Királyi Törvényszék a kereseti követelést részben (az ingatlanok birtokba adása és 1.545 pengő tőke

²³ MNL BML VII/2b II/297/1942 sz. ügyben szám nélküli keresetlevél, 1942. január 31.

²⁴ Lásd még a MNL BML VII/2b II/3762/1942 sz. szintén ingatlan tehermentesítéséért indított pert.

erejéig) találta jogosnak, miután a bizonyítási eljárás során tételes elszámolás történt a szedett hasznok nagyságára illetve a hasznok és a vételárelőleg különbségére nézve.²⁵

Fedezetelvonás céljából idegenítette el ingatlanait *Bablity Illés* mohácsi lakos 1941. július 26-án *Kovacsics Antal* és neje részére 2.382 pengő vételárért, ugyanekkor élettársa, özv. *Bajai Péterné* részére 1.000 pengő vételárért valamint 1941. július 31-én *Jávor Istvánnak* 550 pengő vételárért. A szerződések közül az élettársával kötött adásvételi szerződés fiktív volt, a vételár kifizetésére nem került sor. *Babity Illés* 1941 júniusában hagyta el feleségét és létesített élettársi kapcsolatot özv. *Bajai Péternével*. *Bablity Illésné* e hónap 25. napján ideiglenes nőtartás és járulékai iránt indított keresetet különélő férje ellen. Miután a Mohácsi Királyi Járásbíróság – keresetének helyt adó – ítélete jogerőssé vált, és fizetési kötelezettségének a férj nem tett eleget, *Babityné* 11.731/1941 számon iktatott kérelmében 1941. szeptember 6-án kielégítési végrehajtást kért férje ingó és ingatlan vagyonára. A végrehajtást a bíróság nem tudta elrendelni, mert a nevezett ingatlanok tulajdonosa ez év szeptember 2. óta az ingatlannyivántartás szerint már nem férje volt, az ingó végrehajtás pedig – ingó vagyon hiányában – sikertelen maradt. *Bablityné* ezek után 1942. augusztus 13-án magánindítványt terjesztett a Pécsi Királyi Ügyészség elé az 1932. évi IX. tc. 1. §-ba ütköző és minősülő hitelsértés büntette miatt.²⁶ A Pécsi Királyi Törvényszék *Bablity Illés* beismerő vallomása és a csatolt szerződések alapján megállapította, hogy az ellen folyamatba tett polgári per alatt ingatlan vagyonát elidegenítette, ezért bűnösnek találta, és 7 hónap börtönbüntetésre ítélte.²⁷ Vádlott fellebbezését követően a Pécsi Királyi Törvényszék az elsőfokú ítéletet helybenhagyta.²⁸ A perben több irat nem maradt fenn, és újabb polgári per indítására sem került sor. Vélemezhető, hogy a befolyt vételárból a különélő *Bablity Illés* elegett tett fizetési kötelezettségének, hiszen az ideiglenes és a végleges nőtartás is megfizethető volt akár egy összegben is a korszak joggyakorlata alapján.²⁹

2. 2. Az adásvétel mint kereskedelmi ügylet

A leggyakoribb ügýtípus kereskedelmi ügyletként minősíthető adásvételek esetében is a vételárhátralék követelése volt. A tartozás megfizetése megtörtént *Báder Ármin* lókereskedő pécsi lakos esetében, aki lovak adásvételből származó fizetési kötelezettségére 1941. május 14-én váltót állított ki 5.000 aranypengő értékben. Az adós kereskedőt a Pécsi Királyi Törvényszék valófizetési meghagyásban kötelezte arra, hogy az 5.000 aranypengő tőkét és annak 1941. június 30-tól járó 6% kamatát a neves pécsi család tagjának, *Mattyasonszky Zsolnay Tibornak* végrehajtás terhével a meghagyás kézhezvételétől számított 3 nap alatt fizesse meg, vagy kifogását ugyanezen idő alatt a bíróságnál adja elő.³⁰ A fizetésre valószínűleg nem került sor határidőn belül. Kielégítési végrehajtást rendeltek el *Báder* és felesége ellen, és a 4942/1942 számú végzéssel a hitelező javára végrehajtási jelzálogjogot jegyezték be 5.000 pengő tőke és járulékai erejéig *Deutsch Béláné Weisler Linka* és *Deutsch Imre* két pécsi ingatlanára. A fennmaradt iratokból nem derül ki, milyen

²⁵ MNL BML VII/2b II/2.800/1942/24 sz. ítélet, 1943. november 8.

²⁶ MNL BML VII/2b 3115/1942 sz. ügyben szám nélküli vádindítvány, 1942. augusztus 13.

²⁷ MNL BML VII/2b 3115/1942/2 sz. ítélet, 1942. október 18.

²⁸ MNL BML VII/2b 489/1943/5 sz. ítélet, 1943. június 11.

²⁹ HERGER, *The Traditional Roots of Alimony in the Hungarian Family Law*, *passim*.

³⁰ MNL BML VII/2b II/1011/1942 számú ügyben szám nélküli váltófizetési meghagyás, 1942. március 20.

kapcsolatban álltak egymással az adós lókereskedő és jelzálogjoggal terhelt ingatlanok tulajdonosai. Azt azonban tudjuk, hogy Pécsi Királyi Járásbíróság mint telekkönyvi hatóság a törvényszék 1942. augusztus 17-i végzése alapján elrendelte, hogy a telekkönyvi iroda törölje a *Mattyasowsky Zsolnay Tibor* nevére bejegyzett jelzálogjogot.³¹ Mivel az adós pécsi polgár volt, társadalmi állása szerint szerzeményi vagyonszerzés³² volt a törvényes vagyoni rendszer közte és felesége között, azaz a váltótartozás a házastársi közös vagyon terhe volt, és csak a házasság (vagy a vagyoni rendszer) megszűnése esetén kellett volna a női különvagyonból teljesített fizetést elszámolni. Amennyiben a jelzálogjoggal terhelt ingatlanok tulajdonosai kezesei voltak az adósnak, akkor nyilvánvaló, hogy a lókereskedő feleségének nem volt különvagyon, amiből a váltótartozás kifizethető lett volna.

Édenhoffer Gyula, Osgyáni Jenő és *Huber Ferenc* tisztességtelen verseny abbahagyása és 2.500 pengő kártérítés és járulékaik iránt nyújtott be keresetet a Pécsi Királyi Törvényszékhez *Bánfai Béla* ellen. Keresetüket az 1923. évi V. tc.-re alapították. Előadásuk szerint *Bánfai Pécs*, Király utca 13. sz. alatti optikai és látszerészeti szaküzletének cégtábláján, a cég nyomtatványain, hirdetésein és a telefonkönyvi bejegyzésben – jogtalanul – a „*Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem szemklinikai látszerészének nevezi magát*”, amivel felperesekkel szemben tisztességtelen versenyt folytat. *Bánfai* látszerészként orvosi tevékenységet nem folytathat, az egyetemnek és a klinikának nem alkalmazottja, magasabb képzettséggel, mint felperesek nem rendelkezik.³³ *Bánfai* ellen az I. fokú iparhatóság már indított kihágási eljárást jogtalan címhasználat miatt.³⁴ Megállapítást nyert, hogy *Bánfai* a 68.400/1925 K.M. rendelet 12. § alapján nem csak kihágást követ el, hanem a hasonló tevékenységi körű cégekkel szemben tisztességtelen versenyt is folytat, és jogerősen 15 pengő pénzbüntetéssel büntették. *Bánfai* ezek után a cégtáblájáról eltávolította a „*klinikai*” szót, később azonban visszatért az eredeti felirathoz. Ezért újabb iparhatósági eljárás indult ellene, mely a törvényszékhez történt kereset benyújtásakor még folyamatban volt. *Édenhoffer* és társai szerint *Bánfai* magatartása miatt üzletük forgalma erősen visszaesett és jelentős anyagi kár érte őket. Az alperes előkészítő iratában kifejtette, hogy 1926-ban megállapodást kötött a szemklinika igazgatójával, mely szerint vállalta a műszerek karbantartását illetve fényképezési munkák elvégzését. Ezért jogosnak találta a cím használatát. Mivel az aktában több irat nem maradt fenn, csak vélelmezhetjük, hogy a keresetet – tekintettel a második iparkamarai eljárásra – a per megindítása előtt visszavonták.³⁵

Günsberger Aladár 39 éves, izraelita vallású mohácsi cukrászmestert rágalmazás vétségével (1914. évi XLI. tc. 1. §) vádolta meg a Pécsi Királyi Ügyészség. A vádirat szerint *Günsberger* 1941. szeptember 1-jén Mohácson a város tisztségviselői karáról azt állította, hogy „*nem voltak hivatásuk magaslatán*”, mivel tőle „*mint zsidó származású egyéntől a kenyérsütési és eladási jogosítványt megvonták*”. Az ügyész szerint „*ezen állítás valósága esetén legalábbis fegyelmi eljárásnak helye lehetne*”, ezért a cukrász rágalmazás vétségével vádolható. Ugyanebben a dokumentumban rögzítették, hogy a kormányzó sérelmére elkövetett rágalmazás tekintetében a *Günsberger Aladárné* elleni nyomozást megszüntették. Az aktában megőrizték „*hazafias érzületből*” feljelentést tevő *Kőfahy János* beadványát is. A mohácsi lakos csak másoktól hallotta, hogy a cukrász felesége a *Jud Süs*s című film vetítéséért aljassnak nevezte

³¹ MNL BML VII/2b II/1011/1942 12.257/1942 sz. végzés, 1942. augusztus 21.

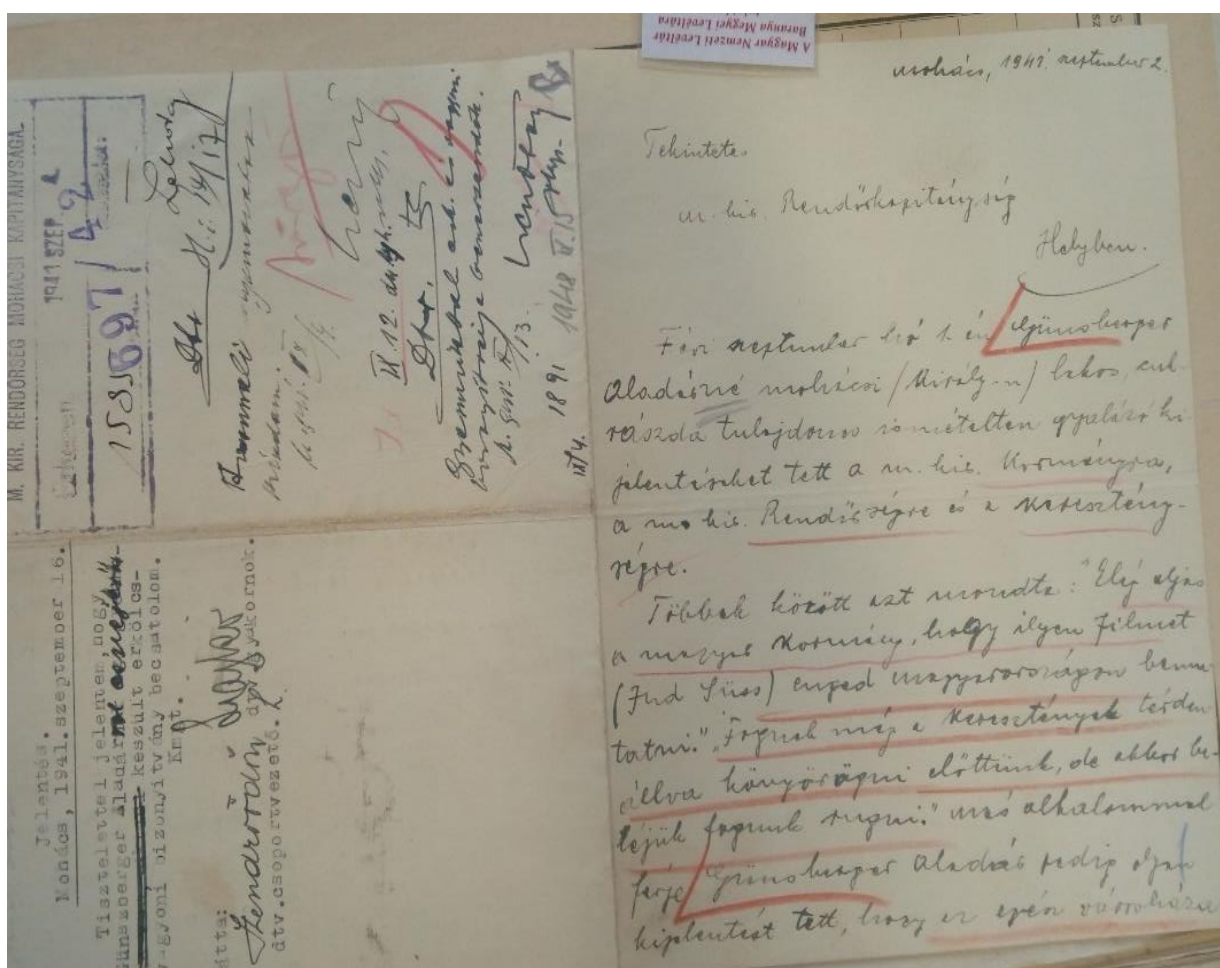
³² HERGER, A modern magyar házassági vagyoni jog kialakulása és rendszere 209–252.

³³ MNL BML VII/2b II/405/1942 sz. ügyben keltezés és szám nélküli keresetlevél.

³⁴ MNL BML VII/2b II/405/1942 309/1940 sz.

³⁵ MNL BML VII/2b II/405/1942 sz. ügyben keltezés és szám nélküli előkészítő irat.

a magyar kormányt, a cukrász pedig „csürbe bandának” és „aljas keresztényeknek” a városháza dolgozóit.³⁶ A mohácsi rendőrség detektívcsoportjának jelentése szerint Kőfalvy elmondta, hogy felháborította őt, hogy „a mai viszonyok között a zsidóknak legyen olyan bátorságuk, hogy gyalázkodó szavakkal illessék a magyar kormányt és a kereszténységet”. Pupos Károly János tanú azt is elmondta, hogy Günsbergerné a Jud Süss vetítése előtti napon „igen fel volt háborodva, hogy az üzletük elé a járdára odafestették, hogy 'le a zsidókkal'”.³⁷ Az eljárást a férj ellen azt követően szüntették meg,³⁸ hogy vitéz Szőnyi Alajos mohácsi polgármester feljelentését visszavonta, mivel „Günsberger Aladár a város tisztikarának kellő elégtételt adott”.³⁹

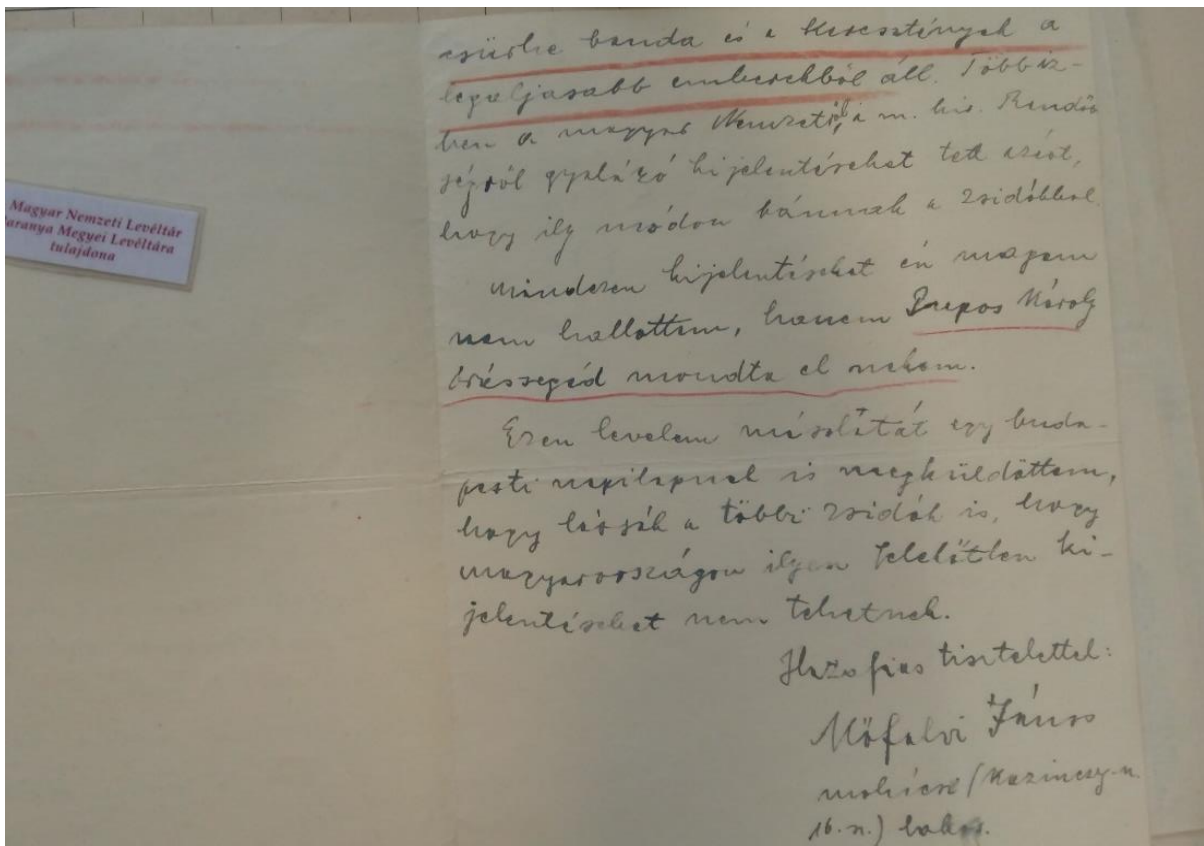
1. kép: Kőfalvy János „bazafias érzületből” tett feljelentése, 1. oldal (Mohács, 1941. szeptember 2.)

³⁶ MNL BML VII/2b 697/1942 17.447/1942 sz. vádirat, 1942. január 29.

³⁷ MNL BML VII/2b 697/1942 1585/1941 sz. jelentés, 1941. szeptember 8.

³⁸ MNL BML VII/2b 697/1942/2 sz. végzés, 1942. szeptember 5.

³⁹ MNL BML VII/2b 697/1942 2094/1942 sz. bejelentés, 1942. május 23.

2. kép: Kőfalvi János „hazafias érületből” tett feljelentése, 2. oldal (Mohács, 1941. szeptember 2.)

Szavatossági igényt kívánt érvényesíteni Győr János kisbirtokos okorági lakos Szakál Géza kisbirtokos páprádi lakossal szemben, miután 1942. április 29-én Szakál két lovat adott el Győrnek. A vevő szerint a lovak szavatossági hibában szenvedtek, amit az eladó elismert. 1942. május 20-án abban egyeztek meg, hogy az eladó a lovakat visszaveszi és 14 napon belül a 3.320 pengő vételárat visszafizeti. Mivel az eladó a vételárból 2.800 pengőért időközben más lovakat vásárolt és több készpénzzel nem rendelkezett, 1942. június 6-án megegyeztek, hogy az új lovakat adja át és csak az értékkülönböt (520 pengő) fizeti ki készpénzben. Az átadást azonban Szakál a lovak értékének időközbeni növekedésére hivatkozva megtagadta, ezért szavatossági igényét Győr perben érvényesítette.⁴⁰ Szakál ellenkérelmében a kereset elutasítását kérte. Tagadta, hogy a vételáron vásárolt új lovak átadásában és az értékkülönbötet kifizetésében megegyeztek volna. Szerinte haladékosan kapott a vevőtől a teljes vételár kifizetésére és az általa eladott lovak visszavételére.⁴¹ Az 1942. november 11-én felvett tárgyalási jegyzőkönyv szerint a felek peren kívül megegyeztek abban, hogy az eladó visszafizeti a 3.300 pengő vételárat, 20 pengő állatorvosi díjat és a költségeket, a vevő pedig kamatigényéről lemond. Kérték, hogy a pert a bíróság szüneteltesse.⁴² A szünetelést a bíróság végzésben ugyanezen a napon elrendelte.⁴³ Mivel más dokumentum az aktában nem maradt fenn, vélelmezhető, hogy a peren kívüli egyezség végrehajtása megtörtént.

⁴⁰ MNL BML VII/2b II/2700/1942 sz. ügyben szám és dátum nélküli kereset.

⁴¹ MNL BML VII/2b II/2700/1942 sz. ügyben szám és dátum nélküli ellenkérelem.

⁴² MNL BML VII/2b II/2700/1942/7 sz. tárgyalási jegyzőkönyv, 1942. november 11.

⁴³ MNL BML VII/2b II/2700/1942/8 sz. végzés, 1942. november 11.

Szerződészegésre hivatkozva kártérítés iránti igényt kívánt érvényesíteni *Meilinger Mihály* síóagárdi kereskedő *Nyilasi Simon* és *Fuchs Jenő* mohácsi kereskedők ellen. *Meilinger* 1942. július 20-án a nála megjelenő *Fuchs* megbízta azzal, hogy a *Nyilasi Simon Egyéni Cég* (pécsi iparhatósági iparigazolványuk száma: 7.700/1941) részére meggyet vásároljon olyan módon, hogy néhány napon belül rendelkezésére bocsátja az ehhez szükséges tőkét és a szállításhoz szükséges hordókat. A megállapodás alkalmával *Meilinger* 200 pengő előleget vett át, és kötelezte magát arra, hogy kizárólag a nevezett cég részére fog vásárolni. Jutalékát 10 fillér/kg értékben állapították meg. *Fuchs* a megbízást követően azonban nem jelentkezett *Meilingernél*, aki – a bő termésre és a kedvező kínálatra hivatkozva – azt állította, hogy az elmaradt üzlet miatt legalább 4.000 pengő kára keletkezett. Az átvett 200 pengő levonása után 3.800 Ft tőkét és annak járulékait követelte kártérítésként alperesektől.⁴⁴ Alperes *Nyilasi Simon* az előkészítő iratban hangsúlyozta, hogy a meggyeszezon júliusban indul, azaz nem a megbízás időpontjában vagy az azt követő héten kellett volna a megbízást teljesíteni, június 27-én pedig *Nyilasi* megbízásából *Fuchs* közölte felperessel, hogy az általa említett áron nem vásárolnak, és ha alacsonyabb áron *Meilinger* nem tud meggyet szerezni, akkor ne vásároljon részükre. *Nyilasi* kérte *Weisz Jenő* mohácsi lakos tanúként történő kihallgatását.⁴⁵ A Pécsi Királyi Törvényszék 1943. november 10-én felperes keresetét elutasította és felperest a perköltség megfizetésére kötelezte. A bíróság a tanúvallomásokkal igazolni látta az alperesi vallomást, mely szerint egyrészt a megbízás limitárra vonatkozott, másrészt nem állapodtak meg a felek abban, hogy *Meilinger* csak alperesek részére vásárolhat, harmadrészt pedig, hogy *Meilinger* II-rendű alperes, *Fuchs* a meggy beérésekor telefonon fogja a limitárról értesíteni. Ezek alapján alperesek szerződészegő magatartása nem nyert igazolást, és felperest keresetével el kellett utasítani.⁴⁶

Szintén szerződészegés miatt terjesztett elő keresetet *Frank Miksa és Fia* cég képviselőjeként *Frank Miksa* balatonboglári lakos 8.200 pengő tőke és járulékai iránt *Front Ádám* pécsi lakos, építési anyag és épületfa nagykereskedő ellen. Az eladó alperes előkészítő iratában lehetetlenülésére (*clausula rebus sic stantibus*) hivatkozott az 1941. december 24-i szerződés következő pontja alapján: „Amennyiben (...) előre nem látott akadályok miatt a szállítás 60 napnál többet késik, a rendelés törölhető anélkül, hogy bármely fél ebből kifolyólag kártérítést igényelhetne. Ilyen értelemben szövegezett szerződés birtokában tehát a felperes minden további nélkül stornírozhatta volna az ügyletet, akkor, amikor én azt neki fent hivatkozott levelemben felajánlottam. Minthogy ezt nem tette, nem áll jogában velem szemben fellepni a tekintetben, hogy én a megrendelt árut szállítsam le, tehát keresete ez okból elutasítandó.” Alperes hangsúlyozta, hogy a lehetetlenülés – rajta kívül álló okból történt – bekövetkeztéig szerződéses kötelezettségének eleget tett, hivatkozott továbbá a szerződés minőségre vonatkozó pontjára, mely szerint a termeléstől függő minőségű (azaz nem feltétlenül I. osztályú) árut szállít, ezért vitatta a pertárgy értékét is.⁴⁷ A peranyagban a csatolt szerződésen kívül még két dokumentum maradt fenn: az a tárgyalási jegyzőkönyv, melyben *Büchler Dávid*, a felperesi ügyvéd a követelést 4.100 pengő értékre szállította

⁴⁴ MNL BML VII/2b II/2866/1942 sz. ügyben szám és dátum nélküli kereset.

⁴⁵ MNL BML VII/2b II/2866/1942 sz. ügyben szám nélküli előkészítő irat, 1942. október 7.

⁴⁶ MNL BML VII/2b II/2866/1942/25 sz. ítélet, 1943. november 10.

⁴⁷ MNL BML VII/2b II/3308/1942 sz. ügyben szám nélküli előkészítő irat, 1942. november 7.

le,⁴⁸ illetve a Pécsi Királyi Törvényszék végzése, mely szerint a szünetelési idő 1946. október 2-án letelt,⁴⁹ azaz a per érdemi ítélet nélkül fejeződött be.

A clausula rebus sic stantibus elv alkalmazásába enged bepillantás az alábbi ügy is. Az állandó pécsi lakhellyel rendelkező *Bokor Ede* 1942 tavaszán nyújtott be keresetet a Pécsi Királyi Törvényszékhez az *Országos Kőszén és Kereskedelmi Vállalat* tulajdonosa, *Farkas Pál* ellen, aki tartozott neki az üzlet, a vevőkör és a „bevezettség” vételár részlete fejében 5.983 pengő 44 fillérrel, amely összeg 1942. február 28-ig lett volna fizetendő. Mivel *Bokor* kötelezettségének felhívás ellenére sem tett eleget, a nevezett tőke és járuléka iránti igényét per útján kívánta érvényesíteni.⁵⁰ *Farkas* előkészítő iratában a kereset elutasítását kérte az alábbiak alapján: „*Felperes és köztem megállapodás létesült, melynek betű szerinti szövege az volt, hogy eladja üzletkörét és bevezettségét. Ez azonban színlelt adásvételi ügylet volt, mert a megállapodás háttérben tulajdonképpen az állt, hogy felperes nagyon jól tudta, hogy a zsidótörvény folytán üzleti tevékenységét folytatni nem tudja, módot keresett tehát arra, hogy üzletét hogyan menthesse át. A legalkalmasabbnak látszott tehát az a mód, hogy a vevőkör bevezettség eladásának színlelésével felperes részére továbbra is egy állandó részesedés biztosítsassék az üzleti jövedelemből. Ezért köttetett ki a vagononkénti 6 pengő részesedés. Ebből világos, hogy itt nem történt más, mint felperes üzletének burkolt módon való folytatása. (...) A színlelésre utal még az a további körülmény is, hogy a megállapodás létesítésével egyidejűleg felperes tisztviselője is átvétetett.*” *Farkas* hosszan fejtegette, milyen hátrányos számára, hogy köztudottan zsidó tulajdonú cégnek lett a jogutódja, majd a következőkkel folytatta: „*Kezdő és tájékozatlan voltam, aki nem számolhattam azszal, hogy kijelölés lesz s oly helyzet áll elő, hogy az még az törvényes tilalomba is fog ütközni. Az 1939. évi IV. tc. 26. § értelmében nem lehet olyan cselekményt elkövetni, mely a törvény kijátszására irányulna. Márpedig a megállapodás létrejöttékor nem számolhattam azszal, hogy utóbb kereskedői kijelölés lesz. Ez pedig a törvény 26. § 3. és 6. pontja alapján kizárja azt, hogy felperesnek részesedést adjak, vagy kijelölés részesévé tegyem. Előállott az a helyzet tehát, hogy a szerződés törvény alapján lehetetlenné vált. Ha ugyanis kijelölést nem kérek, akkor a szerződés önmagától lehetetlenül, mert nincs üzleti tevékenység, nincs tehát felperesi haszon. Ha viszont kijelölést kapok, akkor kijátszása volna a törvénynek, hogy kijelölés folytán s dacára havonként ellenszolgáltatásban részesítem felperest s ezzel mintegy üzlettársammá teszem. (...) Előadom továbbá, hogy a megállapodás kizsákmányoló szerződés is, mert az anyagi romlásomat idézné elő, s mint ilyen semmis. Felperes ugyanis egy reá nézve már értékel nem bíró üzletkört adott el, mert azt mint zsidó ügysem folytathatta volna, s ebből minden közreműködés vagy ellenszolgáltatás nélkül oly vagyonelemlőnyt élvezne, mely teljesen aránytalanságban áll az én vagyoni és kereseti viszonyaimmal ebből az üzletből kifolyólag. (...) Ez pedig teljesen kimeríti a kizsákmányolás összes ismérveit.*”⁵¹

Bokor válasziratában közölte az 1941. szeptember 29-én közte és alperes között létrejött megállapodás szó szerinti szövegét, melynek lényegi elemei a következők voltak: 1. hogy „*Dunántúli Kőszén és árukereskedelmi Vállalat, Farkas Pál*” névvel egyéni kereskedelmi vállalatot létesít és azt a Pécsi Királyi Törvényszéknél bejegyezteti. 2. Az adásvétel tárgya felperes nagykereskedelmi vállalatának az ügyfélköre és bevezetettsége volt. 3. A felek a 120.000 pengő vételár részletfizetésében egyeztek meg az eladás menetéhez és mértékéhez igazodva (vagonrakományonként 6 pengő) addig, míg a 120.000 pengő törlesztése meg nem történik. 4. Befektetései fejében *Bokor* további 20.000 pengő készpénzre volt jogosult, illetve 40.000 pengő

⁴⁸ MNL BML VII/2b II/3308/1942/11 sz. jegyzőkönyv, 1943. szeptember 6.

⁴⁹ MNL BML VII/2b II/3308/1942/12 sz. végzés, 1946. október 2.

⁵⁰ MNL BML VII/IIB II/2536/1942 sz. ügyben szám és dátum nélküli keresetlevél.

⁵¹ MNL BML VII/2b II/2536/1942 sz. ügyben szám és dátum nélküli előkészítő irat.

értékig garanciakötelezettsége keletkezett a 120.000 pengő vételár teljes kifizetéséig. 5. A megállapodás biztosítékeként a vevő kézizálogul lekötötte az *Első Dunavidéki Takarékpénztár Rt.* tulajdonát képező 100 db részvényét.⁵² Az 1942. október 28-i tárgyalási jegyzőkönyv szerint alperes továbbra is a Budapesten bejegyzett *Országos Kőszén és Árukereskedelmi Vállalat* tulajdonosa volt, azaz a megállapodás szerinti pécsi cégalapításra és bejegyzésre nem került sor.⁵³

Alperes újabb válasziratában azt hangsúlyozta, hogy *Bokorral „soha nem beszéltek vételről, nem vettek fel leltárt, a netáni követelések jegyzéke írásba nem foglaltatott”,* de egyúttal hivatkozott arra is, hogy felperessel már 1940. június 3-án előkészítettek egy megállapodást, azonban *„a szerződéstervezetet a megváltozott viszonyok folytán az abban kívánt formában megvalósítani nem lehet”.* Mindebből szerinte *„nyilvánvaló, hogy ennél az (újabb) ügyletnél másról, mint haszonrészesedéstről szó sem lehetett”,* másrészt pedig – feltételtől függő ügyletről lévén szó – további részesedést felperes nem várhat el.⁵⁴ Az aktához csatolták *Farkas* 1941. június 29-i levelét felpereshez, mely szerint szerződéses kötelezettségüket a jövőben bizonyos módosításokkal tudják csak teljesíteni. Ezek a következők voltak: 1. a komlói kőszénbánya termeléseinek eladása után járó vagononkénti térítést nem tudják fizetni, mert a cég képviseleti jogát a felperessel kötött szerződés bemutatása után a komlói kőszénbánya megvonta; 2. a felperes által benyújtott elszámolást részben fogadja csak el, és a 6.200 pengőnyi tartozásból 2.000 pengőt nem fizetnek ki; 3. a szerződésben említett további követelések törlését kéri; 4. fenntartja magának a jogot, hogy – *„amennyiben az üzlet továbbra is ilyen eredménytelen marad”* – *„a magunk részéről az bármikor megszüntessük, illetve Önnek visszajánljuk”.*⁵⁵ Az utóbbi mondat különösen annak fényében érdekes, hogy felperes a zsidókat érintő jogfosztás következtében nem vásárolhatta volna vissza üzletét. 1941. június 30-án *Bokor* szintén levélben leszögezte, hogy ő *„egy virágzó és jövedelmező üzletet”* adott el, és a kialakult helyzetért őt felelősség nem terheli. Alperes levelének tartalmát nem volt hajlandó tudomásul venni, és kérte, hogy egy számára is megfelelő ajánlatot dolgozzanak ki.⁵⁶

Felperes újabb előkészítő iratában tételesen cáfolta az alperesi válaszirat állításait: 1. az eredeti és módosított megállapodás is adásvételi ügylet volt, mely utóbbi szerint csupán a vételártörlesztés módja igazodott volna a bevételekhez, azaz nem haszonrészesedést és nem uzsoraszerződést jelentett; 2. a vétel tárgya határozottan meg volt jelölve; 3. a kijelölés intézménye egy évvel később lépett hatályba, mint az adásvételi szerződés; 4. a vevő mérnök-vállalkozóként tisztában volt azzal, hogy mit vesz, sőt a vásárolt üzletből 3 üzletet hozott létre; 5. az üzletmenetről közölt adatok – tanúvallomással is igazolhatóan – az üzleti könyvek tartalmával nem egyeznek meg, azaz az ügylet alanyi és tárgyi lehetetlensége nem áll fenn, sőt 14.000 pengő nyereség termelődött csupán az 1940-es csonka üzleti évben.⁵⁷

Felperes *Bokor* Pécssett, 1943. április 22-én bekövetkezett halála után örökösei a követelésüket alperes irányában fenntartották. Keresetükben⁵⁸ hangsúlyos elem volt, hogy *Kuncz Ödön* kereskedelmi jogi tankönyvére („tanítására”) hivatkozva a megállapodást kereskedelmi vételként minősítették, amely az *„eladó által nyújtott szimultán szolgáltatással betöltést nyert, és az, ami ebből*

⁵² MNL BML VII/2b II/2536/1942 sz. ügyben szám nélküli válaszirat, 1942. október 14.

⁵³ MNL BML VII/2b II/2536/1942/6 sz. jegyzőkönyv, 1942. október 28.

⁵⁴ MNL BML VII/2b II/2536/1942 sz. ügyben szám nélküli előkészítő irat, 1942. december 19.

⁵⁵ MNL BML VII/2b II/2536/1942 sz. ügyben szám nélküli másolat alperes 1941. június 29-i leveléről.

⁵⁶ MNL BML VII/2b II/2536/1942 sz. ügyben szám nélküli másolat felperes 1941. június 30-i leveléről.

⁵⁷ MNL BML VII/2b II/2536/1942 sz. ügyben szám nélküli válaszirat, 1942. december 18.

⁵⁸ MNL BML VII/2b II/2536/1942 sz. ügyben szám és dátum nélküli (1943. április 22. után előterjesztett) kereset.

*a lebonyolított vételi ügyletből fennmaradt, csupán egy pénztartozás. A pénztartozás pedig alapvető jogszabály szerint soha nem lebetetlenül, sem anyagilag, sem tárgyilag. Egyáltalán nem is értjük, mit akar alperes a tárgyi lebetetlenüléssel. Ilyen fogalmat a bírói gyakorlat egyáltalán nem ismer. Ismerünk természeti lebetetlenülést, ha a szolgáltatás teljesítése természetben lebetetlenné válik, ismerünk jogi lebetetlenülést, ha jogszabály teszi lebetetlenné a teljesítést. De alanyi és tárgyi lebetetlenülést egyáltalán nem ismerünk.*⁵⁹ Hangsúlyozták továbbá, hogy a pénztartozást az utólagos egyeztetések során is elismerte alperes, és a „közbejött változások nem hogy megszüntették volna alperes jövedelmét, hanem lényegesen emelték”.

Mivel a törvényszék a per során megkereste a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarát, hogy a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás értékarányossága kérdésében véleményt kérjen tőle, felperesek hivatkoztak az értékarányosság meglétére is, valamint a Magyar Királyi Curia egy publikált határozatára, mely szerint „a vételár leszállítása nem igényelhető azon a címen, hogy például az ügylet tárgyát képező üzlet használhatósága a zsidótörvények gazdasági hatásai következtében csökkent, és ekként a vételi ügylet tárgya is veszített értékéből”.⁶⁰ Az ügyet sajnos nem zárták le, ezért csak a korszak curiai döntvényei és szakirodalma alapján következtethetünk a megoldására.

4.3. Adásvétellel összefüggő bűncselekmények

Az adásvételi ügyletekkel összefüggésben számos bűncselekménytípus előfordult a vizsgált korszak joggyakorlatában, melyek közül a leggyakoribb az árdrágítás volt, amely tárgyi értelemben kereskedelmi ügyletnek minősülő adásvétel esetén valósulhatott meg.

Szabó József 28 éves, római katolikus vallású zóki, községi cipész segéd vádlott ellen árdrágítás vétsége miatt indult büntető eljárás a Pécsi Királyi Törvényszék előtt. A bíróság megállapította, hogy a vádlott kocsmai tartozása kiegyenlítése céljából eladta a bakancsát. A vád szerint a bakancs árát a helyi viszonyokhoz képest túl magasan határozta meg, mivel cipőutalvány ellenében 40 pengőért már új bakancsot lehetett kapni. Azonban bizonyítást nyert, hogy a tényleges vételár nem 60, hanem 25 pengő volt, amelyből a vádlott kiegyenlítette a kocsmai tartozást. Védekezésül ittasságát hozta fel, melynek következtében a vételár nagyságát nem az igazságnak megfelelően mondta el a kocsmában társainak. Ügyében felmentő ítélet született.⁶¹

Az árdrágítás üzleteszerű kereskedelmi tevékenység körében fordult elő *Fuchs Jenő* 44 éves, nő, mohácsi, büntetlen előéletű, izraelita vallású tojás-, baromfi, vad- és gyümölcsnagykereskedő esetében.⁶² *Fuchs* ellen, aki tartalékos hadnagy volt és felsőkereskedelmi érettségivel rendelkezett, uzsorabűncselekmény és árdrágítás vádjával indult büntetőeljárás. *Német Kálmán* római katolikus vallású, irodai szolga foglalkozású mohácsi lakos 1942. november 14-én a vádlott telepén 25 db tojást vásárolt 17 fillér/db áron. Mivel az Árellenőrzés Országos Kormánybiztosának 125.000/1941 sz. körrendelete a tojás árát 16 fillérben határozta meg, a feljelentő kérte a kereskedő ellen bűnvádi eljárás megindítását. *Fuchs* védő kirendelését nem kérte.

⁵⁹ KUNCZ, A magyar kereskedelmi és váltójog tankönyve, *passim*.

⁶⁰ Jogi Hírlap Hiteljogi Döntvénytára 1943/V. 209.

⁶¹ MNL BML VII/2b II/976/1942 3/1942 sz. ítélet, 1942. április 2.

⁶² MNL BML VII/2b III/713/1942 1994/1941. sz. jegyzőkönyv, 1941. november 27.

A gyanúsítást megértettem. Németh Kálmán vásárlására nem emlékszem vissza és utam is ismerem személyesen. Lehetséges azonban hogy tényleg vásárolt tőlem 25 db. tojást, 17 filléres áron. Minden vevőre visszaemlékezni nem tudok.

En mint nagykereskedő tojás kicsinybeni árusításával soha nem foglalkoztam. Mohács megyei város polgármestere megkért engem, tekintettel a nagy tojás hiányra ne adjam el nagyban a jelenviszonyok között amugy is kevés tojást, hanem árusítsam azt kicsinyben fogyasztók részére.

A közlekedési minisztérium rendelete szerint nekem mint nagykereskedőnek ládából kivásva 3,04 P.-ért kell árusítanom 1 kg. tojást. Miután körülményes és nehézkes lett volna darabonkénti eladásnál minden pár darab tojást megmérni és mert nem is rendelkezem olyan kis mérőszákkal, amelyen 10 db. tojást pontosan ki lehet mérni, így darab számba az 55 gramm aluli tojást 16 fillérért, az 55 gramm felüli tojást 17 fillérért árusítottam.

1 kg. tojásra 17-18 db. tojás esik, melyből 10-12 db. apró és csak 6-7 db. nagy szokott lenni. Így tehát a 17 filléres ár még a megállapított árnál is olcsóbb volt, tehát árdragítást egyáltalán nem követtem el.

Megemlítem, hogy éna Mohács megyei városban hűtőházi tojást hoznak forgalomba polgármesteri engedéllyel 18 filléres áron, azonkívül Pécs városában már hónapok óta a hűtőházi és megkevesebb értékű meszes tojást is 18 fillérért árulják. Én pedig egy 60 grammal nehezebb friss tojást adtam el kicsinyben 17 fillérért, amely még a megállapított árnál is alacsonyabb.

A miniszteri rendeletek nemcsak a tojás eladási árát, hanem a bevásárlási árát is előírják. E szerint egy kilogramm tojás a termelőtől 2,75 pengőnél olcsóbban nem szabad megvenni, ~~ez~~ Ezen termelői árhoz még hozzájön a falusi szedő szedési díja, ami kg-ként a téli időszakban minimalisan 10 fillér kg.-onként, így tehát egy kg. tojás 2,85 pengőbe volna nekem. Ezen tojást még a faluról is be kell fuvarozni, azon természetes apadás, törés is van és ha mind ezt a bevásárlási árhoz hozzákalkulálom, úgy az általam eladott 60 grammos tojás nekem legalább annyiba van, mint amennyiért eladtam.

Állításaim valóságát a hivatalos lapban megjelenő rendeletek igazolják. Szakmai állításaim valóságára kérem Nyilasi Simon pécsi tojásexportőr meghallgatását.

Fentiek alapján magamat bűnségnek nem érzem, miért is kérem az eljárás megszüntetését.

Egyebet előadni nem kívánok.

Felolvasott vallomásomat helybenhagyólag alairom.

Kmf.

3. kép: Az 1941. november 27-én felvett jegyzőkönyv 2. oldala.

Ő maga védekezésül azt adta elő, hogy nagykereskedőként 25 tojás eladására nem tud visszaemlékezni, azonban lehetséges, hogy eladta *Német Kálmánnak* 17 fillér/db áron a 25 tojást, mivel neki mint nagykereskedőnek kilónkénti árat ír elő egy (közelebről nem megjelölt) kereskedelmi miniszteri rendelet. A tojásokat ládából kivéve egyenként lemérni nem tudja, hanem átlagot számol, azaz így kijöhetett a 17 fillér/db ár, azaz árdragítást nem követett el.⁶³ *Fuchs* védekezésül felhozta a helyi hatóságok által megállapított kereskedelmi árak és a miniszteri rendelet közötti különbséget is. Az ügyben a Pécsi Királyi Törvényszék mint uzsorabíróság járt el. *Német* tanúvallomásából kiderül, hogy a feljelentés oka az volt, hogy a vásárlás alkalmával a 25 tojásért 4 pengő 25 fillért kellett volna fizetnie, de csak 4 pengő 14 fillér volt nála, és így adós maradt az eladónál. Mivel másnap megtudta, hogy 16 fillér a darabonkénti tojásár, feljelentést tett, és 11 fillér adósságát nem fizette meg. A védő indítványára a bíróság végzésben rendelkezett annak ellenőrzéséről, hogy a kormánybiztosi körrendelet megfelelő módon közzé lett-e téve, és rögzítette,

⁶³ MNL BML VII/2b III/713/1942 15443/1941 sz. jegyzőkönyvbe foglalt feljelentés, 1941. november 15.

hogy újabb tárgyalási határnapot a válasz beérkezés után fog tűzni.⁶⁴ Az ügyben további dokumentumok nem maradtak fenn.

Grünbut Ármin és 4 társa ellen árdrágító üzérkedés és csalás büntettének gyanújával 1941. október 19-én a Pécsváradi Rendőrőrs tett feljelentést a Pécsi Királyi Ügyészségnek. Az eljárás alapja az volt, hogy „1941. október 7-én az őrs járőre megtudta, hogy Grünbut Ármin pécsváradi lakos Müller Ferenc vizimalmában különböző összetételű és állatok etetésére alkalmas magvakat darált, s azt dara alakjában Bonyhádra szállítva (...) eladja. A nyomozás során megállapítást nyert, hogy hasonló módon Klein Jenő pécsváradi lakos Mihály Károly pécsváradi lakos malomtulajdonostól malomhulladékot vásárolt és Bonyhádon értékesítette. Gyanúsítottak: Grünbut Ármin sz. 1886. január 26-án Pécsváradon, izraelita, nős Szilcz Ellával, 3 gyermek atyja (...) írni, olvasni tud, vagyontalan, katona volt, büntetve nem volt. A cselekmény elkövetését beismerte. (...) Védelmére nem adott elő semmit. Klein Jenő sz. 1906. március 28-án Nagypallon, izraelita, nős, neje neve Goldberger Ilona, 1 gyermek atyja, pécsváradi illetőségű lakos, írni, olvasni tud, vagyonos, katona volt, hamis tanúzásért a pécsi Kir. Ügyészségnél egy ügy ellene folyamatban van. A cselekmény elkövetését tagadja. Előadta, hogy folyó hó első napjaiban Grünbut Árminnal elment Fuller Ferenc molnárhoz, hogy megtekintse a Grünbut féle őreleményt. Amikor ezt meg akarta nézni, látta, hogy az oda szállított magvak nincsenek még ledarálva. Ekkor több esetben figyelmeztette Grünbutot és Fullert, hogy ilyen árut nem lehet ledarálni, mert az szemét és ebből könnyen baj lehet. (...)” A további három vádlott közül kettő szintén izraelita, helyi kereskedő volt. Mihály Károly ellen a feljelentésben azt állították, hogy Klein Jenőnek 28 pengőért adta volna el a malomhulladék kilóját. „Előadta, hogy bár neki semmiféle üzletet nem volna szabad kötnie, társa, valamint a malomban lévő személyzet tudta nélkül, Klein Jenővel 1941. szeptember 26-án 14 mázsa 70 kg darára üzletet kötött. A dara malomhulladékból állt, melynek kilóját 18 pengőért adta el. (...) A daráért kapott pénzt Koch Ferencné pénztárosnővel könyveltette el. Klein és közte kötött üzletről senki nem tudott. Lovas Mihály társának is csak akkor szólt az üzletről, amikor Klein a darát elszállította. Weber Andor elismerte, hogy vásárolt Grünbuttól 32,501 pengő/kg áron darát és azt vevőinek értékesítette, mert nem tudta megállapítani, hogy az milyen összetételű.” Az ötödik, római katolikus feljelentett személy, Takács Ernő, aki Nagykanizsán 1889. december 26-án született, írni és olvasni tudott, valamint terménykereskedőként tevékenykedett, azt adta elő, hogy társa, Weber Andor 1941. szeptember hó végén Grünbut és Klein pécsváradi lakosoktól kizárólag zabos bükköny darát vásárolt, mázsánként 32,50 pengőért. A nevezett darát október első napjaiban le is szállították, és ennek összetételéről nem volt tudomásuk. Utólag derült ki, hogy azt az állatokkal nem lehetett megetetni, és ők a darát csupán azért tartották meg, hogy a pénzüik teljesen ne vesszen el. Beismerte, hogy Grünbut és Klein darájából is adott el kis mennyiséget. A feljelentés 8 tanú (fuvarosok, molnárok, molnársegéd, könyvelő és házasárs) vallomását tartalmazta.⁶⁵ A levéltári aktában megőrizték a Pécsi Királyi Törvényszék vizsgálóbíróságának végzését is.⁶⁶ A végzés tartalmazott egy listát az ügyben a Merk János pécsváradi molnárnál őrizetbe vett darakeverékek mennyiségéről és típusáról, a Weber üzletében talált darákról és a Grünbuttól lefoglalt 12 papírzacskónyi termékmintáról. Az ügyben további irat nem maradt fenn, bár biztosra vehető, hogy vádirat és bírói határozat is született, hiszen az aktát a Pécsi Királyi Törvényszék iratai között őrizték meg.

⁶⁴ MNL BML VII/2b III/713/1942/4 sz. jegyzőkönyv, 1942. március 19.

⁶⁵ MNL BML VII/2b 1086/1942 303/1941. sz. feljelentés, 1941. október 19.

⁶⁶ MNL BML VII/2b 1086/1942 1085/1984-4 sz. végzés, 1942. június 26.

Árdrágítás és áruelevonás büntettének gyanújával folytattak nyomozást *Spitzer Béla* 49 éves, kórosi lakos, nő, csekély vagyonú, izraelita vallású szatócs-kereskedő ellen. A vád szerint *Spitzer* „*Körös községben 1942. november 2-án a bors, tehat közszükségleti cikke kilójáért a törvény értelmében erre jogosult hatóság rendeletével megszabott legmagasabb 12 pengős árnál magasabb 30 pengős árat követelt, kötött ki és fogadott el, továbbá ugyanott 1942. év folyamán nagyobb mennyiségű szappant, cérnát, borsot, vásznat és különféle textilanyagokat, tehat forgalombahozatal céljára rendelt közszükségleti cikke készletét a cikke árának drágítása, magas árának fenntartása végett, nyereszkesedési célzattal elrejtette*”. Ezzel szemben a bíróság tanúvallomások és a főtárgyaláson ismertetett iratok alapján azt állapította meg, hogy vádlott szatócsüzlete kicsi, ezért áru egy részét lakásában tárolja. 1942. április 7-én a diósvizslói rendőrőrs házkutatást tartott nála és bűnjelként lefoglalta a lakásában tartott árukat. Vádlott tagadta a bűnösségét, és nem merült fel bizonyíték (megnyugtató tanúvallomás) arra, hogy a cikkeket a hatósági árnál magasabb áron árusította volna: *Nagy Jánosné* tanú a vádlottal haragos viszonyban volt, mert hiába kért kölcsönt tőle, illetve mert „*az nem szolgálta ki őt tisztességesen*”. A bíróság a tanú „*indulatos és elfogult hanghordozásából*” azt a következtetést vonta le, hogy tanúvallomása valódisága kétséges, valamint megállapította, hogy a bűnjelként lefoglalt áruk mennyisége a szokásos üzleti raktárban lévő áruk mennyiségét nem lépte túl. Mindezek alapján a Pécsi Királyi Törvényszék a vádlottat az 1920. évi XXVI. tc. 1. § 1. és 5. pontjába ütköző és 8. § szerint minősülő árdrágító visszaélés büntettének a vádjá alól felmentette.⁶⁷ Az ügyben a közbíró semmisségi panaszt jelentett be, de a Pécsi Királyi Ítéltábla azt a fellebbezési tárgyaláson – a vád és a védelem meghallgatása után – végzésében elutasította, mivel a tanúvallomást a felsőbb bíróság az alsóbíróság ítéletében kifejtett okból megnyugtató bizonyítéknak nem találta.⁶⁸ A Pécsi Királyi Törvényszék ítéletét – az ítéltáblai végzés folytán – 1943. január 18-án nyilvánították jogerősnek.⁶⁹

Klein Nátán izraelita vallású textilkereskedő pécsi, a Felsőmalom utca 12. szám alatti lakásán 1942. november 11-én a pécsi rendőrkapitányság „*önként felajánlott*” (azaz kényszerítő intézkedés elrendeléséről szóló határozat nélküli) házkutatást tartott, miután e napon bejelentés érkezett a rendőrkapitányságra arról, hogy a kereskedő „*zugban, árán jóval felül*” árusít az otthonában.⁷⁰ A házkutatás során 500 vég textilanyagot találtak a kereskedőnél, aki *Resz Ottó* detektívnek 200 pengőt ajánlott fel azért, hogy a további intézkedésektől tekintsen el. *Kleint* ezt követően azonnal előállították.⁷¹ 1942. november 12-i keltezésű az a Magyar Királyi Közellátásügyi Miniszter Közellátási Hivatalának Rendészeti Osztályán kiállított jelentés, mely szerint a pécsi rendőrkapitányságról *Resz Sándortól* telefonon érkezett információ a hivatalhoz arról, hogy *Klein* 1942. november 9-én vagy 10-én *Mautner Imre* és *Tóth Kálmán* budapesti, szintén izraelita vallású textilkereskedőknek zsírt és zsírszalonnát küldött, hogy az általa vásárolt textiláru vételárát ezzel fizesse ki. Ezt követően *Jakab János* detektív megjelent a két budapesti kereskedő üzletében, és kihallgatta *Mautnert* valamint *Tóth* alkalmazottját, *Schmiedt Aladárt*. A kihallgatott személyek üzleti könyveikkel igazolták, hogy *Klein* vásárlásai alkalmával készpénzzel fizetett. *Mautner* elismerte ugyan,

⁶⁷ MNL BML VII/2b 1532/1942 III/1532/1942/4 sz. ítélet, 1942. június 24.

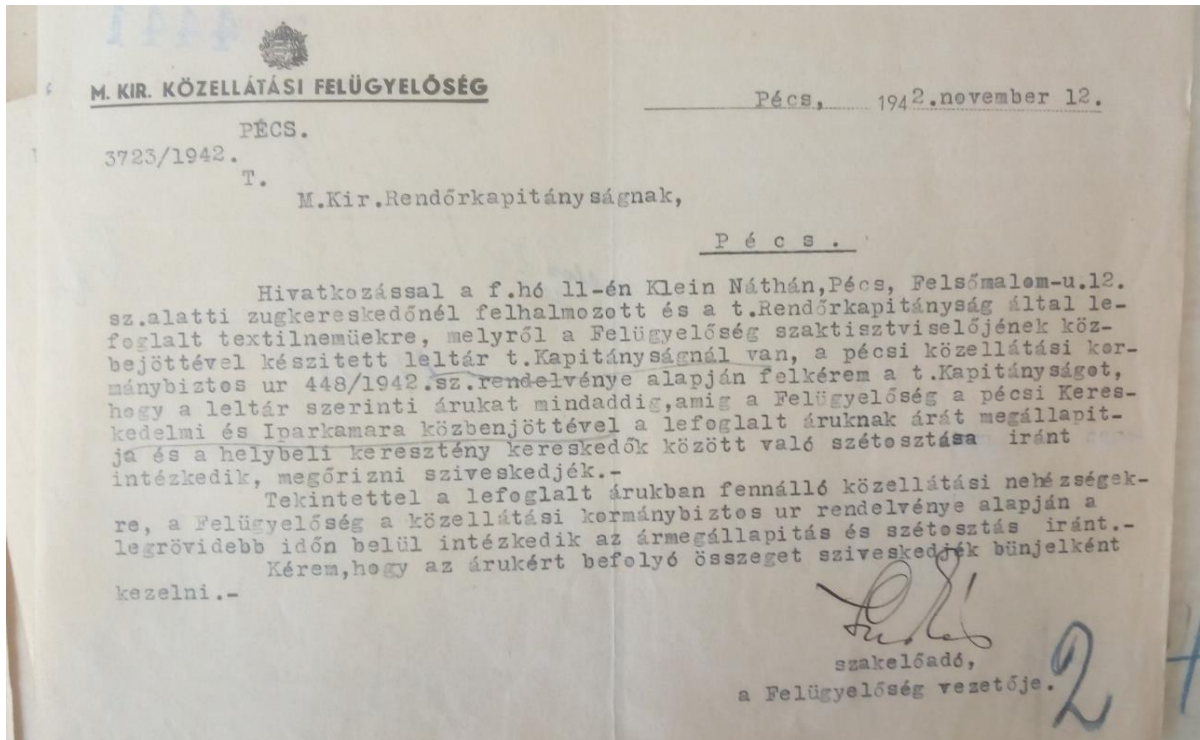
⁶⁸ MNL BML VII/2b 1532/1942 I/1621/1942/9 sz. végzés, 1942. december 10.

⁶⁹ MNL BML VII/2b 1532/1942 III/1532/1942/10 sz. végzés, 1943. január 18.

⁷⁰ MNL BML VII/2b 4441/1942 szám nélküli jelentés, 1941. november 11.

⁷¹ MNL BML VII/2b 4441/1942 szám nélküli tényvázlatos jelentés, 1941. november 11.

hogy több ízben vett *Kleintől* füstöltáru, de ez nem zsír és zsírszalonna, hanem marhanyelv volt, melyet nem saját textilárui ellenében fogadott el, hanem készpénzzel kifizetett *Klein*nak.⁷²

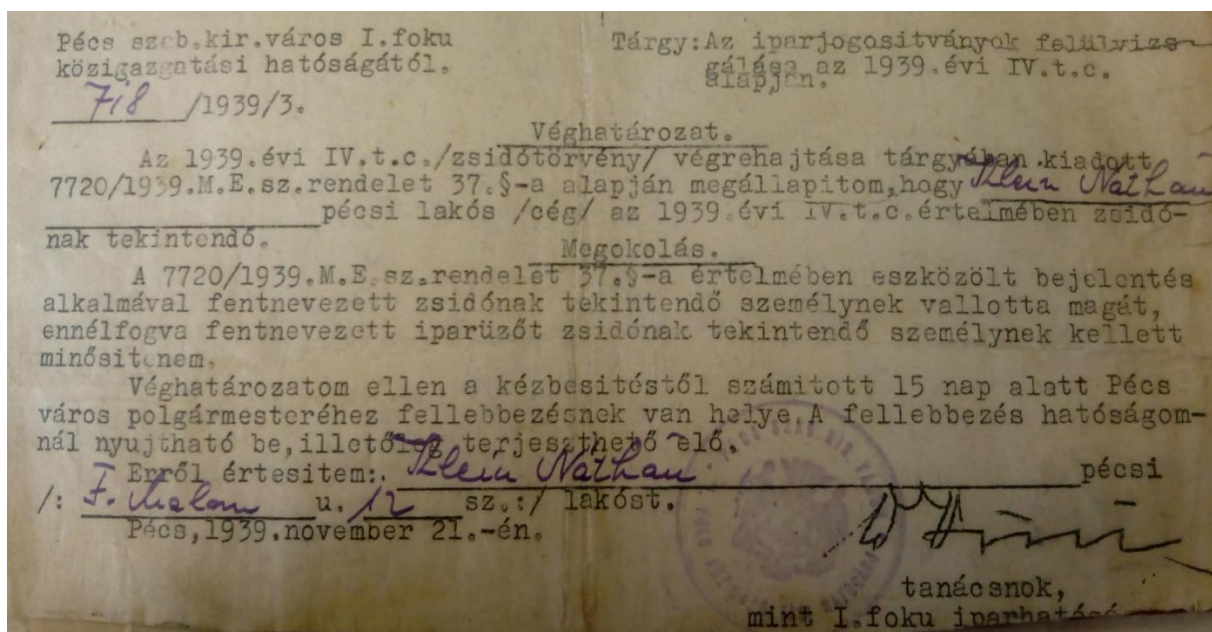
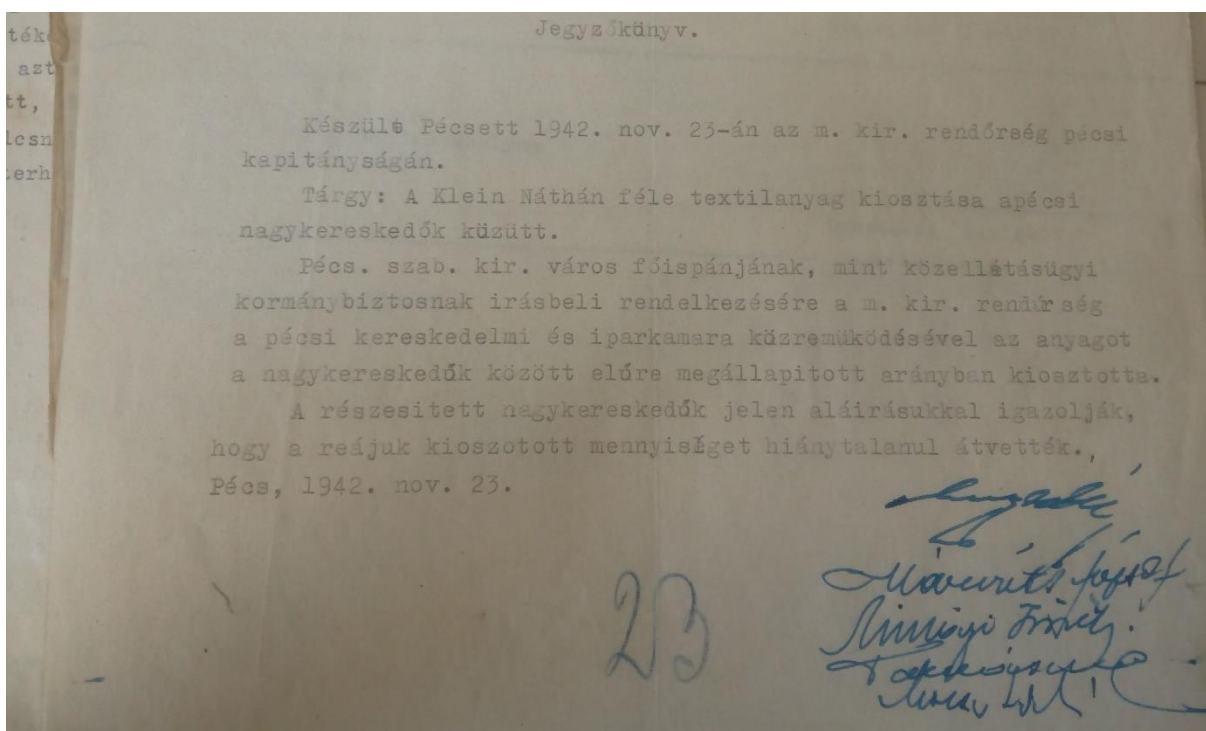
4. kép: A pécsi M. Kir. Közellátási Felügyelőség levele a pécsi rendőrkapitányságnak, 1942. november 12.⁷³

A 4. képen látható dokumentum szerint *Klein* áruit lefoglalták és azokról a pécsi M. Kir. Közellátási Felügyelőség szaktisztviselője leltárt készített. Értékük megállapítására a pécsi Kereskedelmi és Iparkamara kapott megbízást, mint ahogy ez a szerv felelt azért is, hogy „a helybeli keresztény kereskedők között” a „zugáru” a közellátási nehézségekre hivatkozva szétosszák. Az árukért befolyó összeget a rendőrkapitányságnak bűnjelként kellett kezelnie. Az 1942. november 16-án felvett kihallgatási jegyzőkönyv szerint a kiegyezés évében született, ekkor 75 éves nőtlen kereskedő mintegy 50 évvel korábban kapott úgynevezett házaló könyvet vászon és damaszt áruval való kereskedésre, majd 1918-ban iparigazolványt rövid- és díszmúáru árusítására. Iparigazolványát 1939-ban „mint zsidótól bevonták”, ő azonban a textilkereskedéssel nem hagyott fel. Elmondása szerint vevőköre a háború viszonyok miatt csökkent, a vidéket házalóként már nem tudta bejárni, így csak mintegy 40 pécsi vevője maradt. Azt „maga is belátta”, hogy árukészlete ennél jóval nagyobb volt, de nem gondolhatott előre erre a visszaesésre. Elmondta, hogy valóban kereskedett füstöltáruval is, de semmit sem rejtegetett, és rendszeresen felkínálta a készletét megvételre. Kérte, hogy lefoglalt áruit adják vissza, és őt bocsássák szabadon. Az árut visszaszállítja annak, akitől vette, az üzlettel felhagy és hajlott korára tekintettel szeretetházba vonul.⁷⁴

⁷² MNL BML VII/2b 4441/1942 810.125/1942 sz. jelentés, 1942. november 12.

⁷³ MNL BML VII/2b 4441/1942 3723/1942 sz. levél, 1942. november 12.

⁷⁴ MNL BML VII/2b 4441/1942 17601/1942. sz. jegyzőkönyv, 1942. november 16.

5. kép: Végvártározat a zsidónak tekintendő kereskedő iparüzési engedélyének visszavonásáról⁷⁵6. kép: A lefoglalt áruból a számukra meghatározott rész átvételét aláírásukkal igazolták a nagykereskedők.⁷⁶

A 6. képen látható dokumentumhoz csatolt, ugyanekkor készült nehezen olvasható leltár szerint a „zugáruból” öt „keresztény nagykereskedő”, *Máronits József* 5.732.09 pengő, *Enge (...)* 4.623.28 pengő, *Mihály József* 5.555.91 pengő, *Molter (...)* 5.108.47 pengő, *Tamási (...)* pedig 5.467.51 pengő

⁷⁵ MNL BML VII/2b 4441/1942 718/1939/3 sz. végvártározat, 1939. november 21.

⁷⁶ MNL BML VII/2b 4441/1942 szám nélküli jegyzőkönyv, 1942. november 25.

becsáru készletet vehetett át, melyek 28.000 pengő eladási árát bűnjelként lefoglalták. Az aktában megőrizték *Somogyváry József* ügyvéd keltezés és szám nélküli beadványát is, melyben a vádhatóságtól – *Klein* évtizedek óta tartó furcsa viselkedésére hivatkozva – kérte védenca elmeszakértővel történő megvizsgálását. Ennek megtörténtéről nem áll rendelkezésre információ. *Klein* és két társa, *Gadó Antal* és *Éber Ferenc* római katolikus vallású pécsi mészárosok ellen 1943. január 4-én árdrágítás büntette miatt emeltek vádat.⁷⁷ A főtárgyalás napjának kitűzése azonban egyre késlekedett, bár ezt a Pécsi Királyi Ügyészség 1944 januárjában, áprilisában, majd végül májusában a Pécsi Királyi Törvényszékhez intézett levelében háromszor is sürgette. 1944. szeptember 15-én végre tartottak tárgyalást, melyen csak az I. rendű és a III. rendű vádlott védője volt jelen, a vádlottak azonban nem. A tárgyalási jegyzőkönyv szerint *Klein* „megidézhető nem volt, mert internáltatott”. A vádló a tárgyalás elnapolása mellett nyomozólevelével kibocsátását és „kézrekerülése esetén” szabadlára helyezését indítványozta, ami azt igazolja, hogy a vád fenntartásához szükséges elegendő bizonyíték nem állt rendelkezésre. Eközben – a szabadlábra nem helyezett – *Klein* az internálást követően már minden bizonnyal ott volt, ahol a hittársai, hiszen a vidéki zsidók deportálása a tavaszi gettósítást követően 1944 nyarán végbement, de *Gadó* is életét vesztette a háború vérzivatarában, *Éber* holléte pedig ismeretlen volt. Az ügyben 1946. május 27-én született megszüntető végzés.

Bauer Antalné Bernő Erzsébet 35 éves római katolikus vallású pécsi lakos ellen 1942. február 26-én terjesztette elő vádiratát *Stefán Sándor* királyi ügyész a Pécsi Királyi Törvényszékhez. A vádirat szerint a terheltet kétféle, egy esetben folytatólagosan elkövetett a Btk. 401. §-ában meghatározott és 402. § 1 bekezdése szerint minősülő magánokirat hamisítás vétségével vádolták meg. *Bauerné* Pécssett, 1941. szeptember 24-én és 25-én négy alkalommal, de egységes akaratelhatározással özv. *Somogyi Istvánné* sértett nevében árurendeléseket intézett *Pencz Ferenc* kereskedőhöz, vagyis hamis magánokiratokat készített és a megrendeléseket a kereskedőhöz elküldte, „(...) tehát sértettnek az említett kereskedővel szemben 160 pengő kötelezettsége keletkezett”. Ezen kívül „Pécssett 1941. szeptember 25-én *Pethe Sándorné* sértett nevében árumegrendelést intézett *Báncsi Ferenc* kereskedőhöz, (...), melyből sértettnek 100 pengő összegű kötelezettsége keletkezett”. A célja az volt, hogy „a megrendelések folytán saját részére árut szerezzék”.⁷⁸ A Pécsi Királyi Törvényszék a vagyontalan, férjétől különváltan élő ápolónőt bűnösnek találta, és összbüntetésként három hónapi fogházbüntetésre ítélte. Mellékbüntetés kiszabását mellőzték.⁷⁹ Az ügyben további dokumentum nem maradt fenn.

Hitelsértés büntetében találta bűnösnek a Pécsi Királyi Törvényszék *Weithöffer Jánost*, aki 1891. október 11-én Lánycsokon született, római katolikus vallású, vagyontalan, magyar állampolgár volt. Juházként tartotta el négygyermekes családját. Az 1932. évi IX. tc. 1. § alapján és a Btk 92. § és 20. § alkalmazásával 15 napi fogházbüntetésre ítélték úgy, hogy a hivatalvesztést és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztését mint mellékbüntetést mellőzték (Btk 54. § 2. bek.). Az indoklás szerint a tényállás a következő volt: „Vádlott Pócsán 1940 évi április hó első napján a pócsi 68. számú betétben a 3. és 4. sorszám alatt felvett ingatlanait eladta, annak vételárát hitelezői kielégítésére fordította, de akként, hogy az ugyancsak hitelezőként jelentkező dr. Horváth Lajos részére a vagyont hozzájáríthatatlenné tette a fent írt eladással, mert Horváth Lajos követeléseit vádlott egyéb vagyonának hiányában nem érvényesíthette. Minthogy a Nagyméltóságú magyar Királyi Kúria állandó joggyakorlata értelmében az adós, ha tartozása vagyonát

⁷⁷ MNL BML VII/2b 4441/1942 19.994/1942 sz. vádirat, 1943. január 4.

⁷⁸ MNL BML VII/2b II/993/1942 1972/1942 sz. vádirat, 1942. február 26.

⁷⁹ MNL BML VII/2b II/993/1942 998/1942/4 sz. ítélet, 1942. május 29.

meghaladja, egyik hitelezőjét másik hitelezője kárára ki nem elégítheti, kétségtelen, hogy adós vádlott cselekménye az 1932. évi IX. tc. 1.§-ban írt bűncselekmény tényállási elemeit mindenben kimeríti. A kir. törvényszék a tényállást a vádlott részbeni beismerésének valamint az azt támogató nyomozati eljárásnak az egybevetésével állapította meg”.⁸⁰ A M. Kir. Pécsi IV. Csendőrkerület jelentéséből kiderül, hogy Oberitter József pócsai lakos a nevezett ingatlanok egyikét 1940 márciusában vásárolta meg. A vételárat a vádlott meghagyásából Beck Lajos mohácsi ügyvéd kezébe fizette ki, és azt az ügyvéd tudomása szerint letétbe helyezte. Az ingatlant tehermentesen vásárolta, és az a vételi szerződés alapján a nevére van iratva. Hirmann Antal a feljelentés szerint a csendőrőrsnek úgy nyilatkozott, hogy a nevezett másik ingatlant édesatyja vásárolta meg, majd annak felét neki, másik felét testvérének adta birtokba és használatba. Tudomása szerint édesatyja a vételárat részben Beck mohácsi ügyvédnek, részben az eladónak fizette ki.⁸¹ Az ügyben a Mohácsi Királyi Járásbíróság mint telekkönyvi hatóság 1940. december 16-án végrehajtást rendelt el Weithöffer és neje, Schmidt Margit ellen 1.800 pengő tőke és járulékaik erejéig, és megállapította a végrehajtást követően befolyt árból a hitelezők kielégítésének sorrendét is.⁸² Végrehajtás a pécsi 600 sz. telekkönyvi betétbe felvett ingatlanra vonatkozott. A végzéshez csatolták a 600 sz. telekkönyvi betét kivonatát is, mely szerint Weithöffer és neje családi házáról és udvaráról valamint szántójáról volt szó a kényszervégrehajtásban. Az ingatlanok 1935. szeptember 24-i vétel következtében kerültek Weithöffer tulajdonába. Mivel társadalmi állása szerint paraszt volt, a szerzeményi vagyonszövetség⁸³ volt a törvényes vagyoni rendszer az esetben, mely szerint a házasság fennállása alatt nem ingyenesen szerzett vagyontárgyak a házastársak közös tulajdonába kerültek, függetlenül attól, hogy ki szerezte azokat. Ezért tehát a kényszervégrehajtást a házaspár ellen rendelte el a bíróság.

Zsarolás vádjával indult büntetőeljárás Braun Miksa izraelita vallású kerekedő ellen. Mivel feljelentője, a főtárgyaláson tanúként hallgattak ki, a terheltnek jelentős összeggel tartozott, vallomását bizonyítékként nem fogadta el a Pécsi Királyi Törvényszék. Az eljárást megszüntették.⁸⁴

A feljelentés stílusa kelti fel az olvasó figyelmét a Löwenfeld Mibály 60 éves, izraelita vallású, nő, magánzó foglalkozású pécsi lakos ellen közellátást veszélyeztető cselekmény vádjával indított eljárásban. A feljelentő, Witsch Ignác alezredes a következőképp fogalmazott: „Kedves Barátom! Közérdekből van szerencsém alábbiakat Neked, mint a Magyar Királyi Rendőrség pécsi kapitánysága vezetőjének nb. tudomására hozni. (...) A Rét utca 31. szám alatti ifj. Pánczér Ferenc nevén szereplő Élelmiszer Otthonban rendkívül szokatlan állapotok vannak és pedig: 1. Ifj. Pánczér Ferenc (...) csak névleg birtokolja az élelmiszer otthont, oda csak nagy ritkán látogat el, azonban maga helyett beültetett egy zsidót, aki nyitja és lebonyolítja az üzleteket. 2, A keresztény vásárlók úgyszólván sosem kapnak vaját, a hitsorsosok természetesen mindent megkapnak. 3, Az üzletvezető a tejet rendszeresen csak 11 óra körül adja ki. 4, Az üzletben állandóan sok zsidó tartózkodik, ami arra enged következtetni, hogy suttogó propaganda folyik. (...)”⁸⁵ A feljelentést követő nyomozás eredményeként megállapítást nyert, hogy Löwenfeld a feljelentés tartalmával szemben alkalomadtán jelent csak meg a boltban, üzleti kötetekben a tulajdonossal nem állt, és nem sikerült terhelő adatot beszerezni arra vonatkozóan, hogy Löwenfeld zugkereskedelmet űzne. Pánczér üzlete

⁸⁰ MNL BML VII/2b 1166/1942 III/1166/1942/9 sz. ítélet, 1945. május 3.

⁸¹ MNL BML VII/2b 1166/1942 94/1941 sz. feljelentés, 1941. március 13.

⁸² MNL BML VII/2b 1166/1942 13804/1940 sz. végzés, 1940. december 16.

⁸³ HERGER, A modern magyar házassági vagyoni jog kialakulása és rendszere 209–252.

⁸⁴ MNL BML VII/2b 1675/1942 sz.

⁸⁵ MNL BML VII/2b 3054/1942 sz. ügyben szám nélküli feljelentés, 1942. június 23.

mintegy 400 fő állandó vevővel rendelkezett; ezek 15-20 %-a volt zsidó. Az eladó *Hirschfeld Andor* gyermekkori ismerőse volt, akit azért alkalmaz, mert megfelelő keresztény segédet nem kapott. *Hirschfeld* olyan árukat is be tud szerezni ismeretége révén, amit ő nem tudna, így a környék előkelő vevői odaszoktak hozzá, és a forgalma nőtt.⁸⁶ Ezek után a vádindítványt *Löwenfeld* ellen az 1941. évi X. tc. 1. § 4. pontjába ütköző közellátást veszélyeztető cselekmény vétsége miatt terjesztették elő annak alapján, hogy nevezett 14 kg finomliszt, 5 kg liszt, 13 liter zsír, 12 kg mosószappan és 1,5 kg pipereszappan készletét a hatóság által elrendelet bejelentés elmulasztásával eltitkolta. A vádindítvány záradéka szerint egyidejűleg a nyomozást megszüntették ifj. *Pánczér Ferenc* cégtulajdonossal és *Hirschfeld* alkalmazottal szemben.⁸⁷ Az ügy a Pécsi Királyi Törvényszék mint uzsorabíróóság eljárást megszüntető végzésével zárult, melyben a bíróság elrendelte azt is, hogy a bűnjelként lefoglalt (a vádlott családjának ellátását, nem kereskedelmi célt szolgáló) tárgyakat a vádlottnak kiadják.⁸⁸

A „tipikus terhelt” kérdéséhez utolsóként lássuk még *Schützer Gyula* szappangyáros ellen indított ügyeket. Elsőként említendő, hogy a Pécsi Királyi Törvényszék előtt árdrágító visszaélés büntette és közellátás érdekeit veszélyeztető vétség vádjával *Schützer* valamint *Szedmáky Vilmosné* római katolikus vasúti alkalmazott és *Hoffmann Erzsébet* izraelita szappangyári pénztáros és további 9 társuk ellen indult eljárás, miközben ezzel egyidőben *Schützerrel* szemben zsidótörvényvénybe ütköző kihágás miatt is folyt eljárás a Magyar Királyi Rendőrség Pécsi Kapitanyságán. *Schützer* 1883-ban Szigetváron született és a pécsi *Schützer S. és Fia Szappan, Olaj és Vegycikkek* gyárnak (Pécs, Szigeti út 14.) a tulajdonosa volt.⁸⁹ A céget még apja, *Schützer Sámuel* alapította 1879-ben, majd 1911-ben egyik fia, *Gyula*, 1921-ben pedig sógora, *dr. Wessely Imre* társult hozzá. Az ügy aktájában megőrizték Közellátásügyi Minisztérium Ellenőrzési Osztályának jelentését, amely alapján rekonstruálható a cég árszabásának folyamata is.⁹⁰ Ebből kiderül, hogy *Wessely* a cég beltagjaként kérelmezte az 1939. évi IV. tc. alapján a zsidónak nem tekintendő iparúzóknévsorába történő átjelentését, mivel a Károly csapatkereszt, a sebesülési érem és a bronz katonai érdemkereszt viselésére volt jogosult, kérelmét azonban Pécs Szabad Királyi Város I. fokú Közigazgatási Hatósága 1941. február 25-én (8.170/1940 sz. véghatározat) elutasította, mivel hiteles vagyonykimutatást a kérelemhez nem csatoltak. Ezért a cég a zsidónak tekintendő iparúzóknévsorába lett felvéve, amit csak újabb kérelem alapján a 2.917/1941 számú határozattal módosítottak a törvényi felmentésnek megfelelően. A vállalat tőkéje, melyet a II. zsidótörvény végrehajtása céljából mértek fel, 1941 tavaszán 48.061 pengő 20 fillér volt, három tulajdonosa pedig ugyanekkor *Schützer*, *Wessely* és özv. *Schützer Pálné* volt.⁹¹ Az árszabás a betéti társaságból közkereseti társasággá alakulással történt meg 1942 júniusában. Az új cégnév *Kereső Pál és társai*, azelőtt *Schützer S. és Fia Szappan, Olaj és Vegycikkek Gyára* lett, melyet a Pécsi Királyi Törvényszéknél vezetett cégjegyzékbe felvettek. A jelentés megállapította, hogy 33 éves, „őskeresztény”, nőtlen, jogász végzettségű *Kereső Pál* szerepe a cégben a képviselőre korlátozódott; a cég vezetésében vagy annak üzletvitelében nem vett részt, és a cég

⁸⁶ MNL BML VII/2b 3054/1942 sz. ügyben szám nélküli rendőrségi jelentés, 1942. július 10.

⁸⁷ MNL BML VII/2b 3054/1942 sz. 11.58/1942 sz. vádindítvány, 1942. július 18.

⁸⁸ MNL BML VII/2b 3054/1942/4 sz. végzés, 1942. szeptember 12. Lásd hozzá az árulvonás vádjával *Schön Mór* kaposvári izraelita vallású kereskedő ellen indított büntetőpért MNL BML VII/2b II/4887/1942.

⁸⁹ MNL BML VII/2b 3802/1942.

⁹⁰ MNL BML VII/2b 3802/1942 sz. ügyhöz csatolt szám nélküli 36 oldal terjedelmű, szigorúan bizalmas bűnügyi jelentés, 1942. október 15.

⁹¹ MNL BML VII/2b 3802/1942 sz. ügyhöz csatolt szám nélküli hiteles könyvvizsgálói igazolás, 1941. április 23.

árjásításakor mindössze 16.000 pengőt fizetett be a cégszámlára, és további befizetéseket a rá eső részesedéből eszközölt volna. Az alkalmazottak között egyetlen zsidó értelmiségi sem maradt, bár *Kereső* külön kérelmezte, hogy a cég megtarthassa alkalmazásában *Reininger Aladár* főkönyvelőt.⁹² A jelentésben megállapították, hogy az új cég nem minden alkalmazottjáról készített személyi lapot, több zsidó alkalmazottját nem jelentette be és árukészletét részben feketén értékesítette, illetve alapanyagot feketén vásárolt. Figyelemre méltó az is, hogy az ügyben az immár *Kereső Pál* nevét viselő cég lefoglalt pipereszappankészletből 13 tucatot a Pécsi Magyar Királyi Rendőrkapitányság a közellátási felügyelőség utasítására Magyar Megújulás Pártja számára adott ki 1942. október 1-jén azzal, hogy azt a párt pécsi szervezetének a hadikórházában használják fel,⁹³ illetve a következő nap további 1.062 darab szappant kijelölt pécsi drogériéknak adott át.⁹⁴ Az ügyben ítélet 1944. április 14-én született, Magyarország NS-megszállását követően egy hónappal és a pécsi gettósítással egyidőben: *Hoffmann* és *Szedmáky* árdrágító visszaélés büntette miatt végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték (6 illetve 8 hónap), míg a többi vádlottat felmentették.⁹⁵

Ahogy az adásvétellel kapcsolatos polgári pereknél, úgy az azzal összefüggő büntető perek esetében is jellemző az ügyek elhúzódása katonai szolgálat vagy munkaszolgálat miatt. *Silman Rudolf* izraelita vallású, 23 éves, pécsi lakos kefekötő mestert a Pécsi Királyi Törvényszék 3395/1942/4 szám alatt kelt jogerős ítéletében az 1940. évi XVIII. tc. 9. §-val módosított 1920. évi XV. tc. 1. § 2. bekezdése alapján árdrágítás vétségében mondta ki bűnösnek, és ezért 2 hónap fogházbüntetésre, mellékbüntetésként pedig hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának 2 hónapra történő felfüggesztésére ítélte. A tényállás szerint *Silman* a magyarbors (azaz közszükségleti cikk) kilójáért 1942 júniusában a 4,5 pengő hatósági ár helyett 5 pengőt kért vevőitől. *Silman* a háború befejeztét követő második évben, 1947-ben intézett kegyelmi kérvényt a köztársasági elnökhöz a következőkre hivatkozva: „(...) tekintettel arra, hogy a zsidótörvény hátrányos jogkövetkezményeinek súlya alatt állottam, fellebbezéssel nem mertem élni, de nem is volt értelme, mert úgyszólván állandóan munkaszolgálatra voltam behívva. A kiszabott büntetést nem is töltöttem le, ugyanis csak 1944. december 24-én térhettem vissza Pécsre, a lakóhelyemre. Ezt megelőzően 1944 februárjától a csehszlovák légióban mint partizán teljesítettem szolgálatot. Tisztelettel előadom még, hogy első feleségem és kettő éves gyermekem a deportáció következtében elpusztult”. *Silman* hivatkozott arra is, hogy a felszabadulás (1945. április 4.) előtti, nem befejezett árdrágítási ügyeket kormányhatósági intézkedés folytán megszüntették, és amnesztia lépett érvénybe.⁹⁶ 1947. augusztus 30-án a Pécsi Államügyészség a Pécsi Törvényszékhez tette át per összes iratát azzal, hogy *Silman* a kegyelemre ajánlandónak nem tartja, és indítványozta, hogy az ügyet tárgyalásba véve a bíróság hasonló tartalmú ítéletet hozzon.⁹⁷

⁹² Lásd *Kereső Pál*, az új cégtulajdonos levelét a Közellátásügyi Minisztériumhoz, MNL BML VII/2b 3802/1942 sz. ügyszámhoz csatolt szám nélküli levél, 1942. október 1.

⁹³ MNL BML VII/2b 3802/1942 sz. ügyszámhoz csatolt szám nélküli átvételi igazolás, 1942. október 1.

⁹⁴ MNL BML VII/2b 3802/1942 sz. ügyszámhoz csatolt szám nélküli közlemény, 1942. október 2.

⁹⁵ MNL BML VII/2b 3802/1942 sz. ítélet, 1944. április 14. Ugyanekkor *Schützer* és *Hoffmann Erzsébet* ellen hivatalos közeg megvesztegetése vádjával is indult büntetőeljárás. Lásd a MNL BML VII/2b 4883/1942 sz. ügyet.

⁹⁶ MNL BML VII/2b 3395/1942 sz. ügyben szám és dátum nélküli végrehajtási kegyelem iránti kérelem.

⁹⁷ MNL BML VII/2b 3395/1942 sz. ügyben 1947.áü.68.7 sz. ügyészi vélemény, 1947. augusztus 30.

4. Következtetések

A bevezetőben feltett kérdésekre a – mindeddig feltáratlan – levéltári forráskutatáskutatás alapján nem lehet egyszerű választ adni.

Egyrészt a kereskedelmi ügyletnek nem minősülő adásvételekkel kapcsolatosan a vizsgált levéltári anyagban a korszak kodifikálatlan magánjoga kapcsán arról érdemes említést tenni, hogy a felsőbb bírósági döntvényeken kívül a hazai jogi érvelésben szokatlan módon nem egyszer jogtudósok műveire is hivatkoztak. Az antiszemita jogalkotás szerint zsidónak minősülő magyar állampolgárokat érintő jogfosztó normák hatása – általában véve – két szempontból nyilvánult meg: mezőgazdasági ingatlanok adásvétele esetén a szerződés tartalmazta a vevő(k) nyilatkozatát arról, hogy nem zsidók, ha pedig a peres felek egyikét a per tartalma alatt munkaszolgálatra hívták be, az ügyet felfüggesztették, majd – amennyiben a felperes a szolgálatból nem tért haza – megszüntették. A perek túlnyomó többsége vételárhátralék megfizetéséért indított ügy volt, melyek jogi szempontból kevésbé érdekesek. A további ügytípusok (vételi ügylet érvényességének kimondása, meghatalmazás mint uzsorát palástoló ügylet okiratba vétele miatt tőke és járulékai iránti per, színleges adásvételi szerződés, a szerb megszállás ideje alatt kötött jogügyletek megtámadhatósága, ingatlan tehermentesítése, ingatlan bekebelezésére alkalmas okirat kiállítása, ingatlanok birtokba bocsátása és a szedett hasznok kiadása, fedezetelvonás) körében a jogfosztás tekintetében két figyelemre méltó elem is kiemelhető. Előfordult, hogy tőkekövetelés esetén a királyi törvényszék az eljárást a 3.840/1944. m. kir. rendelet 20. § alapján felfüggesztette, mert az alperes zsidónak minősült és a „*zsidóvagon az államra átszállt*”. A szerb megszállás ideje alatt kötött jogügylet megtámadhatóságának vizsgálatakor pedig perújító alperes azzal érvelt, hogy felperes „*a II. zsidótörvény (1939. évi IV. tc.) 31. §-a alá esik, nem támadhatja meg a jogügyletet*”, mivel azonban a bíróság megállapította, hogy az ügyletkötés idején a vevő nem volt tévedésben felperes személyét tekintve, elutasította a perújítási keresetet.

Másrészt a kereskedelmi ügyletnek minősülő adásvétellel kapcsolatos ügytípusok között szintén a vételárhátralék illetve tartozás követelése volt a leggyakoribb, de előfordult tisztességtelen verseny abbahagyása, kártérítés és járulékai, kenyérsütési és eladási jogosítványt megvonása miatti, szavatossági igény érvényesítése iránti és kártérítési igény érvényesítése iránti ügy, lehetetlenülésre történő hivatkozás a szerződéses kötelezettség teljesítésének elmulasztása miatti perben, illetve színlelt adásvételi ügylet miatt indított ügy is. Az ügyek túlnyomó részében nem volt jelentősége annak, ha az adásvételi ügylet egyik alanya zsidónak minősült. Az pedig, hogy az ügyek nagyrészt az egyik vagy akár mindkét fél zsidó volt, nem jogi kérdés, hanem ennek a társadalmi csoportnak a kereskedelmi életben való felülreprezentált voltára utalhat csupán. A jogfosztás következményei a kereskedelmi ügyletnek minősülő adásvétellel kapcsolatos ügyeknél is megjelentek, bár ezeknek itt sem feltétlenül jogi jelentősége volt. A kenyérsütési jog megvonása következtében – rágalmozás vádjával – indított per mondanivalója témánk szempontjából abban állt, hogy a kereskedelmi tevékenység gyakorlásához szükséges hatósági engedély visszavonása a zsidó kereskedő gazdasági tevékenységét ellehetetlenítette. Sajnálatos módon remek példa a zsidó tulajdonú cégek árjásításának folyamatára a *Bokos Ede* és az Országos Kőszén és Kereskedelmi Vállalat új tulajdonosa, *Farkas Pál* közötti jogvita. Míg a magánjogi joggyakorlat szempontjából az ügy érdekessége szerződéses kötelezettség úgynevezett (jogi kategóriaként nem létező) alanyi és

tárgyi lehetetlenülésére hivatkozásban van alperesi részről, addig a társadalmi környezet ábrázolása tekintetében az ügy alperesének mentalitását tükröző cinikus érvelés szembetűnő: színlelt illetve kizsákmányoló szerződésnek nevezte a felperes és közte létrejött adásvételt, mégpedig azzal az indokolással, hogy „*felperes (...) egy reá nézve már értékkel nem bíró üzletkört adott el, mert azt mint zsidó ügysem folytathatta volna, s ebből minden közreműködés vagy ellenszolgáltatás nélkül (...) vagyonelelőnyt élvezne (...)*”.

Harmadrészt a kereskedelmi étellel összefüggő bűncselekmények tekintetében megállapítható, hogy az eltérő származású illetve felekezeti hovatartozású személyekkel szemben indított eljárásokban nem fedezhető fel diszkrimináció sem anyagi jogi, sem eljárásjogi tekintetben. Ezt támasztja alá, hogy a vizsgált levéltári anyagban számos olyan eset is található, melyekben különböző származású és/vagy vallású személyek ugyan abban a perben voltak vádlottak,⁹⁸ mivel a baranyai régióban a magyar, a zsidó, a német és a délszláv kereskedők között a zsidókat polgári és politikai jogok tekintetében egyenlősítő törvény (1867. évi XVII. tc.) óta jellemzően élénk kereskedelmi kapcsolatok és együttműködés létezett. Figyelemre méltó azonban, hogy az árdrágítás vádjával indult büntető ügyekben a védelem a terhelt nemzethűségének jelentőséget tulajdonított: a vizsgált levéltári anyagban csakis nem zsidó származású vagy izraelita vallású terheltek esetében fordult elő, hogy hatósági erkölcsi bizonyítványt csatoltak a tárgyalási jegyzőkönyvhöz, amely egyébként csak azt tartalmazta, hogy a terhelt büntetlen előéletű-e.⁹⁹ Ugyanakkor nem található az ügyiratokban nyoma annak, hogy a bíróság a bizonyítékok értékelése során a nemzethűség kérdését vagyoni bűncselekmények esetén figyelembe vette volna, míg más bűncselekményekkel (kormányzósértés, közösség elleni izgatás, valótlan hír terjesztése, a magyar nemzet megbecsülése elleni vagy honvédelmi törvénybe ütköző vétség, katonaság intézménye elleni izgatás stb.) vádolt személyek ügyében ennek fontos szerepe volt.¹⁰⁰ A vizsgált levéltári anyagban tipikusan zsidó származású vagy izraelita vallású kereskedő terheltek ellen indult büntetőeljárás árdrágítás és hivatalos közeg megvesztegetése,¹⁰¹ közszükségleti cikk elvonása,¹⁰² közellátás veszélyeztetése¹⁰³ vagy zsarolás¹⁰⁴ vádjával, bár ezek a bűncselekmények előfordultak más származású és vallású gyanúsítottak esetében is.

Diszkriminációra utaló jelet az eljárás lefolytatásában és az ítélezésben nem lehet kimutatni: a bírók pontos alkalmazói voltak jogfosztó elemekkel megfertőzött magánjogunknak és

⁹⁸ Lásd többek között a MNL BML VII/2b 1872/1942 számú ügyet, melynek vádlottjai *Laub Henrik* és tizenkét zsidó illetve német kereskedőtársa volt.

⁹⁹ Példának okáért a *Schwab József* németbólyi, római katolikus vallású földműves elleni perben a hatósági erkölcsi bizonyítványt a községi körjegyző állította ki. Eszerint a terhelt „*büntetlen előéletű kifogástalan erkölcsi magaviseletű, valamint nemzethű és politikai szempontból teljesen megbízható, józan életű, szorgalmas egyén*”. MNL BML VII/2b III/1548/1942 1357/1942 sz. hatósági erkölcsi bizonyítvány, 1942. április 28.

¹⁰⁰ A Pécsi Királyi Törvényszék büntetőjogi gyakorlatával külön tanulmányban foglalkozom.

¹⁰¹ MNL BML VII/2b 1949/1942 sz. ügy Bauer Ádám zsidó kereskedő terhelt ellen.

¹⁰² MNL BML VII/2b 2611/1942 sz. ügy *Hirschfeld Kálmán* zsidó kereskedő terhelt ellen; 2612/1942 sz. ügy *Honig Mikáné* zsidó kereskedő terhelt ellen; 2613/1942 sz. ügy *Lichtenstwin Jenő* zsidó kereskedő terhelt ellen; 2997/1942 sz. ügy *dr. Tausz Péter* zsidó földbérelő ellen.

¹⁰³ A közellátás veszélyeztetése vétség vádjával *König Antal* (római katolikus) és *Guttman Adolf* (izraelita) kereskedők ellen indított eljárás azért érdekes, mert az utóbbi munkaszolgálat miatt hazartéig felfüggesztett eljárást az I. rendű terhelt vonatkozásában sem folytatták. Az ügy szabályszerű lezárására sem került sor. MNL BML VII/2b 1666/1942 sz. Lásd továbbá a 3654/1942 számú ügyet, mely *Braun Pál* izraelita vallású kereskedő felmentésével fejeződött be, mivel a vádlott igazolta, hogy szappankészletét bejelentette a hatóságnak.

¹⁰⁴ MNL BML VII/2b 1675/1942 sz.

a háborús viszonyok valamint gazdasági krízisek esetén jellemző rendkívüli büntetőjogi normáknak is, továbbá a bizonyítottság tekintetében sem játszott szerepet az, hogy a peres fél illetve a terhelt zsidónak minősült-e.¹⁰⁵ Sokkal inkább az ügyek társadalmi háttere, az ellenérdekű fél esetenként cinikus érvelése vagy a feljelentők és tanúként kihallgatott sértettek mentalitása a megdöbbentő, és jelzi a jogfosztásnak – a jogalkalmazási kérdéseken messze túlnövő – kóros társadalmi hatását a déldunántúli Baranyában, és vélelmezhetően annál tágabb körben is.

Felhasznált források és irodalom

- EÖRSI Gyula – KAUSER Lipót – PÓLAY Elemér – VILÁGHY Miklós: Magyar polgári jog, Általános rész. Budapest 1951
 FEHÉRVÁRY Jenő: Magyar magánjog kistükre. Budapest 1942
 FEHÉRVÁRY Jenő: Magyar kereskedelmi jog rendszere. Budapest 1941
 HEGEDŰS István: Őrségváltás. Budapest 1941
http://mtdportal.extra.hu/books/hegedus_istvan_orsegvaltas.PDF (2020. 01. 13.)
 HERGER Csabáné: The Traditional Roots of Alimony in the Hungarian Family Law. *Krakowskie Studia z Historii Panstwa I Prawa* 2011/4. sz. 67–76.
 HERGER Csabáné: A modern magyar házassági vagyoni jog kialakulása és rendszere a német jogfejlődés tükrében. Passau 2017
 HERGER Csabáné: A Pécsi Közjegyzői Kamara 1938 és 1945 között. *Díké* 2018/1. sz. 20–43.
 HERGER Csabáné: Az igazságosság és a jogtalanság határai a magyar magánjogban (1920 – 1944). *Jura* 2019/1. sz. 94–103.
 HERGER Csabáné: A Pécsi Királyi Törvényszék ítélkezési gyakorlata a III. zsidótörvény hatályba lépését követően. *Díké* 2019/2. sz. 46–74.
 HERGER Csabáné: Ersitzung im unkodifizierten ungarischen Privatrechts. Auswirkung des ABGB in Ungarn nach 1861. *BRGÖ* 2020/2. sz. (megjelenés alatt)
 Jogi Hírlap Hiteljogi Döntvénytára V. Budapest 1943
 KAUSER Lipót – NIZSALOVSKY Endre – PÓLAY Elemér – VILÁGHY Miklós: Magyar polgári jog. Kötelmi jog. Budapest 1953
 KUNCZ Ödön: A magyar kereskedelmi és váltójog tankönyve. Budapest 1938
 LEHOTAY Veronika: A jogszűkítés útján. A Horthy-korszak szabadságjog-megvonó intézkedéseinek jogtörténeti aspektusai. Miskolc 2020
 Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BML) VII/2b
 NIZSALOVSKY Endre: Kötelmi jog I. Általános tanok. 1948/1949. tanévi előadásai. Msc. Budapest 1949
 PÓLAY Elemér: Polgári jog II. Szeged 1950
 RAFFAI Ferenc: A magyar magánjog kézikönyve II. Dologjog, kötelmi jog és öröklési jog (3. bővített kiadás). Budapest 1909
 SZÁSZY István: A kötelmi jog általános tanai. Budapest 1943
 SZÁSZY István: A magyar magánjog alapintézményei. Lejegyezte: ASZTALOS Tihamér – TIBA István. Budapest 1949

¹⁰⁵ MNL BML VII/2b 3437/1941 sz. ügy, melyben a Pécsi Királyi Törvényszék 3437/1942/3 számú ítéletében kétséget kizáró bizonyítottság hiányában 1942. október 1-jén felmentette az árdrágítás vádja alól *Barna (Braun) Béla* református vallású pécsi kereskedőt.

Péter HEINDL
Legal Aid Service
Számá Dă Noj Association

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.02.04

Were there any Racial Legislations against the Roma during the Horthy Era?

Hungarian historians still question the fact that in the Horthy era there were racially discriminative legislations in force regarding all Roma. However, by analyzing contemporary legislation, it can be proven that in the period between the two world wars the Roma people suffered severe institutional discrimination in Hungary. The present study aims to buttress up this argument. The discrimination was based on a military emergency decree issued in the middle of the First World War. This decree was not repealed after the war, but the situation of the Roma was instead aggravated by the new decrees built on it. These decrees have been impacting the Roma even to this day, as they have been obstacles to social integration for many decades. The author of this paper and his colleagues intend to publish a collection of the approximately fifty decrees of the era they have collected that contained legislations aimed at the Roma in the near future.

Keywords: *the Horthy era, decree legislation, military emergency decrees, discrimination, wandering-Gypsies, settled Gypsies, anti-Roma prejudices, legal constraints of Roma integration*

1. A contentious issue

I have recently read a study by *László Karsai* and another by *Attila Landauer* in a volume, titled *The Roma Holocaust in Eastern Europe I*.¹ published last year. From these studies as well as from two other studies published in the volume, I believe even an already informed reader could gain a new array of information about the fate of the Roma during World War II.

However, a serious and debatable statement caught my eye in both *Karsai's* and *Landauer's* writing. In one of his sentences *Karsai* mentions that he thinks that during the Horthy era, *There was no developed state Gypsy politics, the authorities did not deal with the Gypsies, or if yes, then just with the wandering-gypsies*.² *Landauer* also writes about this issue in more detail analyzing and, in some measure quoting the era's 'basic decree concerning the wandering-Gypsies', the number 15.000/1916. Interior Ministerial decree on wandering (tent-living) Gypsies, as well as three other decrees³ that were either given by the Interior Minister as an interpretation of the 'basic decree' or

¹ KARSAI, From the Roma Holocaust to the Porajmos, in the light of the latest specialist literature; LANDAUER, The Holocaust of the Hungarian Roma – facts and new data.

² KARSAI, From the Roma Holocaust to the Porajmos, in the light of the latest specialist literature 54.

³ MEZEY – POMOGYI – TAUBER, A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985 [The Hungarian Gypsy question in documents 1422–1985]. All the decrees mentioned in this paper I quoted from this collections of documents.

as an addition to it. These are special legal acts: they were issued under the exclusive jurisdiction during the war governments. However, contrary to the intentions of their issuers and the law that had allowed them to be created, the governments of the Horthy era maintained and applied these decrees even after World War II. Nay, they implemented additional decrees to their enforcement and supplementation.

According to *Landauer's* opinion, certain contemporary authors incorrectly, ‘...indicate that the legislations referring to the wandering Gypsies applied to the entire domestic Gypsy population.’⁴ I, however, think that it is *Landauer* who, in this case, fundamentally misunderstood something. So what is it about?

2. How can the legal discrimination of the Roma people in general be proven?

The decree 15.000/1916.⁵ in its introductory part and section 1, immediately distinguishes two well-defined legal entities. The first subsection of section 1 sets out the basic purpose of the decree, stating: ‘*Gypsies are prohibited from the accustomed wandering*’. How does it intend to achieve its goal for the Roma as a whole? On the one hand, by designating in the second subsection of section 1 a legal entity, the ‘wandering-Gypsy’, and then immediately defining what type of person shall be understood as such: ‘*The person who is incapable of confirming a proper place of residence shall be regarded as a wandering-Gypsy*’. Here still remains a category to be defined, namely the concept of ‘proper place of residence’. The definition is included in the introductory part of the decree when it mentions to whom the provisions of the decree do NOT apply. To put it literally: ‘*However these provisions do not apply to the settled Gypsy, i.e. to those who have a proper place of residence and who are therefore known to the local authorities*’. Thus, we can speak of a proper place of residence if a Roma person ‘settled down’. The ‘settlement’ shall be proved apart from the actual place of residence by the fact that this person is ‘known to the local authorities.’ The ‘wandering-Gypsy’ as a legal entity, therefore, is defined relatively precisely in the decree, and it also states that the provisions of this legislation shall only apply to this legal entity. There is, however, one exception, a single provision, which in turn does not apply to that person, but to the ‘settled Gypsies’, viz. every other Roma apart from the ‘wandering-Gypsies’, meaning the vast majority of the ethnic group.⁶ The third subsection of section 1 is where this provision is contained: ‘*If the Gypsy proves that they have a proper place of residence, but they are in a different place, and them being there is not sufficiently justified, the police have to order them to their proper place of residence, or have to have them escorted there by force*’. This provision is supposed to serve the basic goal of the decree, which is to ‘prohibit Gypsies from their accustomed wandering’, namely concerning all the Roma, who are not the part of the main target group of the decree, the legal entities categorized as ‘nomad-Gypsies’.

For the police-gendarmerie representatives of the law, most of whom obviously do not have a legal degree, the number 151.041/1917. Interior Ministerial circulars decree on how to

⁴ LANDAUER, The Holocaust of the Hungarian Roma – facts and new data 121, footnote 134.

⁵ MEZEY – POMOGYI – TAUBER, A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985 [The Hungarian Gypsy question in documents 1422–1985] 183–191.

⁶ It should be noted here that almost 89% of the Roma in Hungary were already classified as ‘permanently settled’ according to the first comprehensive ‘Gypsy-census’ of 1893. Outside of this group the census put slightly more than 3% of them to be the ‘nomad-Gypsy’, and close to 7.5% of them to be ‘staying at one place for a longer period of time’ category. See POMOGYI, Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon [Gypsy issue and administration in the civil Hungary] 7.

proceed with the registered gypsies,⁷ served as an explanation, which even emphasizes the difference between the two legal entities, justified by the fact that certain police authorities have had been misinterpreted the basic legal act. In the second paragraph of the first Chapter of this circular the legislator firstly reiterates with regards to the 15.000/1916. basic decree that *'the decree cited above is therefore limited to the wandering-Gypsies and for that, it states in the second subsection of section 1 that from the perspective of this decree only those shall be and can be considered wandering-Gypsies, who are unable to confirm a proper place of residence.'* Immediately in the following subsection, the text of the circular specifies the only exception where the basic decree does not contain a provision for the 'wandering-Gypsies': *'If a Gypsy proves a proper place of residence, but stays in another and it is not properly justified, the police shall order or forcibly escort the Gypsy to it'*. From the text it may also become clear even for the laymen that the number 15.000/1916. basic decree does not use the category 'wandering-Gypsy' in the second subsection of section 1, then in the third subsection the term 'Gypsy' because of a 'terminological inaccuracy', but because it defines two different legal entities and because these two legal entities are subjects to different provisions. (Provisions regarding the wandering-Gypsies, who are still 'wandering' to the authorities, their escort to their designated place of residence, their registration, etc. are otherwise laid down in section 2 and the following sections of the basic decree. The rules about the already registered Roma, who repeatedly 'wander' away from their designated place of residence are contained in section 13.)

Now let us examine in substance that in legal terms what was meant by the restriction which applied to all Roma outside of the even more strictly restricted 'wandering-Gypsies' from 1916 onwards for a long period of time!

The restriction meant that the members of the police had the discretionary (i.e. based on free judgment) right to decide whether the stay of any Roma, who was in a different place than their proper place of residence 'sufficiently justified' or not. If they found that the stay was not sufficiently justified, the legal entity was brought to the authorities (according to the recollections preserved: more than once beaten up) and then ordered that person to their place of residence or forcibly escorted them there.

3. The 'overfulfilment' of decrees in law enforcement

Official documents found in the archives and audio recordings of recollections also confirm that the decree was consecutively overfulfilled by the anointed guardians of the law.

In more than one case, if the person involved in the decree moved to another village to start a family or cohabitation, the gendarmeries still insisted on them moving back to their old place of residence. It also happened, that when someone was reluctant to move back, their hovel was set on fire.⁸

Then, for example, a gendarmerie report states that to supervise the 1916 decree of the Ministry of Internal Affairs, on one of the infamous 'Gypsy-raids' that were introduced in 1928, a young Roma lady was detained for being in another village, less than a kilometer away from her

⁷ MEZEY – POMOGYI – TAUBER, A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985 [The Hungarian Gypsy question in documents 1422–1985]. 194-199.

⁸ HAVAS, A baranyai megyei teknővájó cigányok [The tub cutter Gypsies of Baranya] 78.

place of residence, the Roma segregation of Kisbicsérd, at the time of the raid and the authorities deemed this to be ‘unauthorized wandering’.⁹

Moreover, we can find an example for when considering the restriction of the movement of the Roma in-between settlements the local village leadership decided that the Roma of the segregation could not even enter their village without a permit. And when the 60 years old ‘Gypsy-judge’ (the voivode) entrusted by the authorities to lead the segregation nevertheless went to the town hall to complain about it and resisted the town crier when he forcibly made him return to the segregation in the open street, it was not the town crier, but the elderly Gypsy judge, who was the sentenced by the court to be removed from his post and eight months of imprisonment for enforceable violence and light bodily harm against the official personnel.¹⁰

(This story has a tragic ending. Years later, the village of the former Gypsy judge became one of the Transdanubian municipalities from which not only the inhabitants of the Jewish community but after their deportation. the Roma were deported as well. In the fall of 1944, the then 69-year-old *István Kolompár Senior*, who had previously served his eight-month prison sentence up until the last day, was taken to the Csillag Fortress by force to Komárom with the other Roma inhabitants of Kisbicsérd and Nagyicsérd. Although, from there those who were deemed to be unable to work and survived the inhumane conditions of the camp set up in the fortress were released to go home later, the German soldiers who conducted the selection in Komárom, declared *Kolompár*, despite his old age, as well as other elderly Roma people and others, who have just turned thirteen ‘able to work’ and deported to Germany. The elderly man could not survive the hell of the Nazi concentration camps. His name was marked as ‘Ung-Zig’, meaning ‘Hungarian Gypsy’, on the surviving compound list of the Dachau concentration camp.¹¹ In Bicsérd, there is a memorial for World War I and World War II. There is a stone plaque on it with names of the victims (or at least some of them) of the Shoah and the Porajmos from the village as well as the fallen soldiers of Bicsérd. The name *István Kolompár Senior* is amongst the names under the sign: ‘Victims of World War II.’)

At that time and for a very long time after, the vast majority of the Roma – with the exception of the narrow circle of the ‘genteel’ musician Gypsies and a few more well-off ‘Gypsy descendent’ people – lived in the Roma segregations under miserable conditions. Those, who belonged to the vast majority had every chance to become the subject of police proceedings based on the number 15.000/1916 Interior Ministerial decree leaving their place of residence even with the intention of seeking employment. If they dared to leave their home at all. After all, they were the ones who were subject to the prejudices of the majority of the society (‘they will surely steal, break in and beg!’). These prejudices have obviously defined (as they often still do)

⁹ MNL BML [National Archives of Hungary, Baranya County Archives] Report Number 112/1943 of 1943, the 27th of May, to the Supreme Chief Magistrate Of Szentlőrinc Concerning the Gypsy-Raid by the Gendarmerie of Szabadszentkirály. The document that can be found in the retention of documents concerning the Administrative Institution of the Supreme Chief Magistrate. It is quoted by *Péter Bernáth* in his Roma Collection compiled for the Museum of Ethnography's catalog of documents. (The catalog of documents was made available to me by *Péter Szuhay*, ethnographer, whom I hereby would thank for it.)

¹⁰ MNL BML [National Archives of Hungary, Baranya County Archives] The complete file of the number B. II. 2564/1937 criminal case can be found among the files of the Royal Court of Pécs.

¹¹ The list of those from Dachau and four other concentration camps whom were marked as ‘Ung-Zig’ [Hungarian Gypsies] was published by János Bársony. See BÁRSONY – DARÓCZY, Kali trash – fekete félelem, Pharrajimos – szétvágatás, Samudaripen – legyilkolás [Kali trash – black fear, Pharrajimos – cutting apart, Samudaripen – murder] 227–277.

the thinking of the police forces as well. But what is crucial from a legal perspective: the discretionary powers granted to the authorities in the decree applied only to the Roma, namely *all* the Roma, meaning a group of people defined on a ‘racial basis’ (according to the contemporary language)!

It appears that when formulating the rules about the legal entities, the ‘Gypsy-raid circular decree’ of 1928, officially known number 257.000/1928. Interior Ministerial decree on the more effective regulation and collection of new data of the wandering Gypsies¹², also followed the terminology of the basic decree of 1916. Some provisions of the raid-decree were not only applied to the ‘wandering-Gypsies’ or gypsies in general, but others as well. This is clearly already indicated in the goal-setting of the first sentence of the circular when it states, that *‘the prevention of the “wandering” and the dealings of the “wandering Gypsy” and other similar entities falling under the same evaluation, that endanger the public order, the public safety and the public health, and in relation with these the radical solution of the Gypsy-issue is a non-dilatory task of the state’*. Here, the term ‘wandering Gypsy’ refers to the Roma who are wandering. It does not refer to the term defined in the decree of 1916, ‘wandering-Gypsy’, which is written in one word in Hungarian, and written hyphenated in this English translation. In regard the latter the fifth point of the circular specifically emphasizes that *‘concerning the wandering-Gypsies brought to the police authorities the number 15.000/1916. Interior Ministerial decree should otherwise be applied in light of the changed circumstances’*.

The fourth point of the circular of 1928 treats the Roma brought to the authorities and other persons in the same manner, when it provides that amongst them *‘those, who are either suspected of punishable criminal offense covered in the Act XXI of 1913 or other acts shall be brought to the court of competent jurisdiction.’* This particular act the Act XXI of 1913. deals with ‘perilous shirkers’. According to this, *‘those able-bodied individuals dependent on having a wage, who wander to avoid work or otherwise pursues a work-avoiding lifestyle’* are punishable for the trespass of being a perilous shirker. So, for someone to be punishable, it is not enough to wander, but it has to be done with the purpose of avoidance of work. In this case, the ‘wandering’ is only punishable, if the person in question is an individual dependent on having a wage, meaning that they have no assets or any legitimate income acquired by the means of work by which they are able to support themselves and they, for example, do not have any family member who would take care of them. This provision applies to everyone, whether the individual is a Roma or another person.

There is however also one provision of the ‘Gypsy-raid circular’ of 1928 that applies to only the ‘wandering gypsies’ and not to ‘other elements subject to similar treatment.’ According to the second point of the circular: *‘the wandering gypsies, who wander to avoid work or do so in the name of work or seeking employment shall be intercepted and brought to the nearest police station with armed escort by the public security bodies.’* This provision is fully in line with the third paragraph of the ‘basic decree’ of 1916. In essence, what it adds to it is that if a Roma person wanders’ (whatever this term is supposed to mean) then them being stopped and being brought to the authorities with armed escort is mandatory. With this, the 1928 raid-decree has now also made it clear that that in regard to a ‘wandering’ Roma person the police authorities cannot even consider that them staying out of their proper place of residence for work or seeking employment might be a sufficient justification. In contrast, if a Roma person was ‘simply’ not on their proper place of residence,

¹² MEZEY – POMOGYI – TAUBER, A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985 [The Hungarian Gypsy question in documents 1422–1985]. 200–201.

the police was still free to decide whether their stay was sufficiently justified by the ‘basic-decree’ of 1916, as the ‘Gypsy-raid circular’ of 1928 did not repeal the number 15.000/1916. Interior Ministerial decree concerning the Roma who had a proper place of residence but who were not staying there at that moment.

Certainly, in Hungary the number 15.000/1916. Interior Ministerial decree has become the first of the series of ‘racially-based’ central provisions of the 20th century, even coming a few years before the ‘*numerus clausus*’ law (Act XXV of 1920), institutionally restricting the further education of the Jewish youth.

Attila Landauer draws a rather misleading conclusion in his above-mentioned study when he states that ‘*there were no regulations in Hungary before the World War II that were valid for every Gypsy person on racial basis*’.¹³ Although the decree of 1916 did not contain the same provisions for all the Roma, it did discriminate against all the Roma, undeniably on racial grounds.

The discriminatory nature of the decree and the subsequent decrees that were later based on it raises many questions to be answered. Among other things an important question is how these decrees can be compared to the discriminatory legal acts against Jewish people. It is also important to clarify the role of these decrees in the process that has led to thousands of Hungarian Roma people to eventually fall victim to the genocidal politics of the Nazis and their domestic allies. These are unavoidable questions. I, however, at this moment would like to draw the attention to another impact of the discriminatory legislations and its effect on the generation of Roma people at that time and later on.

In his sentence quoted in the beginning of my paper, *Karsai* states, that at the beginning of the era, ‘there were no developed state Gypsy politics...’ It was certainly not developed indeed, but a state policy affecting the fate of the Roma in Hungary in a peculiar way has still existed in the period between the two World Wars. By keeping the number 15.000/1916. Interior Ministerial decree in effect after the World War I and by the new decrees that were built on it, the state sought to ensure that the presence of the Roma coming from other settlements shall not disturb the non-negligible part of the local non-Roma majority, that had already considered the problem to be mainly ‘racial in nature’.

Thus, the governments appointed by *Horthy* continued to grant the local police the right to restrict the movement of the Roma. By granting this right the officials were in fact granted the authority for that if according to their subjective perceptions the presence of the Roma ‘wandering away’ from home was endangering the peace of the majority they had the right to ‘preventively’ turn those, with an aim to escape the hopelessness of the world of hovels, back home, restricting their freedom of movement to the administrative boundaries of the village to which the Roma settlement belonged to.

The state, by this simple arrangement with the purpose of ‘racial defense’, has, for decades, ‘put aside’ a serious societal problem, that actually only became even more serious for “being put aside.” Extensive, central measures to be taken with the intention of significantly improving the situation of the Roma living in poverty in the segregations were yet to be awaited for a long-long time.

¹³ LANDAUER, The Holocaust of the Hungarian Roma – facts and new data 153.

4. A collection of sources for further research

Together with the decrees discussed above, there were about fifty decrees in effect during peacetime between the two world wars, which contained provisions specifically concerning the Roma.

These regulations did not only restrict the freedom of movement of the Roma, but also restricted their right to work and to trade as well as their property rights. Several decrees have required special epidemiological requirements to be applied to the Roma. Under the pretext of fighting epidemics the Roma had to be humiliated in their human dignity. Other regulations required the authorities to subject the Roma to more intensified public security checks than other citizens.

These decrees have now been collected with the collaboration of some of the employees (primarily *Brigitta Bogdán* and *Gabriella Dezső*) of the Gandhi High School and its parent institution, a non-profit company, and with the help of *Eszter Cs. Herger*, Professor of the Department of Legal History at the University of Pécs Faculty of Law. We hope to be able to publish this collection of legislation soon.

Bibliography and sources

- BÁRSONY János – DARÓCZI Ágnes: Kali trash – fekete félelem, Pharrajimos – szétvágatás, Samudaripen – legyilkolás. A romák sorsa a Holocaust idején Magyarországon II. [Kali trash – black fear, Pharrajimos – cutting apart, Samudaripen – murder. Fate of Roma in Hungary during the Holocaust II]. Budapest 2015
- HAVAS Gábor: A baranyai megyei teknővájó cigányok [The tub cutter Gypsies of Baranya] In: ANDOR Mihály (ed.): Cigányvizsgálatok [Gypsy inspections]. Budapest 1982
- KARSAI László: From the Roma Holocaust to the Porajmos, in the light of the latest specialist literature. In: LANDAUER Attila (ed.): The Roma Holocaust in Eastern Europe I. Hungary and Romania – A roma holokaust Kelet-Európában I. Magyarország és Románia. Budapest 2019
- LANDAUER Attila: The Holocaust of the Hungarian Roma – facts and new data (in English and in Hungarian) In: LANDAUER Attila (ed.): The Roma Holocaust in Eastern Europe I. Hungary and Romania – A roma holokaust Kelet-Európában I. Magyarország és Románia. Budapest 2019
- MEZEY Barna – POMOGYI László – TAUBER István: A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985 [The Hungarian Gypsy question in documents 1422–1985]. Budapest 1986
- POMOGYI László: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon [Gypsy issue and administration in the civil Hungary]. Budapest 1995

Translated by *Katica Heindl*

KRAUSZ Bernadett

PhD-hallgató, PTE ÁJK

Bírósági fogalmazó, Nagykanizsai Járásbíróság

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.02.05

Magyar magánjogászok a német jog hatásáról és a jogfosztásról (1920–1944)

Hungarian Private Lawyers about the Influence of German Law and the Restriction of Rights (1920-1944)

The study aims to discover the Hungarian relations to the Academy for German Law between 1920–1944 and the influence of German law to Hungarian Civil law. It also analyses the reaction of Hungarian jurists to the right restrictions and deprivations of the Horthy era concerning Civil law, whether they welcomed or criticized them and more importantly, if they spoke about them at all publicly. I examined the legal papers that were published in the subject period, namely the Journal of Law, Civil Law and Hungarian Legal Review in order to seek answers.

Keywords: private law, Horthy era, Academy for German Law, restriction of rights, deprivation of rights, German influence

„Persze, hogy mely idők normálisak és melyek nem azok, ez felfogás és sokban – érzékenység dolga. Vajon ma normálisak-e? Vagyunk egynéhányan, akik arra habozás nélkül nemmel felelünk. A hivatalos felfogás azonban az, hogy igen. Fiat applicatio.”¹

1. Bevezető gondolatok és módszertan

A Német Jogakadémia (*Akademie für Deutsches Recht*) Külügyi Osztályát 1933 és 1934 fordulóján állították fel, feladatuk a jogösszehasonlítás és a külföldi jogászokkal való szakmai kapcsolat kiépítése volt. A német és magyar jogösszehasonlítást egy munkaközösség keretében végezték,² a két állam több szakmai találkozó alkalmával ismertette a saját jogrendszerének működését. A tanulmányban azt vizsgálom, hogy a *Horthy*-korszakban (1920–1944) a Német Jogakadémia milyen hatással volt a magyar magánjogtudomány fejlődésére, tekintettel arra, hogy magas beosztású magyar jogászok is szerepeltek a levelező tagjai között, így a közigazgatási jogász, *Magyary Zoltán* (1888–1945) professzor, *Mikecz Ödön* (1894–1965), aki 1938. március 9. és 1938. november 15. között igazságügyminiszterként szolgált, *Osvald István* (1867–1944), aki 1934 és 1937 között a Kúria elnöke volt, az egyházjogász bíró, *Stolpa József* (1887–1958), *Töreky Géza* (1937–1944), aki 1937 és 1944 között volt a Kúria elnöke, *Vladár Gábor* (1881–1972), aki az igazságügyi tárcát vezette 1944.

¹ MESZLÉNY, Nyári tépelődések 105–106.

² HERGER, Az igazságosság és a jogtalanság határai 9.

augusztus 29. és 1944. október 16. között, valamint *Radocsay László* (1878–1968), aki 1939. november 9. és 1944. március 22. között volt igazságügyi miniszter.³

Indokolt továbbá annak a felkutatása is, hogy a korszak jogfosztó, jogkorlátozó intézkedéseiről a korabeli magyar magánjogászok milyen módon vélekedtek, illetve, hogy mennyiben adtak hangot a véleményüknek. Ennek feltárása érdekében átnéztem a *Horthy*-korszakban megjelent szakfolyóiratokat, így a Jogtudományi Közlöny 1920 és 1934 közötti⁴ magánjogi tárgyú cikkeit, valamint a Polgári Jog (1925–1938) és a Magyar Jogi Szemle (1920–1944) kiadványait. A tanulmány második felében ezen folyóiratok írásaiban keresem a választ a kérdésre.

Előre bocsátandó, hogy a Magyar Jogi Szemlében főleg büntetőjogi és közjogi témájú írások találhatók, ezekhez képest elenyésző mennyiségű a magánjogi témájú közlemény, amelyeknek az áttekintése után azt tapasztaltam, hogy a magánjogi jogviszonyokat hátrányosan befolyásoló rendelkezésekre nem reflektáltak a szerzők. A Jogtudományi Közlönyben hasonló tendencia figyelhető meg, *Meszlény Artur* néhány cikkén kívül nem jelent meg más olyan mű, amely releváns lenne a téma szempontjából; a Polgári Jog című folyóirat ugyanakkor bővelkedett ezekben. A fentiekre tekintettel a Jogtudományi Közlönyben és a Polgári Jogban közvetített publikációkat mutatom be külön fejezetben.

Tekintettel arra, hogy a tanulmány elsősorban az egyes magánjogászoknak a jogfosztásról és jogkorlátozásról való véleményét kívánja bemutatni a *Horthy*-korszakban, a nyilatkozataikat nem időrendben, hanem folyóiratonként és személyenként rendszerezve tárgyalom. Azon esetekben, amikor nem kerül kiemelésre a német hatás, a jogkorlátozó rendelkezésekre való reflektálást mutatom be.

2. A Német Jogakadémia és kapcsolatai a magyar magánjogászokkal

Németországban 1933-ban kötelezővé tették minden jogász számára, hogy belépjen a Német Nemzetszocialista Jogászok Szövetségébe (*BNSDJ*), amely az ország egyetlen jogászokat tömörítő szervezete lett, eltörölve minden korábbi jogászszövetséget.⁵ Ezután *Hans Frank* – későbbi német birodalmi igazságügyi miniszter – megalapította a nemzetszocialista ideológiájú Német Jogakadémiát.⁶

A Német Jogakadémia és a magyar jogászok közötti kapcsolatokról, így az igazságügyminisztériumok képviselőinek egymásnál tett látogatásairól a sajtó is beszámolt. Ugyanazt a szöveget közölték több sajtóorgánumban, propagandaszerűen dicsőítve a németek által hirdetett eszméket és a két állam közötti baráti viszonyt, illetve a jogászok bemutatták egymásnak a saját jogrendszerüket.

Az egyik ilyen alkalmon, 1938. június 18-án, midőn a berlini városházán tartott teljes üléssel véget ért a Német Jogakadémia ötödik ülészsaka, *Mikecz* tartott előadást.⁷ Hallgatóságként jelen

³ HERGER, Az igazságosság és a jogtalanság határai 9.

⁴ A Jogtudományi Közlöny 1866-ban indult útjára, a Tanácsköztársaság idején nem jelent meg és az 1920. évi újraindulása után is súlyos gondokkal küszködött, míg végül 1934-ben a lapot kiadó Franklin Társulat megszüntette. A lap 1946-ban indult újra, *Szladits Károly*al a szerkesztőbizottság élén.

⁵ UDVAROS, A háborús bűnök nem évülnek el 683.

⁶ A birodalmi igazságügyminiszter pályafutása és munkássága a német jog újjáalakításában 7.

⁷ Mikecz Ödön nagysikerű előadása Berlinben a magyar alkotmány és jogalkotás fejlődéséről 7.

voltak a német kormány és diplomáciai testület tagjai, illetve Németország „csaknem valamennyi kiváló jogásza”, magyar oldalról pedig *Sztójay Döme*, az akkori berlini magyar követ is.⁸ Az ülésen *Frank* köszöntőjében hangsúlyozta a német-magyar barátságot és „különös elégtételként” tekintett arra a tényre, hogy a magyar igazságügyminiszter látogatása Magyarország kormányzójának, *Horthy Miklósnak* a 70. születésnapjára esik. *Mikecz* az előadásában beszélt a magyar alkotmány és közigazgatás legújabb fejlődéséről, a büntetőjogról, illetve arról, hogy „Magyarországon nincs összefoglaló polgári törvénykönyv, csak a magánjog egyes szakaszai nyertek törvényes szabályozást” és „a legtöbb rendelkezést a szokásjog tartalmazza, amely a bíróságok ítélőgyakorlatában jut kifejezésre”. Részletesen beszélt az 1928. évi magánjogi törvénykönyv javaslatáról és arról, hogy az Igazságügyminisztérium elkészítette a teljes német fordítását. Előadása befejezéseként elmondta, hogy érdeklődéssel hallgatta a *Frank* által felvázolt munkaprogramot, amely szerint a Német Jogakadémia célja, hogy az egész német jogrendszert a nemzeti szocializmusban megvalósított új szemléletnek megfelelően újjáalakítja és biztosítja a hallgatóságot, hogy Magyarország állandóan figyelemmel kísérte a működésüket és a jövőben is így fog tenni.⁹ *Mikecz* után *Frank* birodalmi miniszter előadásában a bemutatta a Német Jogakadémia ötéves működését, a nemzetszocializmus egész jogi és világnézeti felfogását, valamint jogalkotó tevékenységét. Elmondta, hogy „örvendetes dolog, hogy azok az alapelvek, amelyeknek alapján a magyar törvényhozás az utóbbi években fejlődött, nagy mértékben azonosak azokkal az alapelvekkel, amelyek a nemzetszocialista birodalmi kormányt törvényhozói tevékenységében irányítják.” Utalt ugyanakkor arra, hogy „semmi sem áll távolabb a nemzetszocializmustól, mint az, hogy politikája alkotórészének tekintse a szellemi kincseinek kivételét”. Éppen ezért örvendetes számukra, „hogy *Mikecz* igazságügyminiszter úr előadásából megismerhették a magyar szellemiség magabiztosságát.”¹⁰ Ezen a napon *Hitler* birodalmi kancellár a német jogakadémia levelező tagjává nevezte ki *Mikecz* igazságügyminisztert.¹¹

Ezen nyári látogatás viszonzásaképpen *Frank* is hazánkba látogatott 1938. október 20-án, és másnap a Pázmány Péter Tudományegyetem aulájában mutatta be a Harmadik Birodalom jogalkotását.¹² Az előadáson jelen volt többek között *Mikecz* igazságügyminiszter, *Töreky*, a Kúria elnöke, *Stolpa* államtitkár, *Osvald* professzor, akik mind a Német Jogakadémia levelező tagjai voltak, valamint a koronaügyész *Finkey Ferenc* is. *Frank* ismertette a német jogrend „megújulásának” vezető gondolatait, és ismét bemutatta a Német Jogakadémia munkásságát. Akként nyilatkozott, hogy a reformjaik Európa újabb jogtörténetének legjelentősebb eseményei közé fognak tartozni és mutatni fogják a német világnézet hatalmas formáló erejét, amely közéletük minden terén megnyilvánul.¹³ A Magyar Jogi Szemle beszámolója szerint az előadó figyelmet rendkívül lekötően, a mai német szónokoktól megszokott lendülettel elmondott, élvezetes előadás után általános volt a vélemény, hogy az előadás nem annyira jogi, mint inkább jogpolitikai keretek között mozgott.¹⁴ Előadásában újfent elmondta, hogy a „nemzeti szocialista eszményt nem akarják más népekre rákényszeríteni, s a nemzeti

⁸ Magyar Távirati Iroda, 1938. június 18. 18 óra 5 perc. *Mikecz* igazságügyminiszter előadása, II. folytatás.

⁹ Magyar Távirati Iroda, 1938. június 18. 17 óra 20 perc. *Mikecz* igazságügyminiszter előadása.

¹⁰ *Mikecz* Ödön igazságügyminiszter előadást tartott Berlinben a magyar alkotmányjogunk és büntetőjogunk fejlődéséről 4.

¹¹ *Mikecz* Ödön igazságügyminiszter a Német Jogakadémia levelező tagja 12.

¹² *Frank* birodalmi miniszter Budapestre utazása előtt nyilatkozik a Budapesti Hírlapnak. 7.

¹³ VÉRTESI, *Frank* dr. nyilatkozata budapesti útjáról 7.

¹⁴ Dr. Hans *Frank* német birodalmi miniszter budapesti előadása 416–418.

szocializmus nem exportcikk, hanem a német államalkotó génus sajátos megnyilatkozása".¹⁵ Bemutatta továbbá a német népi jog megújításának fő vezérelveit, amelyet a „német nép állagértéknek nevez, ezek a faj, föld, munka, birodalom és becsület.” Az első vezérelvhez azok a jogszabályok tartoznak, amelyek a faj erős megtartását és javítását, erősödését célozzák, ilyen az egészséges házasságok előmozdításáról szóló törvény.¹⁶

Frank birodalmi miniszter előadásában többször is azt hangsúlyozta, hogy a nemzeti szocialista eszmény nem exportcikk, ugyanakkor az 1941. évi XV. törvénycikk, amely a házassági törvény módosítását tartalmazta, az úgynevezett „fajvédelmi törvény” indokolása szerint hasonló elveken alapul.

A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról szóló 1939. évi IV. törvény, vagyis a II. zsidótörvény javaslatára *Hungarus* álneven reflektált valaki akként, hogy a törvényjavaslat gyakorlatilag faji alapon tárgyalja a zsidókérdést, majd bemutatta az elvi alapokat, amelyek szerint a zsidó vallású emberek külön fajhoz tartoznak, betegesek, neurotikus személyek és helytelenítette, hogy a törvényjavaslat nem tiltja a keresztények és zsidók közötti vegyes házasságot, ami álláspontja szerint a magyar nép és annak egészsége védelme érdekében álló lenne.¹⁷ Végül *Hungarus* „kívánsága” teljesült és a „fajvédelmi törvényt” 1941. június 11. napján benyújtották a parlamentnek.¹⁸ Az akkori igazságügyminiszter, *Radocsay* által jegyzett indokolás szerint a törvény Magyarország népességének minőségi és mennyiségi javítását kívánja előmozdítani. Ezen célok érdekében 1. kötelezővé kívánja tenni a házasságkötés előtt a házasulók orvosi vizsgálatát, 2. házassági kölcsönt kíván biztosítani az arra szoruló egészséges házasulóknak, 3. bizonyos kóros állapotokra tekintettel továbbfejleszti a házasság megtámadására és felbontására vonatkozó rendelkezéseket, valamint 4. házasságkötési tilalmat tervez a nemkívánatos vérkeveredés meggátlására.¹⁹ A „fajvédelmi törvény”-ben tehát, amely tisztán magánjogi rendelkezéseket tartalmaz, megfigyelhető a német hatás a magyar magánjogra.

Radocsay 1941. szeptember 7. napján Berlinbe utazott a német Igazságügyi Minisztérium vezetésével megbízott *Schlegerberger* igazságügyi államtitkár meghívására. Az utazás során a német jogi élet vezetőivel való kapcsolatépítés mellett jogi intézményeket tekintett meg. E körben meglátogatta az *Akademie für Deutsches Recht*-et (Német Jogakadémia), mely az ő szavaival élve „*keiváló működése során már eddig is sokban járult hozzá a magyar-német jogászai kapcsolatok kimélyítéséhez*”. Beszédében megköszönte, hogy alkalmat nyújtanak neki arra, hogy megismerhesse a német igazságügy mintaszerű működését, amely hasznos tapasztalatokkal gazdagítja, és amelyeket otthon is felhasználhat. Biztosította az államtitkárt, hogy hazájának minden jogásza a legőszintébb rokonszenvet tanúsítja iránta és a német igazságügyi munkatársak iránt.²⁰ Az utazás céljai között szerepelt a német-magyar kapcsolat elmélyítése és a német igazságügyi intézmények megismerése mellett a német-magyar nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos tárgyalások lebonyolítása.²¹

¹⁵ Frank Hans német birodalmi miniszter előadása a magyar jogászok előtt. 6.

¹⁶ Jogi alapokon nyugvó békékre 6.

¹⁷ HUNGARUS, A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról 2–3.

¹⁸ LUGOSI, „Sztálin főhercege” 527–576.

¹⁹ LUGOSI, „Sztálin főhercege” 527–576.

²⁰ Radocsay igazságügyminiszter Berlinbe utazott – Meglátogatja a német bíróságokat és igazságügyi intézményeket. 2.

²¹ Magyarország felismerte az új Európában reá váró feladatokat és törvényesen megteremtí a szükséges feltételeket – Ünnepelesen fogadták Berlinben a magyar igazságügyminisztert 3.; Németországi utam eredménye a legvérmesebb eredményeimet is felülmúlta – mondotta a Németországból hazaérkező Radocsay igazságügyminiszter 3.

Találkozott továbbá *Frankkal* és vele a jog területén adódó tudományos együttműködés kiépítésére vonatkozóan részletes megbeszélését folytattak.²²

3. Magyar magánjogászok véleménye a német hatásról és a jogkorlátozó rendelkezésekről

A tanulmány kizárólag a magánjog körének vizsgálatára szorítkozik, ebből a szempontból a harmadik zsidótörvénynek, az ún. „fajvédelmi törvénynek” van a legnagyobb jelentősége. A kutatás során arra jutottam, hogy a jogi szakfolyóiratok ennek az ismertetésétől elzárkóztak. Két tanulmányt találtam a törvénnyel kapcsolatban, mindkettőnek a szerzője *Szentmiklósi István*, aki 1938-ban, az első cikk megjelenésekor királyi ítélőtáblai tanácsjegyzőként, majd 1942-ben, a második cikk publikálásakor már pestvidéki királyi törvényszéki bíróként dolgozott és fejtette ki a támogató véleményét a házasságkötést megelőző orvosi vizsgálattal szemben. Egyebekben a *Meszlény* elnököléseivel szerkesztett Polgári Jog című folyóirat tartalmazott számos olyan tanulmányt, amelyben a szerzők aggályukat fejezték ki a közjognak a magánjogba való túlzott beavatkozása ellen. Ezen kívül a magánjogászok nagyrészt nem szólaltak fel a zsidótörvények mellett vagy ellen, kivéve *Márkus Dezső* tanítványát, *Meszlényt*, aki kritizálta a korabeli jogfosztó és jogkorlátozó rendelkezéseket a Jogtudományi Közlöny hasábjain is.

Attól függetlenül azonban, hogy nem közölték a véleményüket explicit módon, a kutatás során találtam információt arra vonatkozóan, hogy miként vélekedtek a magánjogászok a korszak eseményeiről.

Marton Géza professzornak a Debreceni Egyetemen tartott előadásán 1932. november 14. napján egy kutya került a tanterembe, játszottak vele a diákok, amikor megjelent a professzor és megkérdezte, hogy került az állat a terembe, mely felszólításra senki nem jelentkezett. A Debreceni Ujság szerint²³ a professzor ekkor elhagyta a termet, a Magyar Hírlap szerint viszont a keresztény hallgatók azt kiáltották, hogy „a zsidók tették, takarodjanak ki!” Ezután név szerint is megvádolták a zsidó hallgatókat azzal, hogy behozták a kutyát és fenyegető magatartást tanúsítottak. Erre a zsidók elhagyták a termet. Két nappal később egy hallgató, *B. László* az óra alatt felállt és közölte, hogy a gyanúsítottakkal és tettesekkel nem hajlandók előadást hallgatni, erre *H. Béla* megkérdezte, hogy kire gondol, és felsorolta őket név szerint. *H.* kikérte a zsidók nevében a gyanúsítgatást, erre *D. Barnabás* felállt és közölte, hogy „amíg a zsidóktól a rajtunk ért sérelemért elégtételt nem kapunk, nem tűrjük meg őket az előadáson”. *Marton* professzor úr ezután a vitát bezárta és iparkodott meggyőzni a hallgatókat, hogy egy ember esetleges hibájáért nem lehet felelőssé tenni azt az egész közösséget, amelybe tartozik.²⁴

Szladits Károly az általa szerkesztett Magyar magánjog című hat kötetes műben (1939–1942), a személyi jogi részben, melynek egyúttal szerzője is volt, a jogképesség tekintetében egy mondatban érintette csupán a jogegyenlőség elvének sérelmét, amikor megnevezte a szerzőképesség korlátait, közöttük a vallási hovatartozást is.²⁵ A korszakban közölt írásairól megállapítható, hogy nem írt a zsidótörvényekről és azok hatásairól.

²² Radocsay hétfőn este visszautazott Németországból Budapestre 7.

²³ A debreceni egyetem jogi fakultásán zsidó hallgatók megzavarták az előadásokat 3.

²⁴ Hogyan került egy kóbor kutya Marton Géza professzor tantermébe? 3.

²⁵ HERGER, Az igazságosság és a jogtalanság határai 9.

Almási Antal 1923-ban, illetve 1924-ben publikálta Berlinben a magyar magánjogról szóló kétkötetes összefoglaló művét német nyelven.²⁶ Az első kötet előszavában úgy fogalmazott, hogy ténynek tekinthető a magyar magánjog fejlődésében megnyilvánuló erőteljes német hatás, a germán elemek léte, melyek azonban hasonlítottak a magyar joghoz az évszázadok folyamán. Példaként említette a kereskedelmi, váltó és csődtörvényt, amely „erősen német befolyás alatt készült, és a jó német mintának többé-kevésbé rossz utánzása lett”. Ugyanakkor, az íratlan magyar magánjog „őseredetű”, nemzeti jellegű. *Almási* hangsúlyozta, hogy a német hatás a magyar magánjogban nem a törvények és a kódexek átvételével történt, hanem az általános jogi gondolatok jelentek meg itthon is, majd ezeket átalakították a szokásjogban a nemzeti jellegnek megfelelően.²⁷ Mindezt azonban *Almási* még messze nem a korszak jogkorlátozó normáiról írta, hanem az épp ekkor kodifikáció alatt álló magánjogunk állapotáról.

4. A Jogtudományi Közlöny cikkei

A Jogtudományi Közlöny a *Horthy*-korszak első felében jelent csak meg, 1934-ig, majd a második világháború után indult újra útjára. A folyóiratban nem jelentek meg a jogfosztásokat és jogkorlátozásokat érintő cikkek, csupán *Hungarus* álnéven egy, amely üdvözölte a házassági törvény módosítására vonatkozó javaslatot. Ezzel szemben *Meszlény* tudományosan megalapozott kritikát fogalmazott meg az állam azon intézkedéseivel szemben, amelyek szerinte túlságosan belenyúlnak a magánjogi jogviszonyokba, jogkorlátozást valósítanak meg, veszélyeztetve ezzel a jogbiztonságot. 1922 márciusában azt írta, hogy végre diadalmasan elismerésre találtak a személyiségi jogok, azonban a háborús és az azt követő törvényhozás kikezdte ezeknek az érvényesülését. Szerinte az utókor úgy fogja jellemezni ezt a korszakot, mint „a kereseti alkalmak kisajátítása és azoknak a végrehajtó hatalom rendelkezésre adásának kora”. A közhatalom – álláspontja szerint – túlságosan belenyúl a magánszférába, ezt látja a *numerus clausus* rendelkezésekben (1920. XXX. tc.) és az új ipartörvényben. Megjegyzi azonban, hogy „az, hogy ez tendencia milyen politikai célokat szolgált, s hogy e célokat helyeseljük-e vagy nem, kívülről esik a vizsgálódásaink körén”.²⁸ A „Jog eldurvulása” című írásában bírálta a törvényeket, amelyek az állami vagyon gyarapítására szolgálnak, szerinte nem az árdrágítást akadályozzák meg a szabályok, hanem inkább az árdrágítás monopóliuma megszerzésének harcáról szólnak. Kifejtette, hogy nem érzi a jogbiztonságot, valamint szerinte a törvények indokolásai elfedik a törvények valódi célját, így például „az a törvény, amely az állampolgárok bizonyos – és nem a legtehetségtelenebb – részét a főiskolai oktatásból kirekeszti, szavaiban azt az intenciót hirdeti, hogy a főiskolai oktatás alaposágát és eredményességét óhajtja biztosítani.”²⁹ Hangot adott a földbirtokreformmal kapcsolatos aggályainak, szerinte ezzel burkolt jogkorlátozás figyelhető meg.³⁰ Egy másik cikkében pedig rávilágít arra, hogy minden korok bölcsei és vallása azt mondják, hogy „nincs oly ember vagy embercsoport, akinek joga volna a másikat a maga céljainak pusztán eszközeként tekinteni és felhasználni.”³¹

²⁶ Szemle 159.

²⁷ ALMÁSI, A magyar magánjog jellemzése 163–164.

²⁸ MESZLÉNY, Újabb törvényhozásunk és a magánjog 34.

²⁹ MESZLÉNY, A jog eldurvulása 69–70.

³⁰ MESZLÉNY, Földbirtokreform és magánjog 162–163., 7., 190–191.

³¹ MESZLÉNY, Morál és jog 41.

5. A Polgári Jog cikkei

A Beck Salamon által toborzott „Civiljogászok Vitatársasága” üléseinek népszerűségére tekintettel Meszlény főszerkesztésével indult el a Polgári Jog című folyóirat 1925-ben, amelynek beköszöntőjében Meszlény megfogalmazta a lap célját, ami nem más, mint „közremunkálni a romok eltakarításán, az egymást megértés művén, a jog visszavezetésén abba a kiegyenlített, egyoldalúságot és elfogultságot magától messze elhárító, az emberi szenvedélyek és előítéletek gőzkörén túllátó magaslatra, amelyen valamikor volt.” Ismereteket kívántak nyújtani, „nem riadva vissza a tárgyilagos és decens hangú bírálattól, nem pályázva kegyekre és előnyökre senkitől, kerülve a személyeskedést és a provokációt, de kérlelhetetlenül az igazságra függesztett tekintettel.”

Kiemelte, hogy a Természet törvényeinek nem vethetünk gátat, az ember ennek nem ura, valamennyiünket szabadnak, egyenlőnek és gyarlónak teremtettek. Arra intett, hogy ne gondoljuk azt, „hogy a másik már gonosz és értéktelen csak azért, mert nem egészen olyan, mint amilyenek te – képzzeled magad” és ne álljunk el „a másik elől a levegőt, a napot, mert holnap ő lehet az erősebb és ő taszít téged a mélységbe.” A háború folytán húsz millió ember pusztult el, ezzel semmivel sem lett könnyebb a lét a megmaradtak számára, mert minden dolgozó ember többletmunkát teljesít, amely együtt alkotja a társadalom nagy tartalékalapját. „Embert pusztítani tehát: öngyilkosság, akár nemzetközi, akár államon belüli küzdelemben történjék.” Azt kívánta, hogy a jog „legyen az Igazság büszke tartású papnője”, „a biztos védelmet nyújtó pajzs, amely készségesen befogad mindenkit, aki az erőszak elől menekül” és „ne jogtíprás szurtos és szolgálatkész pesztonkája”, „a törvény ne legyen az erőszak végrehajtásának formája”.³²

Almási a polgári törvénykönyv megalkotásáról akként vélekedett 1925-ben, a Polgári Jog című folyóirat első számában, hogy a korabeli helyzet nem alkalmas arra, hogy magánjogi kódex lépjen hatályba. A megalkotás során a fő kérdés szerinte, hogy vajon „a háború előtti szabályokat foglalja-e írásba és ezzel már eleve is tudatosan helyezkedjék szembe az élettel, avagy talán a mai állapotot állandósítsa?” A törvénykönyv létrehozását először is azért nem látta indokoltnak, mert a személyiségi jog alapjai kérdésessé váltak és szerinte „egyes törvényeink a személyiség legfőbb meghatározási jogát: az önmeghatározást egyes esetekben ma már nem az egyén pusztán létehez, hanem annak bizonyos az államnál kisebb csoportokhoz való tartozásához fűzik³³, azt máskor is közigazgatási engedélyektől és határozatoktól teszik függővé³⁴, más szavakkal, hogy a személyiségi jog legfontosabb ágai magánjogi értelemben vett és mindenkit egyformán megillető alanyi jogból közigazgatási diszkrecionális engedélytől függő privilégiumokká fejlődnek át”. Másrészt a dologi jogban az ingó fogalma megváltozott, az ingatlan feletti tulajdonjog közigazgatási jellegű korlátozása (kényszerbérlet), a földbirtokreform korlátozásai által elveszett a tulajdon háború előtti tartalma. Harmadrészt a kötelmi jogot álláspontja szerint nem lehet egy gazdaságilag instabil helyzetben időtállóan szabályozni. Összességében nem tudott elképzelni sem olyan törvénykönyvet, ami a „háború előtti módon szabályozza a személyiségi jogot, a tulajdonjogot és a hitelezési

³² MESZLÉNY, Beköszöntő 1–4.

³³ „Faj, nemzetiség: 1920. XXV. t.-cikk 3. §-a, földművelésre való alkalmasság: 1920. XXVI. t.-cikk 25. §-a.”

³⁴ „1920. XXV. t.-cikk 3. §-a, közigazgatási engedély: az 1922. XII. t.-cikk számos esete, megyei gazdasági albizottság: 1920. XXXVI. t.-cikk 25. §, az ebben a vonatkozásban szintén közigazgatási hatóságnak veendő. Földbirtokrendező Bíróság (1920. XXXVI. t.-cikk 25. §.), a Földművelésügyi Miniszter (ugyanott 20. §.) stb. döntései, amelyek végeredményben mind afelett is határoznak, kinek van megengedve, hogy tudományos, kereskedelmi vagy ipari és mezőgazdasági pályán működhessenek, kinek nem?”

forgalmi szerződéseket, sem olyat, amely ezekről hallgat, vagy pedig a korabeli chaotikus állapotukban akarná és főleg tudná törvénybe iktatni”.³⁵

Meszlény a „Jogpolitika” című művében kifejtette, hogy a gyengébb fél védelme érdekében meghozott közjogi rendelkezések annyira belenyúltak a magánjogi viszonyok szabályozásába, hogy a „sok állami gondoskodás közepette” elveszett a magyar legnagyobb kincse, a szabadsága. Szerinte az az ideális, hogyha a „jogalkotó nem szabályoz többet, mint amennyi elkerülhetetlenül szükséges”.³⁶

Kifejezte az aggodalmát a tekintetben is, hogy az „1912: LXIII. t.-c. 16. §-a bizonyos korlátok között, majd az 1914: L. t.-c. 14. §-a egész általánosságban felhatalmazta a kormányt, hogy a háború következtében szükségessé vált szabályokat a magánjog terén is rendelettel állapítsa meg s az 1920: VI. t.-c. 1. §. 2. bekezdése szerint, amely a kivételes hatalmat meghosszabbította, a hadviselés érdeke alatt az ország belső rendjének és közbiztonságának, valamint külső politikájának érdekeit is érteni kell.” Álláspontja szerint a Kúria anélkül alkalmazott rendeleteket, hogy megvizsgálta volna a felhatalmazás jogosságát a háborús helyzet elmúta után. A magánjogi élethelyzetek rendeletekkel való szabályozásának mindenképpen a „kivételességét és mintegy végszükségyszerűséget kell következetesen szem előtt tartani”.³⁷

Schiffer Eugen nyugalmazott német birodalmi igazságügyminiszter és helyettes kancellár Magyar Jogászegyletben tartott előadása után Meszlény nyílt levelet fogalmazott meg felé, amelyben reflektált arra, hogy milyen párhuzamokat és különbségeket fedezett fel a háború hatásaiban a két államban. Ezek közül az egyik párhuzam az eltolódás a jogban a közjog javára és a magánjog hátrányára, ami okán az egyén önrendelkezési joga és mozgásszabadsága sérül. Azonban, amíg Németországban ez a gazdaságilag gyengébb fél védelmének érdekében történik, addig hazánkban „az általános, közérdekűnek proklamált célok érdekében. Ezek a nemzet gazdasági fennmaradása és a fennálló társadalmi rend megvédése és megszilárdítása érdekében szükségesnek tartott” célok. A korlátozások által sérült a tulajdonhoz való jog, mivel a földbirtokreform lényegében revizionálja a háború óta szerzett földtulajdont a tekintetben, hogy mennyiben kell korlátozni a szerzést, hogy földtulajdonhoz juthassanak azok, akiket erre „méltónak és alkalmasnak” találnak; emellett a pályaválasztás szabadságát számos rendelkezés korlátozza, azzal „a céllal, hogy a kereső pályákat és kereseti lehetőségeket ama társadalmi rétegek számára biztosítsák és tartsák fenn, amelyeket erre hivatottaknak és alkalmasoknak tekintenek.” Előadása szerint azokon a területeken, amelyeket a német reform gócpontjaként jelölt meg a helyettes kancellár, a magyaroknál alig észlelhető változás, így „az ingó vagyonra vonatkozó magánjogi szabályok alig változtak meg, a lakásbérlettel kapcsolatos korlátozó rendelkezések léptetés alatt vannak, a kartellügy szabályozása még a tervezetés stádiumában van, s a termelő és fogyasztó, a munkaadó és munkavállaló közötti jogviszonyok rendezése terén szintén aránylag kevés változás történt.” Míg Németországban a család uralkodó fogalma mellett a házastársak személyes jogai háttérbe szorultak és a házasságon kívül született gyermekek családjogi helyzettel nem bírtak, addig hazánkban ez kevésbé égető probléma, ugyanis a jogi helyzet teljesen más. Álláspontja szerint a magyar jog a férfi hatalmat a szó germán értelmében nem ismeri, férj és nő a házasságban régtől fogva elvileg egyenrangú félként áll egymással szemben, bár leszögezi, hogy konkrét statisztika nem áll rendelkezésére arról, hogy a családokban általában a férfi vagy a nő az úr. A házasságon kívüli gyermek tartásának intézményét a bírói gyakorlat kialakította és a nőnek a szülés körül felmerülő sürgős szükségletei fedezésének

³⁵ ALMÁSI, A polgári törvénykönyv 8–13.

³⁶ MESZLÉNY, Jogpolitika. 193–196.

³⁷ MESZLÉNY, Új jogszabálytan 334–341.

kérdéséről egy háborús rendelet³⁸ gondoskodik, amely hatályban maradt. A családjog területe *Meszlény* szerint nem váltott ki általánosabb reformkivánalmakat. Míg a német jogban a „római jog uralmának hatásaként és maradványaként a jog túltechnikázottsága” jellemző, addig Magyarországon a korábbi kódexek (például a kereskedelmi törvény, büntetőtörvény, csőd- és végrehajtási törvény) a „jogalkotó fokmérőjén nézve primitívek” és csak a rendkívül szabad jogalkalmazással alkalmazhatók, viszont ezáltal a bírói jogfejlesztés jellemzi ezeket a területeket. Az újabb törvények jogtechnikailag magas fokon állnak, így például a tisztességtelen versenyről, a szerzői jogról, a vámjogról szóló törvények, a polgári törvénykönyv javaslatának ún. bizottsági szövege, de kifejezi, hogy a „magánjogi törvénykönyv legújabb javaslatával szemben már bizonyos aggályokat ébreszt bennem az, hogy a bírói gyakorlatból átvett új rendelkezéseknek nem mindig sikerült a bírói döntés esetszerűsége alól magukat teljesen emancipálni és a konkrét eset nyersanyagából az általános jogelvet szabatosan kivésni.” Kihívásnak tartja az új jogszabályok tömegességét, de ennél is súlyosabbnak, hogy „az előkészítés nem folyik azszal a nyilvánossággal, mint azelőtt s gyakran meglepetészerűen lépnek életbe hatalmas kódexek néhány nap alatt, úgy, hogy még futólagos megtanulásuk is ki van zárva.” Pozitívként tekint arra 1929 januárjában, hogy a „háborús kivételes hatalom megszűnte óta rendeletek sokasága megcsappant és a törvények tartalmilag jók”. A bíróságokkal kapcsolatban leszögezte, hogy hazánkban nem kellett azzal megküzdeniük, hogy magát azt az államhatalmat érezzék illegitimnek, amelynek nevében működnek. A bíróságnak „nem feladata, hogy az ítélezésében a sűrűn felburjánzó és nagyrészt rövid életre szánt szélső társadalmi áramlatokat támogassa vagy elnyomja, hanem az ő feladata csak egy: esküjéhez híven, kedvezés és kedvkeresés nélkül, félelem és gyűlölet nélkül, egyedül és kizárólag igazságot szolgáltatni.” Örömmel nyugtázta, hogy a magyar bírók elenyésző kivételtől eltekintve ehhez az utóbbi ideálhoz tartják magukat, így vissza fogják hódítani a bíróságok régi nimbuszát.³⁹

Alföldy Ede, nyugalmazott ítélőtáblai tanácselnök, ügyvéd 1927-ben a „A törvényhozó hatalom korlátai” című cikkében arra intett, hogy a korabeli „különféle diktatúrák divatja idején nem árt arról gondolkozni, hogy miképpen védekezünk az önkények annyiféle lehetőségé ellen”, álláspontja szerint a bírói jogalkalmazás körének a megfelelő képzése elég hatékonyan ellensúlyozhatja ezeket.⁴⁰

Ifj. Nagy Dezső 1934-ben kifejezte aggodalmát a rendeleti államigazgatással kapcsolatban. 1922-ben némi javulás állott be, mivel az 1922. évi XVII. törvénycikk 6. §-a kimondta, hogy a szükségtelenné vált rendeletek azonnal hatályon kívül helyezendők, a még továbbra is fenntartandók tekintetében pedig a kormány törvényjavaslatokat tartozik a nemzetgyűlés elé terjeszteni. Ezután ismét érvényesült az írott törvény elsőbbsége és felsőbbbsége, az „1931-ben kirobbant pénzügyi krízis azonban nemcsak gazdasági életünket rázkódtatta meg alapjaiban, hanem az alkotmányosság elvén is újból hatalmas rést ütött. Az 1931: XXVI. t.-c. 2. §-a a gazdasági és hitelélet rendjének megóvása címén eddig soha nem ismert széleskörű felhatalmazást adott a minisztériumnak. A kormány e cél érdekében rendelettel nemcsak magánjogi és eljárási, hanem egyéb olyan rendelkezéseket is tehet, melyek alkotmányunk értelmében a törvényhozás hatáskörébe tartoznak.” Ezzel megduzzadt a rendeletek száma és álláspontja szerint 1933-ban „a Rendeletek Tára fontosabb jogszabálygyűjtemény, mint az Országos Törvénytár.”⁴¹

³⁸ Az eltartásra jogosult családtagok és a házasságon kívül született gyermekek fokozottabb magánjogi védelméről szóló 3982/1916. M. E. számú rendelet.

³⁹ MESZLÉNY, Az igazságügy reformjához 1–7.

⁴⁰ ALFÖLDI, A törvényhozó hatalom korlátai 85–87.

⁴¹ IFJ. NAGY, Törvény vagy rendelet? 11–13.

Beck ugyanebben az évben szintén a gazdasági válság hatásában észlelte azt, hogy a jog alapvető elvei meginognak. A válság jogszabályai közül „*egyik-másik szerencsésen hozzásimul az egyetemes jogrend szabályaiboz, de sok rendelkezés a jogi alapelvekkel kerül szembe*”.⁴²

Vladár a Nemzeti Klubban, 1938. évi február 23. napján tartott előadást a „Jog elhajlása az élettől” címmel, amelyben a pozitív jognak az élettől való eltávolodásának eseteit mutatta be. Kitért arra, hogy a jog az életviszonyokat hivatott rendezni, „*de nem állhat útjában az életnek, nem fordíthatja meg azt, legfeljebb medret építhet neki*.” Előrevetítette, hogy „*amennyiben a pozitív jog elhajlik az élettől, az neveltség, közöny és gyűlölet tárgya lesz*.” Ennek két következménye lehet a *desuetudo* vagy forradalom. Vladár szerint a magyar nemzet azért őrizte meg jogát a római joggal és a kánonjoggal szemben, mivel „*az élet szükségleteiből fakadt, a gyakorlatban, az élet kövein csiszolódott, az élet joga s, legalább is fő vonásaiban, a magyar élet joga volt*”.⁴³

Szentmiklósi királyi ítélőtáblai tanácsjegyző a családvédelmi programot, a házasságkötést megelőző kötelező orvosi vizsgálatot (amely a házassági törvény kiegészítéséről és módosításáról szóló 1941. évi XV. törvénycikkkel lépett hatályba, ez volt az ún. „fajvédelmi törvény”) mint „*nem kis jelentőségű reformot*” üdvözölte. A reform – mely szerint az orvosi vélemény kötelező, a házasuló fél döntési jogát képezi, hogy házasságot köt-e, illetve az orvosi vizsgálat elmulasztása esetén büntetés jár neki, de a házasság érvényes marad – álláspontja szerint nem elégséges. Szerinte meg kell akadályozni, hogy azok, akiktől csak örökletesen beteg utód származhat, és akinek egészségi állapota a másik házastárs egészségét is veszélyezteti, házasságot köthessenek, mivel a „*család és a családon keresztül a nemzet egészségét tisztán kell tartani, meg kell javítani, mert nem kétséges, hogy a nemzet értelmi, erkölcsi stb. szempontból csak így tökéletesedhet*”. A tanácsjegyző úr azt a nézetet képviselte – a Polgári Jog című folyóirat hasábjain megjelent számos tanulmánnyal szemben – hogy a közjognak a magánjogba való beavatkozása szükséges és a nemzeti célokat előtérbe kell helyezni az egyéni érdekekkel szemben. Álláspontja szerint, míg az „*élettárs kiválasztása az ember személyes szabadságához tartozik*”, a házasságkötés előtti „*kötelező orvosi vizsgálat ügye is azért nem tudott Európában kellőképpen haladni, mert sokan már a kötelező orvosi vizsgálatban is a személyes szabadság sérelmét látták. Kétségtelen, hogy a házasságkötéstől való eltiltás beleütközik a személyes szabadságba. De beleütközik akkor is, ha a vérrokonokat tiltjuk el az egymással való házasságkötéstől. Senkinek sem jut eszébe ezt kifogásolni*.” Szerinte „*az egyéni szabadság csak addig számíthat védelemre és korlátlanságra, amíg bele nem ütközik a nemzet létfontosságú érdekeibe. A nemzetegészségügy elsőrendű fontosságával szemben az egyéni szabadság korlátlanságának kell félre állnia. Az első a nemzet egészségének védelme és fejlesztése, ami csak úgy valósítható meg, ha az egyéni szabadság korlátozása árán is eltiltjuk a házasságkötéstől azt, aki a család, a nemzet egészségét veszélyezteti*.” Szentmiklósi szerint tovább kell menni és a vizsgálatot végző orvos által kiállított egészségi-bizonyítvány bemutatását – amely bizonyítja, hogy a házasuló fél nem szenved örökölhető, vagy olyan fertőző betegségben, amely a másik házasuló fél vagy a házasságból származó utód egészségét veszélyezteti – a házasságkötés előfeltételévé kell tenni. Úgy gondolta, hogy „*gondoskodni kell alkotmánybiztosítékként arról is, hogy ha az orvos a bizonyítvány kiállítását megtagadná és azt a fél magára nézve sérelmesnek találná, panasszal fordulhasson a királyi törvényszékhez, aki a panasz felett peren kívüli eljárásban orvosszakértők meghallgatása után határozna*”.⁴⁴

⁴² BECK, A jog tragikuma 118–120.

⁴³ VLADÁR, Az élet elhajlása a jortól 129–144.

⁴⁴ SZENTMIKLÓSI, A házasságkötés előtti 319–321.

A szerző később a Magyar Jogi Szemlében 1942-ben tényszerűen ismertette a „*fajvédelmi törvény*” rendelkezéseit, szerinte, amire a javaslatból törvény lett, „*lényegesen veszített az enigmatikai jellegéből*”.⁴⁵

6. Összegzés

Összességében tehát a magyar jogásztársadalom és a Német Jogakadémia kapcsolatáról elmondható, hogy *Mikecz* és *Radocsay* igazságügyminiszterek jó kapcsolatot ápoltak a Német Jogakadémiával, annak levelező tagjai is voltak. Amennyiben az elnökük és alapítójuk, *Frank* Magyarországra látogatott és előadást tartott, azon a vezető tisztséget betöltő jogászok – feltehetően protokolláris jelleggel – megjelentek. Ezekről az eseményekről csupán propaganda értékű tudósításokat lehet fellelni, így azt nem tudhatjuk meg belőlük, hogy a valóságban miként vélekedtek az előadásokról a megjelent jogászok.

Néhány kivételtől eltekintve a korszak magánjogi jellegű jogkorlátozó és jogfosztó rendelkezéseivel szemben éles kritikát nem tapasztalhattunk a tudományos folyóiratokban. A korszak „legnagyobb hangja” *Meszlény* volt, akinek 1937-ben bekövetkezett halála megakadályozta, hogy a teljes *Horthy*-korszak alatt kifejtthesse a véleményét a magánjog védelme érdekében.

A magánjogot érintő jogfosztásokkal kapcsolatos nyilvános véleménynyilvánítás hiányának egyik indoka lehet, hogy a korszakot inkább a közjogi, mint a magánjogi tárgyú rendelkezések jellemezték. Ezt fejt ki *Ifj. Nagy* a Polgári jogban, aki *Cesar* csőd- és kamattörvényei, *Napoleon Code Civil*-je és *Moussilini Codice di commercio*-ja példáján keresztül igyekezett alátámasztani azt a premisszáját, hogy „*a diktatúrák alatt a közjogok (alkotmány, büntető jog) aránytalanul többet szenvednek, mint a magánjog, melynek sokszor érintetetlen eszméi előtt a leghatalmasabb diktátor líktorai is meghajtják a vesszőnyalábokat*”.⁴⁶

A másik indokként az jelölhető meg, hogy a jogbizonytalanság korszakában nyíltan nem helyezkedtek szembe a magánjogászok a hatalommal, félve az esetleges megtorlásoktól. Kevesen emelték fel a hangjukat a magánjog védelmében, erre utalnak *Meszlény* következő szavai: „*Persze, hogy mely idők normálisak és melyek nem azok, ez felfogás és sokban – érzékenység dolga. Vajon ma normálisak-e? Vagyunk egynéhányan, akik arra habozás nélkül nemmel felelünk. A hivatalos felfogás azonban az, hogy igen. Fiat applicatio.*”⁴⁷

Felhasznált források és irodalom

A birodalmi igazságügyminiszter pályafutása és munkássága a német jog újjáalakításában. Budapest Hírlap, 1938. október 20. 7.

A debreceni egyetem jogi fakultásán zsidó hallgatók megzavarták az előadásokat. Debreczeni Ujság, 1932. november 17. 3.

ALFÖLDI Ede: A törvényhozó hatalom korlátai. Polgári Jog 1927/4–5. 85–87.

ALMÁSI Antal: A magyar magánjog jellemzése. Jogtudományi Közlöny 1921/21. 163–164.

ALMÁSI Antal: A polgári törvénykönyv. Polgári jog 1925/1. 8–13.

⁴⁵ SZENTMIKLÓSI, Házassági jogunk reformja 15–23.

⁴⁶ IFJ. NAGY, Politikai diktatúra és magánjog 289–292.

⁴⁷ MESZLÉNY, Nyári tépelődések 105–106.

- Az eltartásra jogosult családtagok és a házasságon kívül született gyermekek fokozottabb magánjogi védelméről szóló 3982/1916. M. E. számú rendelet
- BECK Salamon: A jog tragikuma. Polgári Jog 1934/3. 118–120.
- Dr. Hans Frank német birodalmi miniszter budapesti előadása. Magyar Jogi Szemle 1938/9. 416–418.
- Frank birodalmi miniszter Budapestre utazása előtt nyilatkozik a Budapesti Hírlapnak. Budapest Hírlap, 1938. október 20. 7.
- Frank Hans német birodalmi miniszter előadása a magyar jogászok előtt. Nemzeti Ujság, 1938. október 22. 6.
- Magyarország felismerte az új Európában reá váró feladatokat és törvényesen megteremti a szükséges feltételeket. – Ünnepelesen fogadták Berlinben a magyar igazságügyminisztert. Függetlenség, 1941. szeptember 10. 3.
- Németországi utam eredménye a legvérmesebb eredményeimet is felülmúlta – mondotta a Németországból hazaérkező Radocsay igazságügyminiszter. Függetlenség, 1941. szeptember 18. 3.
- HERGER Csabáné: Az igazságosság és a jogtalanság határai a magyar magánjogban (1920–1944). Jura 2019/1. 94–103.
- Hogyan került egy kóbor kutya Marton Géza professzor tantermébe? Magyar Hírlap, 1932. november 22. 3.
- HUNGARUS: A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról szóló törvényjavaslat elvi alapja. Magyar közigazgatás 1939/6. 2–3.
- IFJ. NAGY Dezső: Politikai diktatúra és magánjog. Polgári Jog 1925/7. 289–292.
- IFJ. NAGY Dezső: Törvény vagy rendelet? Polgári Jog 1934/1. 11–13.
- Jogi alapokon nyugvó békékre. Nemzeti Ujság, 1938. október 22. 6.
- LÜGOSI András: „Sztálin főhercege” – Kohn báró vacsorái a Falk Miksa utcában a fajgyalázási törvény idején. Fons 2010/4. 527–576.
- Magyar Távirati Iroda, 24. kiadás, 1938. június 18. 17 óra 20 perc. Mikecz igazságügyminiszter előadása nevű dokumentum
- Magyar Távirati Iroda, 26. kiadás, 1938. június 18. 18 óra 5 perc. Mikecz igazságügyminiszter előadása, II. folytatás nevű dokumentum
- MESZLÉNY Artur: A jog eldurvulása. Jogtudományi Közlöny 1922/7. 69–70.
- MESZLÉNY Artur: Az igazságügy reformjához – Nyílt levél Dr. Schiffer Eugen ny. németbirodalmi igazságügyminiszter és helyettes kancellár úrhoz. Polgári Jog 1929/1. 1–7.
- MESZLÉNY Artur: Beköszöntő. Polgári jog 1925/1. 1–4.
- MESZLÉNY Artur: Földbirtokreform és magánjog. Jogtudományi Közlöny 1922/21. 162–163.; 1922/22. 7.; 1922/24. 190–191.
- MESZLÉNY Artur: Jogpolitika. Polgári jog 1925/5. 193–196.
- MESZLÉNY Artur: Morál és jog. Jogtudományi Közlöny 1923/6. 41.
- MESZLÉNY Artur: Nyári tépelődések. Jogtudományi Közlöny 1922/14. 105–106.
- MESZLÉNY Artur: Új jogszabálytan. Polgári jog, 1925/8–9. 334–341.
- MESZLÉNY Artur: Újabb törvényhozásunk és a magánjog. Jogtudományi Közlöny 1922/5. 34.
- Mikecz Ödön igazságügyminiszter a Német Jogakadémia levelező tagja. Budapesti Hírlap, 1938. június 19. 12.
- Mikecz Ödön igazságügyminiszter előadást tartott Berlinben a magyar alkotmányjogunk és büntetőjogunk fejlődéséről. Pécsi Napló, 1938. június 19. 4.
- Mikecz Ödön nagyszerű előadása Berlinben a magyar alkotmány és jogalkotás fejlődéséről. Uj Magyarság, 1938. június 19. 7.
- Radocsay hétfőn este visszautazott Németországból Budapestre. Nemzeti Ujság, 1941. szeptember 16. 7.
- Radocsay igazságügyminiszter Berlinbe utazott – Meglátogatja a német bíróságokat és igazságügyi intézményeket. Függetlenség, 1941. szeptember 7. 2.
- Szemle. Jogtudományi Közlöny 1921/20. 158–159.
- SZENTMIKLÓSI István: A házasságkötés előtti kötelező orvosi vizsgálat kérdéséhez. Polgári Jog, 1938/6. 319–321.
- SZENTMIKLÓSI István: Házassági jogunk reformja. Magyar Jogi Szemle 1942/1. 15–23.
- UDVAROS Miklós: A háborús bűnök nem évülnek el. Jogtudományi Közlöny 1979/12. 683.
- VÉRTESI Dezső: Frank dr. nyilatkozata budapesti útjáról. Budapest Hírlap, 1938. október 20. 7.
- VLADÁR Gábor: Az élet elhajlása a jortól. Polgári Jog 1938/3. 129–144.

LEHOTAY Veronika
egyetemi adjunktus
ME ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.02.06

Adalékok a Horthy-korszak büntető jogtudományának történetéhez

„A büntetőjog elméleti művelői azt tanítják, hogy a büntetőjog a jogrendszer hatalmas épületének a záróköve, a különböző jogszabályok láncolatában az utolsó láncszem, mely a többinek a fennmaradását, tiszteletben tartását van hivatva biztosítani.”¹

The Theoretical Framework of the Criminal Law in the Horthy era in Hungary

The aim of the study is to demonstrate the arguments and debates of jurists and the experts of the criminology about equality, liberties in the Horthy era when these issues were challenged by the restrictions of rights, such as the Anti-Jewish laws and the racial policies. In this period the criminal law focused on the personality and the social background of the perpetrator as an influence of anthropological criminology which combines the study of human races and their personal characteristics with the criminal propensity instincts. In the literature of criminal law new issues appeared such as the restriction of rights, deprivation of rights and racial policies as the influences of the Nurnberg Laws in the Third Reich. The jurists in Hungary paid close attention to the jurisdiction in the Third Reich, but they did not set an example for Hungary. According to their arguments, the German way of the racial law in the Hungarian context is not adaptable because its society is too multi-ethnic. This resonates with the opinion of Pál Angyal, who was the leading figure of the criminal law in Hungary. According to his view, criminal law cannot be a tool for racism, but it can be useful in the field of civil law and the state administration. Despite the jurist's cautious argument, the racial policies appeared in legislation after 1938.

Keywords: *Horthy era, criminal law, racial policies, Third Reich, Pál Angyal*

1. Alapvetés

A két világháború közötti büntetőjog alakulását külső és belső tényezők együttesen befolyásolták, és a tettesbüntetőjogi irányzat tanainak megerősödése jellemezte.² A tettesbüntetőjogi irányzat szerint az elkövető személyének, személyiségének van jelentősége, meghatározó szerepe a büntetőjogi felelősségre vonás során.³

¹ FINKEY, A XX. század büntetési rendszerének a reformkérdései 3.

² KOCSIS, A magyar állam büntetőjogi védelmének törvényi szabályozása 1878 és 1944 között 72–115.; TÓTH, A halálbüntetés szabályozása a Horthy-korszakban és a II. világháború éveiben 52–60.; BALÁS – HELLER – SZEMÉLYI – TÚRY, A magyar jog fejlődése a Trianont követő húsz év alatt 163–196.

³ GÖRGÉNYI – GULA – HORVÁTH – JACSÓ – LÉVAY – SÁNTHA – VÁRADI, Magyar büntetőjog. Általános rész 36–39.

A *Horthy*-korszak büntetőjogi szakirodalmának áttekintését a magyar büntetőjogászok főbb nézőpontjának – így a büntetőjogi tudományosságnak – a feltárása jelenti: főként *Angyal Pál*, *Finkey Ferenc*, *Heller Erik*, *Molnár Kálmán*, *Irk Albert*, *Vámbéry Ruzssem*, *Hacker Ervin* munkásságában. *Hacker* 1939-ben *A büntetőjog és a büntető eljárásjog alakulása a csonka országban 1918-tól 1938-ig* című munkájában az anyagi büntetőjog terén *Angyal*, *Finkey*, *Heller* és *Irk* munkáit emelte ki.⁴ *Angyal* 1943-ban megjelent büntetőjogi tankönyvében a legújabb irodalom terén többek között a következő tudósokat említette: *Werner Rezső*, *Horovitz Simon*, *Finkey Ferenc*, *Vámbéry Ruzssem*, *Bernolák Andor*, *Irk Albert*, *Angyal Pál*, *Wlassics Gyula*, *Balogh Jenő*, *Baumgarten Izidor*, *Heil Fausztn*, *Vargha Ferenc*, *Doleschall Alfréd*, *Illés Károly*, *Degré Alajos*, *Heller Erik*, *Auer György*, *Lengyel Aurél*, *Horváth Boldizsár*, *Balás P. Elemér*, *Zebery Lajos*, *Zöldi Miklós*, *Jencs Árpád*.⁵ Speciális büntetőjogi folyóiratként a Büntetőjog Tárát említette meg. A büntetőjogtudósok tanulmányainak lelőhelyét ezenkívül még a következő szakfolyóiratok adják: A Jog, Jogtudományi Közlöny, Büntetőjog Tára, Magyar Jogász Újság, Jogállam, Bűnügyi Szemle, Miskolci Jogászélet, Bírák és Ügyészek Lapja, Jogászegyleti Értekezések, Magyar Jogi Szemle. A téma elemzése során nem hagyhatjuk figyelmen kívül a büntetőjogászok mellett a közjoggal foglalkozó tudósok munkáit, – így *Tomcsányi Móric*, *Polner Ödön*, *Csekey István*, *Faluhelyi Ferenc*, *Szontágh Vilmos*, *Zsedényi Béla* – írásait sem, mert ők foglalkoztak a jogegyenlőség, a törvény előtti egyenlőség (megváltozott) fogalmának értelmezésével, valamint a szabadságjogok definiálásával, csoportosításával, a szabadságjogokat korlátozó, részben a büntetőjog körébe tartozó jogszabályoknak az értékelésével.

A tanulmány egyik megválaszolendő kérdése az, hogy a már meglévő jogkorlátozások kikényszerítésében milyen szerepet szánt a jogalkotó a büntetőjognak. Milyen jogszabályokat alkotott tehát az országgyűlés ebben a tárgykörben? Szükséges volt-e ehhez, vagyis figyelembe vette-e a jogalkotó a büntető-jogtudomány képviselőinek álláspontját, elképzelését is? A tanulmányban az 1920 és 1944 közötti időszakokkal összefüggésben a megválaszolendő kérdés az, hogyan foglaltak állást/állást foglaltak-e a (büntető)jogtudomány képviselői a jogegyenlőségről, a szabadságjogokról. Hogyan változott meg az állam és az egyén viszonya a közjog tekintetében? Milyen álláspontot képviseltek, milyen elméleti alapot határoztak meg/meghatároztak-e a jogkorlátozásokkal, így a zsidótörvényekkel, a fajvédelemmel összefüggésben? Illetve, ha igen, akkor milyen mértékben és hogyan foglalkoztak ezzel a kérdéssel? Hogyan jelent meg a magyar büntető jogtudományban a tettesbüntetőjogi irányzat? Milyen elméleteket találunk a korszakban egy adott cselekmény bűncselekménnyé nyilvánításához? Hogyan jelent meg a fajvédelem a magyar büntetőjogi gondolkodásban?

A tanulmány mindezek alapján három nagyobb gondolati egységre tagolódik. Az első részben az állam és az egyén viszonyát vizsgálom, vagyis azt, hogy az állam védelmére hivatkozással hogyan változott meg a jogegyenlőség és az egyes szabadságjogok fogalma. Itt nem hagyhatjuk figyelmen kívül a közjogászok álláspontjának ismertetését sem (*Tomcsányi*, *Plósz Sándor*, *Böölöny József*, *Zsedényi Béla*). A második részben egy adott cselekmény bűncselekménnyé nyilvánításának elméleti megalapozásait vázolólok. A tanulmány utolsó részében pedig a fajvédelem és büntetőjog összefüggéseit vizsgálom.

⁴ HACKER, A büntetőjog és a büntető eljárásjog alakulása a csonka országban 1918-tól 1938-ig 1-8.

⁵ ANGYAL, A magyar büntetőjog tankönyve 1. kötet. 14-15.

2. Szabadságjogok/jogegyenlőség versus az állam védelme/szerepe?

Hacker 1939-ben megjelent tanulmányában végignézte és értékelte a büntetőjog alakulását 1918-tól egészen 1938-ig. Két törekvést határozott meg, amely befolyásolta a büntetőjogot: egyrészt a közrend biztosítása, másrészt a visszaeső büntettek jelentős száma. A modern büntetőjog képviselői tehát egyre inkább azt az elméletet fogadták el, amely szerint nem az elkövetett bűncselekményért kell a tettet megbüntetni, hanem bizonyos társadalomra veszélyes tulajdonságai miatt. Így például azért, mert szélhámos, közveszélyes vagy csavargó.⁶ *Hacker* a klasszikus vagy dogmatikai iskolát „lehanyatlottként” jellemezte, mert nézőpontja szerint az a bűncselekményt kizárólag jogi jelenségként közelítette meg. Azonban a büntettesnek és a bűncselekménynek a megközelítése nemcsak jogi szempontból lehetséges és szükséges *Hacker* szerint, hanem egyéb tudományágak segítségével is. Példaként a szociológiát, az orvostudományt, a fizikát, a kémiát említette tanulmányában.⁷ *Finkey* a Miskolci Jogászéletben kiadott *Társadalmi védekezés és büntetőjog* című tanulmányában 1925-ben a társadalmi védekezés fogalmát az állami büntetés gyakorlati vezéreszméjeként határozta meg. Lényegét úgy fogalmazta meg, hogy „az államnak gyakorlati szükségéből, a büntettek elszaporodásának meggátlása végett s a büntettek elleni különös védekezésül kell gyakorolnia a büntetést”.⁸ Utalt a brüsszeli egyetem professzorára, *Adolf Prinsre*, aki a büntetőjogi törekvések egyik meghatározó képviselője volt a korszakban. *Prins* volt az, aki a társadalmi védekezés fogalmát előtérbe helyezte és hangsúlyozta. A klasszikus iskolával szembeni új irányzat – mutatott rá *Finkey* – elvetette a normális, az ún. átlagember fogalmát. *Prins* a rendkívüli vagy abnormális ember fogalmát határozta meg, mert úgy látta, hogy a bűnelkövető mindig abnormális lény. Ennek magyarázata pedig *Prins* szerint az, hogy „rendkívüli, nem normális hajlamokat örökölt, vagy rendkívüli, szerencsétlen körülmények közé került”. Az „abnormális ember” pedig állandó veszélyt jelent a társadalomra, az államra, mert megszegi annak törvényeit, nem dolgozik, és veszélyes a többi „békés” emberre. Így merült fel a társadalom védelme az ilyen személyekkel (gyengeelméjű, alkoholistá, dologkerülő) szemben.⁹ *Finkey* szerint a büntetőjogban helye van az igazságos megtorlás primátusának, azonban úgy vélte, hogy ez önmagában nem elegendő. Úgy vélte, hogy a büntetések mellett a bírónak lehetőséget kell biztosítani arra, hogy olyan intézkedéseket is kijelölhessen, amelyek a prevenciót szolgálják. „A büntetés nem csupán a megtorlás, nem merő bajjal sújtás akar lenni, hanem azáltal az elítéltet felemelni, megjobbítani s az új bűnelkövetéstől visszatartani kívánja az állam.”¹⁰ Ugyancsak *Finkey* másik írásában a 20. századi büntetőjog-tudomány legfontosabb feladataként azt határozta meg, hogy az egyes bűnelkövetők között „minő büntettes lelki alkatokat, milyen jellemcsoportokat lehet és kell megkülönböztetni”. Továbbá, hogy ezeket a csoportokat milyen eszközökkel lehet „ártalmatlanná” tenni.¹¹

Elsősorban tehát a társadalom fokozottabb védelmét szerették volna biztosítani a polgári szabadság tiszteletével szemben. Ez az elképzelés vezetett az internálás intézményéhez a magyar

⁶ KOTEK – RIGOULOT, A táborok évszázada 250.

⁷ HACKER, Büntetőjog-tudomány és a büntetőjogi segédtudományok 4.

⁸ FINKEY, Társadalmi védekezés és büntetőjog 5.

⁹ FINKEY, Társadalmi védekezés és büntetőjog 6.

¹⁰ FINKEY, Társadalmi védekezés és büntetőjog 8.

¹¹ FINKEY, A XX. század büntetési rendszerének reformkérdései 11–12.

jogalkotásban. A személyes szabadságot korlátozó, elsősorban nem büntetőjogi, hanem közigazgatási intézkedésnek minősült és a Horthy-korszak egészének egyik alapintézménye volt az internálás. Így már 1920-ban internálták és kitiltották azokat a külföldieket és a velük egy háztartásban élő hozzátartozóikat, akik az állam, a társadalmi rend és béke szempontjából a közrendre és a közbiztonságra veszélyes, aggályos vagy gyanús személyek voltak, és akiknek a tevékenységét az ország gazdasági életére és közviszonyaira aggályosnak minősítették.¹² A tettesbüntetőjogi irányzat szerint az elkövető személyének, személyiségének van jelentősége, meghatározó szerepe a büntetőjogi felelősségre vonás során. Németországban 1937-ben jogszabály rögzítette, tehát hivatalossá vált és bekerült a büntetőjogi gyakorlatba a „*bűncselekmény nélküli bűnöző*” fogalma.¹³

Felmerül a kérdés, hogy a *Horthy*-korszak köz-és büntetőjogtudósai hogyan értelmezték a jogegyenlőség és a szabadságjogok fogalmát, hiszen az állampolgári és szabadságjogok 1867 után szerves részévé váltak a közjogi irodalomnak. Ez a szabadságjogokat a történeti alkotmány fontos intézményeiként határozta meg.¹⁴ A korszakban az aulikusok – a *Horthy* kormányzóságát pártolók – és a legitimisták – a *Habsburg*-házat támogatók – nézetei és a köztük zajló viták határozták meg alapvetően a közjogot. Fontos rögzíteni azonban azt a tényt is, hogy a jogegyenlőség és a szabadságjogok kérdése lényeges nézetkülönbségeket nem jelentett közöttük.¹⁵ *Tomcsányi* az emberi szabadságot természeti és erkölcsi követelménynek és szükségességnek tekintette, de úgy vélte, hogy az államhatalom segítségével lesz belőle szabadságjog.¹⁶ Az volt az álláspontja, hogy egy adott állam területén minden hatalom és jog forrásának az állam tekinthető.¹⁷ Nézete szerint a szabadságjogok elismerése nem egyenlő az állami beavatkozással szembeni abszolút mentességgel. Az államnak ugyanis megvan a hatalma, hogy közérdekből, törvényben szabályozzon, korlátozzon vagy megszüntessen bizonyos alapjogokat.¹⁸ *Tomcsányi* idézte, és így vélhetően egyetértett *Plósz* gondolataival, mely szerint „*a szabadságjogok nem az ember jogai, hanem csak állapotok*.”¹⁹ A második zsidótörvényről elismerte, hogy annak rendelkezései „*érintik*” a jogegyenlőség elvét, de ezt jogpolitikai szempontok alapján indokoltan tekintette. A honpolgári jogokat egyéni alapjogokra²⁰ és politikai jogokra osztotta. A politikai jogok *Tomcsányi* szerint az állampolgár államhoz való viszonyát határozták meg. A közigazgatást az egyéni szabadság eltérő mértékű korlátozásaként értékelte.²¹ A zsidótörvényekkel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy az új jogszabályok – így például az első és a második zsidótörvény kamarákra vonatkozó rendelkezései és a harmadik (fajvédelmi) törvénycikknek a zsidó és nemzsidó házasságkötését megtiltó és a büntetőjog

¹² LEHOTAY, A jogszűkítés útján 161.

¹³ KOTEK – RIGOULOT, A táborok évszázada 250.

¹⁴ KISS, A jog egyenlősége-az egyenlőség joga 26.

¹⁵ KISS, A jog egyenlősége-az egyenlőség joga 73.

¹⁶ TOMCSÁNYI, Magyarország közjoga 174.

¹⁷ TOMCSÁNYI, Magyarország közjoga 174.

¹⁸ TOMCSÁNYI, Magyarország közjoga, 170.

¹⁹ TOMCSÁNYI, Magyarország közjoga 170.

²⁰ Ide sorolta a következő jogokat: személyes szabadság, vallásszabadság, gyülekezési és egyesülési szabadság, sajtó-, tan- és nemzetiségi szabadság, a magántulajdon sérthetlenségének az alapjoga. TOMCSÁNYI, A magyar közigazgatási jog alapintézményei 88–89.

²¹ TOMCSÁNYI, Magyarország közjoga 171.

eszközeivel szankcionáló rendelkezései – a személyes szabadságra vonatkozóan több korlátozást határoztak meg. *Böölöny* a szabadságjogokat az állam saját hatalma korlátozásának az eredményeként határozta meg.²² *Faluhelyi* a törvény előtti jogegyenlőség alatt azt értette, hogy az állampolgárokra ugyanaz a jogrend vonatkozott a magánjog és a közjog területén is.²³ *Csekey* is hasonló álláspontot képviselt, és meglehetősen szűken értelmezte a jogegyenlőséget, mert szerinte 1848 óta a magyar állampolgárok között létező jogegyenlőség nem a jogoknak és a kötelezettségeknek a feltétlen egyenlőségét jelentette, hanem azt, hogy az állam valamennyi polgárának jogait és kötelességeit ugyanazok a jogszabályok állapították meg.²⁴ *Egyed István* 1926-ban írt munkájában a kivételes hatalomból folyó rendelkezések értelmében bevezetett korlátozások jogszabályi háttérét mutatta be.²⁵ *Polner* úgy vélte, hogy a szabadságjogok elsősorban az államhatalom gyakorlásának a szabályai, ezzel a társadalmi érdekeknek, a kötelességeknek tulajdonított meghatározó szerepet.²⁶ *Szontágh* a második zsidótörvényt nem találta alkotmányellenesnek, mert véleménye szerint az alkotmány folyamatosan változik, és akkor lehet szó alkotmányellenességről, ha az adott jogszabály nem „igazodik” az új jelleghez. Nézőpontja szerint ez nem igaz a zsidótörvényre, és ezért azt nem tekintette alkotmányellenesnek. Elismerte ugyanakkor, hogy a jogszabály rendelkezései hátrányosabb helyzetet teremtettek az előző jogállapothoz képest a zsidóság számára.²⁷

A büntetőjogászok közül *Angyal* a szabadságot az egyéni érvényesülés színtereként, a történelmi fejlődés eredményeként határozta meg. Különbséget tett politikai és polgári szabadság között. A polgári szabadságjogok körében meghatározta a személyes szabadságjogokat, amelyek „kollektív érvényesítésre nem lévén alkalmasak”. Ebbe a kategóriába sorolta a jogtudós a térben való mozgás szabadságát, a tartózkodási helyről való elmozdulás szabadságát, a rendőri és bírói önkénytelenségekkel szembeni magánosok hatalmaskodásától való mentességet. Megkülönböztetett egyéb kiegészítő szabadságjogokat, így a tulajdon, a gazdálkodás, a tanulás szabadságát, a házastárs megválasztására, gyermeknemzésre, pályaválasztásra való jogot, szexuális vonatkozásban az önrendelkezés szabadságát.²⁸ A szabadságjogokkal kapcsolatban pedig úgy foglalt állást *Bűnözés és büntetőjog* című, ugyancsak 1938-ban kiadott művében, hogy azokat „nincs okunk félteni, mert azokat hazánkban egy törvényeknél hatalmasabb erő: a valamennyiünk lelkében élő szabadságérzés védi”.²⁹ A büntetőjogot és a szabadságot azonban sajátosan egymásba fonódó fogalmakként határozta meg, és így nála a szabadsággal összefügg a büntetőjog két alapfogalma, a bűncselekmény és a büntetés is.³⁰

Hacker a büntető jogtudomány célkitűzéseit fogalmazta meg 1932-ben megjelent tanulmányában. Célként fogalmazta meg elsősorban a bűnözés csökkentését és súlyának az enyhítését, a büntetőjogi alapfogalmak kidolgozását, a bűnügyi statisztikák figyelemmel kísérését. Arra a következtetésre jutott, hogy szükséges a büntetettek osztályozása, a börtönügy problémáinak megoldása, tehát „a büntetőjogtudomány célkitűzéseinek elsősorban a gyakorlati szempontokra kell figyelemmel

²² BÖLÖNY, A magyar közjog időszerű kérdései 286.

²³ FALUHELYI, Magyarország közjoga. 1. kötet. 123.

²⁴ CSEKEY, Magyar alkotmányjog 9.

²⁵ EGYED, Mai közjogi berendezkedéseink. 1-64.

²⁶ KISS, A jog egyenlősége-az egyenlőség joga 79.

²⁷ SZONTÁGH, A zsidótörvény jogtudományos szemléletben 301.

²⁸ ANGYAL, Breviárium 103–104.

²⁹ ANGYAL, Breviárium 123.

³⁰ ANGYAL, Breviárium 134-135.

lenniünk”.³¹ Másik tanulmányában *Hacker* azt vizsgálta, hogy az állameszméknek milyen hatása lett a büntetőjogra. *Az állameszmék hatása a büntetőjogra* című írásában az állameszmék fogalmát úgy határozta meg, hogy az állameszmék azok a vezérelvek, amelyek az állami hatalmat, az egyéni és a társadalmi életet alakítják. Két fő elvet emelt ki: az individualizmust és az univerzalizmust. Az individualizmus olyan „szellemi áramlat, amely az egyént tekinti és az államjogi elrendezések központjába és előterébe az egyént állítja, az egyén... az egyedüli érték”. Ezzel szemben az univerzalizmus szerint „a közület az egyedül fontos és értékes, az egyénnek csak annyiban van létjogosultsága, amennyiben organikus része a közületnek; az egyén jogokkal csak annyiban bírhat, amennyiben a közület ilyeneket engedélyez”.³² Ennek a két fogalomnak a felhasználásával vizsgálta *Hacker* a büntetőjog feladatát, amely nézőpontja szerint az igazság eszméjének a megvalósítása és a jogi és a társadalmi rend megóvása.³³ A büntetőjog célja az individualizmus szemszögéből nézve annak kiderítése, hogy a bűncselekmény mennyire sértette az egyént, míg az univerzalizmus esetében a kérdés az, hogy mennyire volt a közösség kárára az adott cselekmény. *Hacker* a *nullum crimen sine lege* és a *nulla poena sine lege* elveket úgy látta, hogy azoknak a kodifikálása egyfajta cselekvési szabadságot is biztosít, a büntettek „*magna chartája*” lehet. Az univerzalizmusra építő „*jogközösség*” viszont a közösség érdekeit sértő magatartásként értékeli az adott bűncselekményt, és a bűncselekmények kivétel nélküli, hivatalból történő üldözésére helyezi a hangsúlyt.³⁴ Meglátása szerint ennek azonban lehetnek szélsőséges formái is, amelyek „*attól sem riadnak vissza, hogy szükség esetén analógia alkalmazása útján vagy egyébként is büntetés alá vonjanak olyan cselekményeket, amelyek bár eddig büntetés alá vonva nem voltak, mégis a közösség kárára vannak; tehát a bírónak a cselekmények értékelésére tágabb tere nyílik*”.³⁵ Mindez azonban az elmélet, *Hacker* szerint a gyakorlatban több probléma is felmerülhet majd.

A vizsgált korszakban több olyan jogszabály³⁶ megalkotására is sor került, amely különleges jogkört biztosított az állam számára, hogy annak védelmére hivatkozással az állampolgárok jogainak korlátozására több ízben sor került.³⁷ A korszak kezdetén született meg a *Csemegi-kódex* liberális felfogásával szakító rendtörvény, az 1921. évi III. törvénycikk, amely az állami és a társadalmi rend védelmét szolgálta a felforgatókkal szemben. A rendtörvény elméleti magyarázata az volt, hogy ha az állam és a társadalom rendje megbomlik, akkor nincs biztonságban az élet, a testi épség és a vagyon sem. A törvényjavaslat nemzetgyűlési vitáján többször felmerültek az emberi szabadságjogok és a jogegyenlőség kérdései is. Bűncselekménynek minősült, ha valaki a kommunista mozgalomban részt vett. A jogszabály bevezette a nemzetgyalázást mint bűncselekményi kategóriát, szabályozta a magyar állam és nemzet ellen irányuló bűncselekményi kategóriákat is. Az 1930-as években ennek a törvénynek a rendelkezései alapján nemzetgyalázás és nemzetrágalmazás címén vonták felelősségre azokat a népi írókat, akik a megélt élményeik és a rendelkezésükre álló adatok alapján realista módon ábrázolták a parasztság nyomorát, az embertelen életkörülményeket. A jogszabály jelentősen kiterjesztette tehát a büntetőjogi

³¹ HACKER, A büntetőjogtudomány célkitűzései és taneszközei 16–17.

³² HACKER, *Az állameszmék hatása a büntetőjogra* 3.

³³ HACKER, *Az állameszmék hatása a büntetőjogra* 6.

³⁴ HACKER, *Az állameszmék hatása a büntetőjogra* 6.

³⁵ HACKER, *Az állameszmék hatása a büntetőjogra* 7.

³⁶ 1921. évi III. törvénycikk; 1939. évi II. törvénycikk; 1940. évi XVIII. törvénycikk.

³⁷ KOCSIS, A magyar állam büntetőjogi védelmének törvényi szabályozása 18789 és 1944 között 91.

felelősséget. *Angyal* vitatta ennek a jogszabálynak a szükségességét, és megjegyezte, hogy amióta a rendtörvény rendelkezései „*hatályban állanak, azóta ősi alkotmányunk szellemében értelmezett személyes szabadság nincs is Magyarországon*”.³⁸ *Angyal* tehát úgy látta, hogy a rendtörvény tulajdonképpen megszüntette a személyes szabadságot. A korszak jogalkotásában a személyes szabadságjogoknak a korlátozására ezt követően is a közérdekre történő hivatkozással került sor. Ennek alapjául a kivételes hatalomról szóló törvények szolgáltak, amelyek szerint a kormány a belügyminisztert feljogosíthatta arra, hogy az adott vidékről kitiltsa, rendőri felügyelet vagy őrizet alá helyezhesse azokat a személyeket, akiknek az ország területén való tartózkodása a hadviselési szempontokat figyelembe véve „*aggályosnak*” bizonyult az állam érdekeire, a közrendre vagy a közbiztonságra nézve.³⁹ A személyes szabadság körébe sorolta *Tomcsányi* a kamara intézményét is, amelynek a lényege az volt, hogy az adott kereseti pályán csak az a személy vehetett részt, aki tagja volt a kamarának.⁴⁰

Fontos megjegyezni, hogy Európa számos országában születtek hasonló jogszabályok, vagy az államhatalmat gyakorlók védelmére újabb jogszabályokkal egészítették ki a hatályos büntetőtörvénykönyvet.⁴¹ A külső hatások mellett a rendtörvény vizsgálata során felmerül az a kérdés is, hogy milyen alapon, milyen elvek mentén nyilvánított a jogalkotó egy adott cselekményt bűncselekménnyé. Milyen elemek voltak szükségesek az adott cselekmény bűncselekménnyé nyilvánításához a Horthy-korszak jogtudósai szerint? A tanulmány következő részében ezzel foglalkozom.

3. Elméleti álláspontok a bűncselekménnyé nyilvánításhoz

A büntetőjog racionális és irracionális elemei címmel írt tanulmányában *Irk* az „*állam racionalizált büntetőjoga*” feladatát abban látta, hogy az egyéni szabadság biztosítva legyen a büntetőjog terén is az államhatalom korlátozásával szemben.⁴² *Feuerbach* tételére hivatkozik, mely szerint „*minden egyes ember a maga jogait szabadon gyakorolhatja és senki se sérthesse mások jogait*”.⁴³ *Irk* úgy látta, hogy a *Feuerbach* által megfogalmazott célt a büntetőjogban a bűncselekmény tényálladási elemeinek a pontos meghatározása és a büntetés pontos megjelölése, meghatározása szolgálja. Mindezek segítségével lehet megóvni az egyén szabadságát az állami és a bírói önkénytől *Irk* szerint.⁴⁴

Finkey a *Bűnösség fogalom a világi jogban* című 1941-ben megjelent tanulmányában általánosságban fogalmazta meg azokat az elemeket, amelyek egy adott cselekmény bűncselekménnyé nyilvánításához szükségesek. Úgy foglalt állást, hogy a különböző bűncselekmények általános értékelését már a törvényhozás elvégzi az illető tevékenység

³⁸ Nemzeti Újság, 1923. január 9. 26.

³⁹ LEHOTAY, A jogszükítés útján 90.

⁴⁰ TOMCSÁNYI, Magyarország közjoga 188–190.

⁴¹ Németországban és Svájcban 1922-ben született meg a rendtörvény. Svájcban „Verbrechen gegen die Verfassungsmässige Ordnung und die innere Sicherheit” címen. Ez nagyjából megfelel a magyar törvény elnevezésének: „Az alkotmányos rend és a belső biztonság érdekében.” Németországban „Gesetz zum Schutze der republik” vagyis „Törvény a köztársaság védelméről” címmel alkottak ilyen jellegű törvényt.

⁴² IRK, A büntetőjog racionális és irracionális elemei 4.

⁴³ IRK, A büntetőjog racionális és irracionális elemei 4.

⁴⁴ IRK, A büntetőjog racionális és irracionális elemei 4.

poenizálásával és az azokat az elkövetőkre kiszabható büntetés kereteinek a meghatározásával. A törvényhozásnak feladata továbbá *Finkey* álláspontja szerint egy Btk. megalkotásánál vagy egy új bűncselekmény tényálladékának és az emiatt kiszabható büntetés kereteinek megvonásánál az, hogy a gyakorlati élet követelményeit, a közbiztonsági, a rendészeti szempontokat, a bűnelkövetés lehetőség szerint megelőzését, vagyis a bűncselekmény káros hatását, közgazdasági hátrányait és a bűnelkövető egyének közveszélyességének a fokát is tartsa szem előtt.⁴⁵ *Heller A magyar büntetőjog kézikönyve* című munkájában *A büntető szankciók* című harmadik könyvében megkülönböztette a büntetést a biztonsági rendszabálytól. A büntetésfogalom meghatározása során hangsúlyozta *Heller*, hogy a büntetésnek sarkalatos és lényegét alkotó ismérve a megtorlás. Ez szemben állt azzal a német jogirodalomban erősödő felfogással, amely a büntetést fajvédelmi eszköznek tekintette és minősítette. A két felfogás ellentétére utalt *Finkey A kriminál-biológiai személyiség kutatása és az igazságszolgáltatás* című 1938-as tanulmányában is.

Angyal szerint a büntetőjog gyakorlati alkalmazójának és elméleti művelőjének egyaránt ismernie kell az érdeklődés körébe vont bűncselekmény társadalmi-erkölcsi jelentőségét, valamint azokat a tényezőket, melyek ennek létrejöttében kölcsönös szerepet játszanak.

A tanulmány következő részében ezt a gondolatmenetet folytatva azt vizsgálom a jogtudósok munkáiban, hogy milyen választ adtak arra a kérdésre, hogy a büntetőjog eszköze lehet-e a fajvédelemnek? Ezt a kérdést 1938-ban *Angyal* tette fel először a büntetőjogászok közül.

4. Fajvédelem a büntetőjog eszközeivel?

Angyal Rácz Györggyel közösen írt tanulmányában 1934-ben a német nemzetiszocialista büntetőjogot mutatta be. *Rácz* részletesen foglalkozott a készülő Btk.-javaslat egyes pontjaival. A tervezet legfontosabb fejezeteként határozta meg a faj és népesség védelméről szóló részt, és utalt arra, hogy ilyen jellegű jogszabályokat egyetlen európai modern büntetőtörvénykönyv sem szabályoz.⁴⁶ Fajárulás, fajgyalázás és fajveszélyeztetés büntette között tett különbséget a javaslat. Ezeknek a célja pedig a megfogalmazás szerint a német faj tisztaságának biztosítása a büntetőjog eszközeivel az „idegen fajcsoportok vérének beáramlásával szemben”.⁴⁷ Fajárulás vagy fajfertőzés azt jelentette, ha egy német idegen vércsoporttal vagy fajhoz tartozó egyénnel közösült, és ezzel „a német nép faji tisztaságának megromlásához hozzájárult”. Fajgyalázásnak minősült, ha egy német fajú egyén színes fajhoz tartozóval nyilvánosság előtt érintkezett, és ezzel a szemérmertlenséggel megsértette a nép faji érzését. A fajveszélyeztetést a német fajközösség megtisztítására és nemesítésére vonatkozó jogszabályok megszegésével lehetett megvalósítani.⁴⁸ A tanulmány szerzője az ismertetésen túl nem vállalkozott a javaslatban foglalt szabályok értékelésére, esetleges kritizálására, mert azt „merésznek” és időelőttinek tartotta. Rögzítette viszont azt, hogy az új német büntetőjognak hamarosan lesznek tudományos művelői, és nem zárta ki annak a lehetőségét sem, hogy a javaslatok, elképzelések egy része hatással lesz a magyar büntetőjogra is. Megfogalmazása ezzel kapcsolatban óvatosságra intett:

⁴⁵ FINKEY, A bűnösség fogalom a világi büntetőjogban 474.

⁴⁶ ANGYAL – RÁ CZ, A német nemzetiszocialista büntetőjog 29.

⁴⁷ ANGYAL – RÁ CZ, A német nemzetiszocialista büntetőjog 29.

⁴⁸ ANGYAL – RÁ CZ, A német nemzetiszocialista büntetőjog 29.

„A jövő német büntetőjogásának nem annyira részletei, mint inkább egyes vezéreszméi bizonyára termékenyítő hatással lesznek hazai büntetőjogunkra is. De különösen értékes tanulsággal szolgáljon azon elv, hogy a jogalkotás hivatott szerepét betölteni csak akkor képes, ha a hazai jogfejlődés talajában gyökeredzik, s külföldi példák másolása vagy kritikátlan utánzása helyett a nemzeti jogkultúra önálló és magasba ívelő útjain balad!”⁴⁹

A zsidótörvények és büntetőjog összefüggését a kor neves büntetőjogásza, *Angyal* tovább vizsgálta részletesen. 1938-ban megjelent *Egyén és társadalom* című írásában a *nemzetet* kultúrfogalomként határozta meg, és szembeállította ezt a fogalmat az etnikai jellegű *fajjal* és a demokratikus jellegű *néppel*. Ezzel összefüggésben tért ki a fajra, amelyet a szociológia felől közelített meg: „(...) *oly ember egyedeknek egy csoportba való összefoglalása, melyeknél azonos ismertetőjelek, dispoziciók, tendenciák, szokások s általában azonos küldő tulajdonságok és belső pszichikai habitus észlelhetők. A társadalom alakulása és fejlődése nézőszögéből a fajnak annyiban van nagy jelentősége, amennyiben az egyes fajok alkalmazkodás, fejlődés és kultúrképeség tekintetében nem csekély mértékben különböznek egymástól*”.⁵⁰ Kifejtette álláspontját a magyar nép védelmével kapcsolatban is, amelynek az eszközei a nézete szerint az egészségvédelem, a családvédelem, a gazdasági védelem lehetnek. Úgy vélte azonban, hogy a némethez hasonló magyar faj védelméről nem lehet szó, mert ilyen esetben minden, a magyar fajtól különböző „fajbeliekkel” való nemi érintkezést is a büntetőjog tárgykörébe kellene vonni, és a büntetőjog eszköztárával szankcionálni. *Angyal* úgy fogalmazott, hogy ez „*úgy vélem, nem juthat eszébe a legfanatikusabb magyar fajvédőnek sem*”.⁵¹ Hangsúlyozta ugyanakkor a magyar *népegyeség* védelmét, és a fajiságot úgy határozta meg, amely „*életstílust, hajlamirányokat ad*”.⁵²

Angyal 1938. február 22-én a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületében tartott előadást *Fajvédelem és büntetőjog* címmel, amelyből tanulmánya is megjelent.⁵³ Fő kérdése az volt, hogy lehet-e szerepe a büntetőjognak a fajvédelem terén. Tanulmánya elején leszögezte, hogy a téma nem könnyű, s óvatosságra int.

A büntetőjog szolgálhat-e a fajvédelem eszközeként? Utalt rá, hogy 1933-ban egyedül Németország vette fel hivatalos programjába az árja fajt sértő és veszélyeztetető egyes cselekmények büntetés alá vonását. 1933-ban a porosz igazságügy-miniszter kiadott egy emlékiratot *Nationalsocialistisches Strafrecht* címmel, amelynek nyitó gondolatát is közli: „*Megállapítható a történelemből, hogy a faj romlása a nép pusztulásához vezet; viszont megállapítható az is, hogy oly népek, melyeknek sikerült idegen népfajoktól, főleg a zsidóktól megszabadulni: magas fejlődést értek el*”. Franciaországot és Angliát említette példaként. A faji keveredés megakadályozásához a büntetőjog eszközeit tartotta a miniszter alkalmazandónak, és három büntetőjogi kategóriát, bűncselekményt sorolt fel és mutatott be. A *Rassenverrat* vagy fajárulás, amely alapján büntetendőnek tekintett minden nemi keveredést a német és az idegenfajúak között. Magánjogi szempontból a kevert házasságot semmisségi oknak tekintette. A másik kategória a *Verletzung der Rassenehre*, amely alapján a fajbecsület megsértése is bűncselekménynek tekintendő. A bűncselekmény megállapításához szükséges feltétel volt a nyilvánosság és népérzület durva megsértése. Végül a *Rassengefährdung*: a fajromlás megakadályozása

⁴⁹ ANGYAL – RÁCZ, A német nemzetiszocialista büntetőjog 37.

⁵⁰ ANGYAL, Breviárium 51.

⁵¹ ANGYAL, Breviárium 52.

⁵² ANGYAL, Breviárium 52.

⁵³ ANGYAL, Fajvédelem és büntetőjog 1-13.

céljából szükségesnek tartotta az emlékirat egy kerettörvény megalkotását.⁵⁴ *Angyal* ezt a gondolatmenetet, ezeket a felvetéseket vizsgálta, és ezekhez tette fel a kérdéseit. Érvelése szerint a büntetőjog esetében jól körülhatárolható a jogtárgyak védelme, ezért a kérdés az, hogy a fajtisztaság, illetve a faj tekinthető-e jogtárgynak. Mintaként szolgálhat-e a német gondolkodás a magyar jog számára? Hivatkozott *Bethlen Istvánra* is, akinek a képviselőház közjogi bizottságában február 9-én tartott beszéde így hangzott: „(...) a zsidókérdésnek német szisztéma alapján való megoldása ebben az országban a gazdasági és a pénzügyi rendet egyik napról a másikra azonnal felforgatná – és az egészen más következményekkel járna, mint Németországban”.⁵⁵

A büntetőjog feladataként határozta meg az egyéni és közösségi élet nyugalmának megteremtése és fenntartása céljából az olyan cselekményeknek a visszatartását és ezek elkövetőinek a fékentartását, akik ezt a nyugalmat megzavarták. Ez pedig az állam feladata és kötelessége egyben, hogy a megrögzött büntetéseket kirekessze a társadalomból, hogy a fiatalokat megjavítsa, a beteg büntettest meggyógyítsa, az alkalmi bűnözőt észhez térítse. Úgy látta, hogy a fajtisztaság ellen vétő egyik fentebbi kategóriába sem sorolható be. A kérdés megválaszolásához *Angyal* a fajelméletek történetét is megvizsgálta, és arra jutott, hogy abban még nincs döntés, hogy a fajtisztaság vagy a fajkeveredés az előnyösebb-e. Azonban úgy látta, hogyha nem írható körül, nem határozható be pontosan a büntetőjogi védelem tárgya, akkor nem terjeszhető ki rá a védelem sem: „A fajvédelem tehát – hacsak ki nem forgatjuk a büntetőjogot – mai szilárd állásából: nem igényelhet büntetőjogi beavatkozást.”⁵⁶ Következtetését részletesen indokolta és két további érveléssel támasztotta alá: a büntetőjog feladata akkor tekinthető megalapozottnak, ha a törvényben meghatározott, körülhatárolható érdeket éri a sérelem vagy a veszély; másrészt, ha ezt a sérelmet, vagy veszélyt olyan cselekmény okozta, amely tényálladásként körülírható, és ennek megállapítása nem jár bizonyítási nehézségekkel.⁵⁷ Az első feltételhez kapcsolódóan a fajfogalom egyes külföldi és hazai szerzők általi megközelítésére tért ki. Érdekes a magyar szerzőt kiemelni: *Orsós Ferenc Fajunk sorskérdései* című, a Nemzeti Figyelő 1938-ban megjelent tanulmányára is hivatkozott *Angyal*, amelyet rendkívül értékesnek minősített. Ebben a következő megállapítás szerepelt: „a gének általában egységesen is gyengülhetnek a túlerőltetés folytán, úgy hogy, ha bárhogyan kombinálódnak is, az egymást követő generációkban kimagasló új kombinációkat, egyedeket nem termelnek.”⁵⁸ *Angyal* úgy vélte tehát, hogy a faj nem sorolható a szorosán vett jogtárgyak közé, ezért nem lehet véleménye szerint büntetőjogi védelemben részesíteni. Nem zárta ki ugyanakkor a jogvédelem egyéb eszközei igénybevitelének a lehetőségét. A magyar viszonyok pedig szerinte eltérőek a némettől, tehát nem lehet ugyanazokat a büntetőjogi eszközöket használni, mint Németországban. Érdekes, hogy okfejtését és egyben tanulmányát *Prohászka Ottokár* gondolataival zárta: „Nem a faj végett él az ember, hanem azért él, hogy benne: hitben és szeretetben az egész nemzet lelkiisége magasabbra emelkedjék.”⁵⁹

⁵⁴ ANGYAL, Fajvédelem és büntetőjog 4.

⁵⁵ ANGYAL, Fajvédelem és büntetőjog 6.

⁵⁶ ANGYAL, Fajvédelem és büntetőjog 9.

⁵⁷ ANGYAL, Fajvédelem és büntetőjog 9.

⁵⁸ ANGYAL, Fajvédelem és büntetőjog 13.

⁵⁹ ANGYAL, Fajvédelem és büntetőjog 14.

1943-ban *A család büntetőjogi védelme* címmel megjelent tanulmányában a fajvédelmi törvényt, az 1941. XV. törvénycikket úgy jellemezte, hogy az a család illetőleg a gyermekek egészségügyi érdekeit, valamint a fajtisztaság megóvását szolgálja.⁶⁰ Röviden utalt a törvény főbb rendelkezéseire: így a házasságkötés előtti kötelező orvosi vizsgálatra, a házassági kölcsönre, a házasság megtámadására és felbontására, valamint a zsidó és nemzsidó házasságkötésének a tilalmára. Szó szerint idézte a törvény 15. szakaszát: „*az a zsidó, aki magyar honos tisztességes nemzsidó nővel házasságon kívül közösül, vagy aki magyar honos tisztességes nemzsidó nőt házasságon kívül nemi közösülés céljára a maga vagy más zsidó részére megszerez vagy megszerezni törekszik*”, vétséget vagy minősítő körülmények esetén büntettet követett el.⁶¹ Ezen túl azonban nem kommentálta a jogtudós ezt a törvényt. A család védelmét szolgáló büntetőjogi rendelkezéseket, jogszabályokat úgy értékelte, hogy azok mind külön-külön, mind együttességükben rendkívül értékes alkotások. Úgy gondolta, hogy ezek a büntetőjogi szabályok hatékonyan visszaszorítottak több, a család és az ehhez tartozó erkölcsi, egészségügyi, fajtisztasági, gazdasági és az egzisztenciális érdekeit sértő vagy veszélyeztető bűnös magatartást. Szükségesnek látta és sürgette *Angyal* a család büntetőjogi védelmével összefüggő büntetőjogi jogszabályokat egy újabb büntetőnovellába foglalni.⁶² Ugyancsak 1943-ban kiadott kétkötetes büntetőjogi tankönyvének (*A magyar büntetőjog tankönyve*) első kötetében a büntetőjog kútfői (jogforrásai) között melléktörvényre (amelyek az alaptörvények rendelkezéseit egészítik ki, illetve módosítják) példaként említi a 186 melléktörvény egyikeként az 1941. évi XV. törvénycikket (zsidótörvény). Ugyanennek a könyvnek a második kötetében ismét röviden tér ki a fajvédelmi törvény, valamint a második zsidótörvény (1939. évi IV. tc.) szabályainak az ismertetésére – kommentár nélkül.⁶³

Irk a fajvédelem és a büntetőjog kérdését *A büntetőjog racionális és irracionális elemei* című tanulmányában érintette. Hivatkozott a bűncselekmény megváltozott fogalmi megközelítésére, amelynek egyik példája az 1936-os német büntetőtörvénykönyv. Konkrét példát is említett: míg a korábbi német büntetőtörvénykönyvben a gyilkosság minősült legsúlyosabb bűncselekménynek, addig az 1936-os jogszabályban előtérbe került a haza iránti hűség megszegése, a felségsértés, a hűtlenség. Emellett leírta *Irk* a „*természetes bűncselekmények*” fogalmát. Az új német büntetőjogból kiemelte, hogy természetes bűncselekménynek minősül minden, ami a német faj közösségi normáiba ütközik.⁶⁴ Szintén a német büntetőjogból ismertette a bűncselekmény alapját, azt, hogy az adott cselekmény büntettet képez, amennyiben „*a népi erkölccsel ellentmondásban kíván érvényesülni a kívülvilágban*”.⁶⁵ A bűnösség lényege a nemzeti szocialista jog szerint a nép, a faj elleni kötelességellenesség. *Irk* úgy foglalt állást, hogy az adott államnak úgy kell kiépítenie a maga jogrendszerét, hogy az a szükségleteit kielégítse és annak megfeleljen. Felhívta ugyanakkor a figyelmet arra is, hogy „*a tudomány nem is lehet a mindenkori állami jogalkotás szolgái igazolója*”.⁶⁶ Ez

⁶⁰ ANGYAL, *A család büntetőjogi védelme* 9.

⁶¹ ANGYAL, *A család büntetőjogi védelme* 9.

⁶² ANGYAL, *A család büntetőjogi védelme* 11.

⁶³ ANGYAL, *A magyar büntetőjog tankönyve* 169-170.

⁶⁴ IRK, *A büntetőjog racionális és irracionális elemei* 9.

⁶⁵ IRK, *A büntetőjog racionális és irracionális elemei* 11.

⁶⁶ IRK, *A büntetőjog racionális és irracionális elemei* 18.

értelmezhető egyfajta kritikaként is, tehát úgy, hogy a jogtudósok nem feltétlenül kell egyetértéssel az állam által megalkotott jogszabályokkal.

Hacker is csak érintette a fajvédelem és a büntetőjog kérdését, esetleges összefüggését – a már fentebb tárgyalt – *Az állameszmék hatása a büntetőjogra (1942)* címmel írt tanulmányában. A nemzeti szocialista büntetőjog úgy látta, hogy az a nép, amely „a nép élő organizmusának a gondolatán épül fel és a nép és a nemzet egységének, a fajiság és a közös szellemiség gondolatából indul ki”. A jogrendszert és azon belül a büntetőjogot is teljes egészében a saját eszméi és célkitűzései szerint kívánja átalakítani. Nem a magyar jogrendszert vizsgálta tehát, hanem a német nemzeti szocialista jogot, amely „a népesség egységes nemzeté váló válására törekszik”, amelynek keretén belül jelentkeztek olyan különleges büntetőjogi feladatok, mint a fajiság tisztaságának védelme. Következtetései között annyi szerepelt röviden, hogy „a világháború vérzivatarra minden államot és közületet a legnagyobb erőfejlesztésre ösztökél, aminek során az egyéni érdekeknek háttérbe kell szorulniuk; az ilyen kényszerítő szempontok természetesen az univerzalizmus uralmára jutásának fognak kedvezni büntetőjogi téren is.”⁶⁷ Felmerül a kérdés, hogy a jogtudós mennyiben értett egyet ezekkel a büntetőjogban bekövetkező változásokkal. Bár egyértelműen állást nem foglal egyik nézet mellett sem ebben a tanulmányában, de annyit megjegyzett és idézte *Angyal* terminológiáját, hogy „A jelenben a hiperindividualista büntetőjogszemlélet teljesen meghaladottnak mondható... Talán a mostani vajúadásokból is, az univerzalizmus és az individualizmus szélsőségeinek a lenyelése után, néhány olyan eredmény is fog adódni, amely maradandó értékkel bír, tehát termékenyítő hatással lesz a büntetőjogra.”⁶⁸

Finkey a már fentebb említett *A XX. század büntetési rendszerének reformkérdései* című tanulmányában vetette fel a sterilizáció kérdését mint büntetőjogi problémát. Különbséget tett a fajegészségügyi és a therapeutikai sterilizáció között. Fajegészségügyi sterilizáció alatt „az emberi nem nagy egységeinek, az emberfajoknak testi és szellemi tökéletesítésére irányuló sterilizációt” értette.⁶⁹ A büntetőjogi sterilizációt elutasította *Finkey* mint új büntetési eszközt vagy mint megelőző intézkedést. Érvérese szerint ez nem egyeztethető össze az emberiséggel, amely a büntetőjognak az egyik alapelve. Egyetértett ugyanakkor a közegészségi, gyógyítási célból alkalmazott sterilizáció gondolatával.⁷⁰

Finkey az 1843-as büntetőjogi javaslatokkal foglalkozó tanulmányában 1942-ben úgy vélte, hogy egy új Európa jön majd létre a háború után, amelyben fontos szerepe lesz a totális államszemléletnek, a fajvédelemnek, a vallási és erkölcsi érdekek fokozottabb védelmének. A „belyesen értelmezett fajvédelemről” írt, amely alatt a nemzeti tradíciók fokozottabb ápolását és a magyarság erősítését értette. Ezek – ahogyan fogalmaz – az „egészséges eszmék és törekvések” a Büntetőtörvénykönyv gyökeres átalakítását is jelentik majd *Finkey* szerint.⁷¹

5. Záró gondolatok

A büntetőjogban alapvető változást hoztak egyrészt a háborúra való készülődést célzó, másrészt pedig a zsidótörvényekben foglalt rendelkezések megszegését szankcionáló rendelkezések a két

⁶⁷ HACKER, *Az állameszmék hatása a büntetőjogra* 11.

⁶⁸ HACKER, *Az állameszmék hatása a büntetőjogra* 11.

⁶⁹ FINKEY, *A XX. század büntetési rendszerének reformkérdései* 11–12.

⁷⁰ FINKEY, *A XX. század büntetési rendszerének reformkérdései* 27–28.

⁷¹ FINKEY, *A XX. század büntetési rendszerének reformkérdései* 28.

világháború között. Áttekintve a vonatkozó büntetőjogi szakirodalmat elmondhatjuk, hogy a jogtudósok jelentős része foglalkozott a változó büntetőjoggal, így különösen a náci Németország büntetőjogának váltoásaival. Sokszor egy nagyobb témába ágyazva, érintőlegesen jelennek meg a jogkorlátozás, a jogfosztás, a fajvédelem kérdései. Erre példaként említhetjük azokat az elméleti megfontolásokat, amelyekben a bűncselekménnyé nyilvánítás tényezőit, feltételeit keresték a jogtudósok. A másik sarkalatos kérdés a büntetőjog, a büntetőjog-tudomány feladatának a meghatározása. A változó német jogszabályok ismertetésén túl azonban túl sok érdemi értékelést, kritikát ritkán találunk a tanulmányokban. A magyar jogrendszerrel való összehasonlításban is meglehetősen óvatos és visszafogott álláspontot képviseltek a jogtudósok. Kifejezetten a zsidótörvények büntetőjogi összefüggéseivel, a fajvédelemmel is meglehetősen keveset foglalkoztak – kivéve *Angyal* külön cikkét –, hanem a legtöbb esetben mindössze utalás történt az ilyen jellegű (pl. fajvédelmi rendelkezésekre, vagy a fajvédelem helyére a büntetőjogban) rendelkezésekre, illetve azok értelmezésére, így például *Angyal*, *Finkey*, *Hacker* vagy *Heller* munkáiban. *Angyal* tartotta először fontosnak azt a kérdést vizsgálni, hogy a fajvédelem eszköze lehet-e a büntetőjog. 1938-ban jelent meg erről az első cikke, ahol egyértelműen nemleges választ adott a kérdésre: „*A fajnak jogi regulázása, s a fajvédelemnek büntetőjogi alátámasztása rendkívüli óvatosságra int, emennyiben egy-egy elhamarkodott, következményeiben kellően meg nem fontolt jogszabály életbehívása és végrehajtása több kárt okozhat az államnak, sőt a védelemben részesíteni kívánt fajnak, mint amennyi előny az ily védelemhez fűződik.*”⁷² Ugyanakkor nem zárta ki a magánjogi és közigazgatási jogalkotás lehetőségét a fajvédelem területén 1938-ban. Ezzel mintegy elhárította a büntetőjogról ezt a felelősséget. Az 1938 és 1944 között megalkotott magyar törvényeket és az alacsonyabb szintű jogszabályokat vizsgálva azonban arra következtetésre jutunk, hogy a jogalkotó nem követte és feltehetőleg nem értett egyet a professzor elméletével. 1943-ban *Angyal* csak a fajvédelmi törvény rövid ismertetésére vállalkozott, és utalt a jogszabály egyik céljára, a fajtisztaság megóvására mint a büntetőjogi védelem egyik eszközére. További számottevő ismertetés, elemzés a már megszületett jogszabályokról, így különösen a fajvédelmi törvényről az eddig feltárt jogtudósok munkáiban nem található.

Felhasznált források és irodalom

- ANGYAL Pál: A család büntetőjogi védelme. Budapest 1943
ANGYAL Pál: A magyar büntetőjog tankönyve. 1942–1943. 9. kiadás 2. kötet. Budapest 1943
ANGYAL Pál: Breviárium. Budapest 1938
ANGYAL Pál: Fajvédelem és büntetőjog. Budapest 1939
ANGYAL Pál – RÁCZ György: A német nemzetiszocialista büntetőjog. Különlenyomat a Magyar Jogászegyleti értekezések és egyéb tanulmányok 1934. januári számából. Budapest 1934
BALÁS P. Elemér – HELLER Erik – SZEMÉLYI Kálmán – TURY Sándor: A magyar jog fejlődése a Trianont követő húsz év alatt. Kolozsvár 1941
BÖLÖNY József: A magyar közjog időszerű kérdései. Budapest 1942
CSEKEY István: Magyar alkotmányjog. Kolozsvár 1941
EGYED István: Mai közjogi berendezkedések. Budapest 1926

⁷² ANGYAL, Fajvédelem és büntetőjog 3.

- FALUHELYI Ferenc: Magyarország közjoga. I. kötet. Pécs 1926
- FINKEY Ferenc: A bűnösség fogalom a világi büntetőjogban. Különlenyomat Ravasz László hatvanadik életéve és dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából kiadott „És lőn világosság” című emlékkönyvből. Budapest 1941
- FINKEY Ferenc: A krimiál-biológiai személyiség kutatása és az igazságszolgáltatás. A Magyar Elmeorvosok Egyesületének XIV. országos értekezletén, Budapesten, 1937. évi május hó 31-én tartott előadás. Különnyomat a Budapesti Szemle 1938. évi jan. füzetéből. Budapest 1938
- FINKEY Ferenc: A XX. század büntetési rendszerének reformkérdései. Budapest 1935
- FINKEY Ferenc: Társadalmi védekezés és büntetőjog. Miskolc 1925
- GÖRGÉNYI Ilona – GULA József – HORVÁTH Tibor – JACSÓ Judit – LÉVAY Miklós – SÁNTHA Ferenc – VÁRADI Erika: Magyar büntetőjog. Általános rész. Budapest 2014
- HACKER Ervin: A büntetőjog és a büntetőeljárás jog alakulása a csonka országban. Miskolc 1939
- HACKER Ervin: A büntetőjog racionális és irracionális elemei. Budapest 1938
- HACKER Ervin: A büntetőjogtudomány célkitűzései és taneszközei. Miskolc 1932
- HACKER Ervin: A büntetőjogtudomány jövő feladatai. Miskolc 1929
- HACKER Ervin: Az állameszmék hatása a büntetőjogra. Miskolc 1942
- HACKER Ervin: Büntetőjog-tudomány és a büntetőjogi segédtudományok. Miskolc 1933
- HACKER Ervin: Kriminálstatisztika és büntető igazságszolgáltatás. Miskolc 1944
- HELLER Erik: Szubjektívizmus és objektívizmus a büntetőjogban. Kolozsvár 1944
- IRK Albert: A büntetőjog racionális és irracionális elemei. Budapest 1938
- KOTEK, Joel – RIGOULOT, Pierre: A táborok évszázada. Budapest 2000
- KISS Barnabás: A jog egyenlősége-az egyenlőség joga. Szeged 2006
- KOCSIS Zsolt László: A magyar állam büntetőjogi védelmének törvényi szabályozása 1878 és 1944 között (a dualizmustól a Horthy-rendszer időszakáig). In: Közjogtörténeti tanulmányok. Budapest 2006, 72–115.
- LEHOTAY Veronika: A jogszűkítés útján. A Horthy-korszak szabadságjogmegvonó intézkedéseinek jogtörténeti háttere. Miskolc 2020
- Nemzeti Újság, 1923. január 9. In: Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Budapest 1958
- SZONTÁGH Vilmos: A zsidótörvény jogtudományos szemléletben. Miskolci Jogászélet 1939/6. szám. 299–313.
- TOMCSÁNYI Móric: Magyarország közjoga. Budapest 1943
- TÓTH J. Zoltán: A halálbüntetés szabályozása a Horthy-korszakban és a II. világháború éveiben. Jogtörténeti Szemle 2010/3. 52–60.

NIKLAJ Patrícia Dominika

PhD-hallgató

PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.02.07

A kisebbségi iskolaügy Balázs Ferenc tevékenysége alapján 1938–1944 között

Minority Education Based on the Activity of Ferenc Balázs between 1938–1944

Ferenc Balázs served as a rapporteur of minority education directly under the administration of the Ministry of Religion and Education between 1938 and 1944. Almost the whole area of Transdanubia (so-called 'Dunántúl') belonged to his competence. His task was to observe the introduction of the unified education system, then to monitor the transition to full native language education from 1941. There have been many obstacles to both of the systems. In addition to these, he had to take into account the activity of the Volksbund, which acted decisively; Balázs was able to handle these situations objectively based on the documented events. He examined hundreds of schools, the results were regularly reported to the Ministry. He did not only deal with the effectiveness of the national education system in a narrow sense, but also with issues related to public education in general: the condition of school buildings, deficiencies in equipment, the social and health status of children, the training of teachers. Moreover he has been involved in major events affecting the day-to-day running of schools, such as secret ballots prior to the introduction of full native language education, inspection of the language skills of teachers, supervising the preparation of curriculum and syllabus, but for example, he also translated the text of the prayer used in teaching to German.

Keywords: *minority education, native language education, Volksbund*

1. Bevezető

*Balázs Ferenc*¹ 1938 és 1944 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium IX. ügyosztályára beosztott nemzetiségi iskolaügyi referensként tevékenykedett. A jelen tanulmány célja az, hogy az általa felülvizsgált iskolák helyzetének bemutatásán keresztül – a kisebbségi iskolaügyre vonatkozó, nagy mennyiségű irat alapján – átfogó kép rajzolódjon ki a nemzetiségi közoktatásügy helyi alakulásáról, a megvalósítás nehézségeiről, különös tekintettel az ún. egységes oktatási rendszer, majd a teljes anyanyelvi oktatás bevezetésére. Ennek megfelelően a hangsúly nem a szakirodalmi háttér, hanem a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában (a továbbiakban: levéltár) fellelhető iratok feltárására helyeződik.

Balázs munkásságát mi sem szemlélteti jobban, mint a következő idézet, amelyet fia írt róla életrajzi vázlatának zárásaként: „*Pályájának minden állomásán elismerő szolgálati bizonyítványok igazolják*

¹ Született Rezsőháza (Torontál vármegye) 1887. január 17-én, meghalt Pécsen (Baranya megye) 1971. szeptember 15-én. MNL BAML XIV. 70., *Ifj. Balázs Ferenc* 1983. június 21-én kelt életrajzi vázlata *Balázs Ferencről*.

képzettségét, helytállását, fölöttesei és beosztottai becsülését”.² Ezt az állítást megerősíti a levéltári iratanyag feldolgozása is, amely alapján egyértelműen egy szilárd erkölcsi meggyőződéssel bíró, és azt következetesen képviselő személy képe rajzolódik ki. *Rajczy Péter*³ a *Balázsról* szóló iratokhoz fűzött beszámolójában a következőképpen írta le: „*Balázs Ferenc akkor amikor én megismertem (1941), kb. 50 éves lehetett, középmagas, vaskos, igen kedves modoru, nyugodt beszédű ember volt. Nekem mindig az volt az érzésem, amikor vele beszélgettem, hogy ilyen típusu ember lehetett Deák Ferenc is. Balázs Ferenc a vele történt beszélgetéseim során mindig nagyon választekósan fejezte ki magát, és nagyon ügyelt arra, hogy a kényes ügyekben is mindig objektív magatartást tanusítson. Érzésem szerint (...) Balázs Ferenc az akkoriban Teleki Pál nevével jelzett nemzetiségpolitikának volt a hibe és hivatalos működésében is ezt képviselte. Megnyilatkozásaiban távol állott minden tulzott – és akkoriban bizony néha divatos – nacionalizmustól, és hirdette az anyanyelven való művelődéshez való jogot. Természetesen ez a jog a magyar anyanyelvűekre is vonatkozott ott, ahol a magyarság volt kisebbségben. (...) Az anyanyelven való tanulás jogát Balázs, emlékezetem szerint minden nemzetiségre értette, noha ebben az időben a nemzetiségi kérdés a Volksbund erősödő szervezkedése miatt főleg a németiségre vonatkozott.*”⁴ Az idézet akár e tanulmány mottójául is szolgálhatna, mivel a következőkben konkrét példákön keresztül meggyőződhetünk a fenti állítások mindegyikének helyességéről.

2. Balázs Ferenc hatásköre és illetékessége mint nemzetiségi iskolaügyi referens

1938. november 10-én érkezett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (a továbbiakban: minisztérium) levele *Balázshoz*, amelyben megkapta beosztását nemzetiségi iskolaügyi referensnek kisebbségi népoktatási ügykörbe, a minisztérium IX. ügyosztályához szóló központi szolgálatra. A kinevezéssel korábbi osztályvezetési és Baranya vármegye hegyháti járásának iskolafelügyelői tisztsége alól felmentették, de állomáshelyén meghagyták. A minisztérium jelölte ki számára a népiskolákat, amelyeket köteles volt felülvizsgálni, hozzátéve, hogy a minisztérium és IX. ügyosztálya által adott utasításoknak megfelelően tartozik az ügyeket elintézni. A minisztériumnak címzett jelentéseit – anélkül, hogy azok tartalmát rajta kívül bármely szerv tudomására hozta volna – a pécsi tankerületi kiályi főigazgatóságön keresztül kellett továbbítania. Amellett, hogy a tankerületi főigazgatóságön keresztül kellett benyújtania jelentéseit, tartalmát nem tárhatta fel előttük „*még abban az esetben sem, ha a jelentés, az ügydarab vagy munkálat a pécsi tankerületre vonatkozik*”, viszont az iskoláknál felülvizsgálat céljából tett látogatásait köteles volt a tankerületi főigazgatónak előzetesen bejelenteni.⁵ Fontos ehelyütt megjegyezni, hogy e bejelentési kötelezettsége a tankerületi főigazgatók felé állt fenn, de az iskolák közvetlen vezetői felé nem, ennek megfelelően látogatásait később túlnyomó részben bejelentés nélkül vitte véghez, annak érdekében, hogy hiteles képet kapjon az állapotokról.⁶ Az iskolák felülvizsgálatához a minisztérium által meghatározott kérdőívet kellett kitöltenie, majd ezek eredményéről minden év november, február hó végén és június hó 15-

² MNL BAML XIV. 70., *Ifj. Balázs Ferenc* 1983. június 21-én kelt életrajzi vázlatá *Balázs Ferencről*.

³ 1917–2006, tanár, jogász, *Balázs Ferenc* idején tanügyi fogalmazó.

⁴ MNL BAML XIV. 70., *Dr. Rajczy Péter* 1983. június 21-én kelt levele *Balázs Ferencről*.

⁵ MNL BAML XIV. 70., 112.027/1938 VKM IX.ü.o.

⁶ Lásd erről összegző jelentéseit: MNL BAML XIV. 70., 136/1939, 11/1940, 96/1940, 6/1941, 105/1941, 16/1942, 55/1943, 6/1944, 34/1944.

én kellett jelentést tennie, csatolva hozzá a kitöltött kérdőívet.⁷ Ezeket igen részletesen meg is tette, kifejtette az adott időtartamban látogatott iskolák nemzetiségi viszonyait, helyzetét; ezek az összefoglaló jelentések fellelhetők az iratanyagban, vizsgálatukra e tanulmányban később, külön alfejezetekben kerül sor. A jelentésekhez részletes munkatervek is kapcsolódnak, amelyek végrehajtásához a minisztérium jóváhagyása volt szükséges.⁸ Kiszállásainak költségét a minisztérium fedezte, ennek érdekében utazási naplót kellett vezetnie, amelyet számlákkal együtt felterjesztett a tankerületi főigazgatóságon keresztül.⁹ Látogatásaira magával kellett vinnie a minisztérium 112.011/1938 IX.ü.o. számú rendeletét, amely rendelkezett hatásköréről és tartalmazta az iskolák jegyzékét.¹⁰ *Balázs* a beosztást rögtön másnap válaszelevelében tudomásul vette.¹¹

Kinevezésekor csupán osztályvezetési és iskolafelügyelői feladatai alól mentették fel, fontos azonban hozzátenni, hogy ebben az időszakban egyben a pécsi belvárosi állami fiúnépiskola igazgatói pozícióját is betöltötte, ez maradt állomáshelye is. 1941-re minisztériumi feladatai annyira megemelkedtek, hogy kérte felmentését igazgatói teendői alól, állami népiskolai igazgatói címének és a minisztériumnak való közvetlen és kizárólagos alárendeltségének fenntartásával, de állomáshelyének a pécsi tankerületi királyi főigazgatóságra való áthelyezésével. Kérését indokolta azzal is, hogy a hivatalának járó tekintély így, a tankerület hivatalában való elhelyezésével és igazgatói feladatai alóli felmentésével megfelelőbben biztosítható, mivel a községi tanügyi hatóságok vezetőivel való érintkezés során lényeges, hogy benne egy iskolaigazgatót látnak vagy a minisztériumhoz központi szolgálatra beosztott személyt, mert az iskolaszéki elnökök többször „*a nekik alárendelt tanítókkal való tárgyalás és érintkezés hangnemt szokták meg, és így a közvetlenül az iskolától kiszálló igazgató-tanítóban is nehezen tudják és akarják meglátni a legfelsőbb tanügyi hatóság kiküldöttjét és képviselőjét, tehát akármilyen különösnek is tetszik ez, a hivatalos tekintély emelése és biztosítása is e megoldás mellett szól*”.¹²

Illetékességi területe a kisebbségi iskolákhoz igazodott, így az évek során változó területet vizsgált Baranya, Somogy és Tolna nagy részében, emellett a területi revíziók során ekkor visszatért Bács-Bodrog, valamint Zala, Pest, olykor Fejér és Veszprém megyékben.¹³ 1938-ból és 1939-ből fennmaradt a pontos lista azokról az iskolákról, amelyeket látogatott. Az 1939-ből származó lista felsorolta azokat az iskolákat, ahol az egységes oktatási rendszerre még nem tértek át, ezeket is *Balázs* hatáskörébe utalta a korábbiak megőrzése mellett, valamint továbbiakkal is bővítette a felsorolást Somogy, Zala és Fejér vármegyékre vonatkozóan.¹⁴ 1942-ben a minisztérium felkérte javaslattételre a fenti listákat alapul véve, hogy a teljes anyanyelvi áttérés kapcsán az eddig hozzá tartozó iskolák közül melyekben térnek át a 25.370/1941. sz. VKM rendelet szerint az anyanyelvi

⁷ MNL BAML XIV. 70., 112.027/1938 VKM IX.ü.o.

⁸ Lásd például: MNL BAML XIV. 70., 115/1941, 10/1941, 43/1941, 42/1941, 32.389/1941 Eln.E., 63/1941, 114/1941.

⁹ MNL BAML XIV. 70., 112.027/1938 VKM IX.ü.o.

¹⁰ MNL BAML XIV. 70., 112.011/1938 VKM IX.ü.o.

¹¹ MNL BAML XIV. 70., 3/1938.

¹² MNL BAML XIV. 70., 112/1941.

¹³ MNL BAML XIV. 70., 112.011/1938 IX.ü.o.

¹⁴ MNL BAML XIV. 70., 135.048/1939 IX.ü.o.

oktatásra, valamint felkérte, hogy egészítse ki a listát azokkal az iskolákkal, amelyek a részére eddig kijelölt vármegyék területén működnek és a rendelet jegyzékében szerepelnek, de eddig nem tartoztak hatáskörébe.¹⁵ Ennek megfelelően ezt a két listát alapul véve jelölte meg *Balázs* azokat az iskolákat, amelyek közülük a 25.370/1941. sz. VKM rendelet szerint a német anyanyelvi oktatásra kötelesek áttérni, valamint kiegészítette a felsorolást azokkal az iskolákkal, amelyek az érintett vármegyék területén a fenti rendelet szerint anyanyelven kötelesek tanítani, de eddig nem tartoztak felülvizsgálati körébe, viszont a jövőben számításba jöhetnek látogatandó intézményként az anyanyelvi oktatásra való átállásra tekintettel. Az általa javasolt bővítés számszerűen összesen 186 iskolát jelentett, megyei bontásban Baranyában 60 (51 római katolikus, 7 evangélikus felekezeti és 2 községi jellegű), Bács-Bodrogban 11 (10 római katolikus felekezeti és 1 állami jellegű), Fejérben 9 (7 római katolikus felekezeti, 1 községi és 1 állami jellegű), Pest-Pilis-Solt-Kiskunban 42 (13 római katolikus, 2 evangélikus, 1 református felekezeti, 1 községi és 25 állami jellegű), Somogyban 4 (2 evangélikus felekezeti, 1 községi és 1 állami jellegű), Tolnában 38 (22 római katolikus, 13 evangélikus és 3 református felekezeti jellegű), Veszprémben 22 (19 római katolikus felekezeti, 1 községi és 2 állami jellegű). Hozzátette ugyan, hogy ezek közül az időközben lefolytatott helyi szavazások során néhányan valószínűleg nem térnek át a teljes anyanyelvi oktatásra, hanem megelégednek az egységes oktatási rendszerrel.¹⁶

Balázs munkája során általánosan foglalkozott a kisebbségi iskolákkal, itt kiemelendő, hogy a magyarokat is annak tekintette, ha adott községben a magyar lakosság volt kisebbségben, így munkássága két fő részre osztható: elhatárolható a nemzetiségek illetve a szórvány magyarok iskoláinak helyzete. A kisebbségek között nagyobb részt a németek tették ki, de például Baranyában és Bács-Bodrogban nagy számban voltak szerbek, sokacok (horvátok) is, ennek megfelelően tevékenysége tovább differenciálható, azonban jelen tanulmány tárgyát ezek közül elsősorban a német nemzetiséggel kapcsolatos munkássága képezi.

1941-ben a pécsi tankerületi főigazgató intézkedése kapcsán *Balázs* kérte hatáskörének tisztázását a minisztériumtól, egyben rámutatott elhelyezkedésére az oktatásügy szervezetében. Kitért arra is, hogy közvetlenül van a minisztérium alá rendelve, oda teszi meg jelentéseit minden közbeeső hatóság kizárásával és onnan kapja utasításait, ennek megfelelően a tankerületi főigazgatóknak nincs alárendelve és tőlük nem is fogad el utasítást – tekintettel arra is, hogy illetékessége több tankerületi főigazgatóságra kiterjedt, így lényegében nekik mind alá lenne rendelve, ez meglátása szerint „*lehetetlen és amit valóságban nem is vállalnék*”. A levéltári iratok alapján róla kialakult képbe ez a megnyilvánulás teljes mértékben illeszkedik, hiszen egy határozott szakmai álláspontot képviselő, nagyfokú önállóságához szokott személyről volt szó. Kifejezte aggályait azzal kapcsolatban, hogy a minisztérium hatáskörében és annak rendelkezése alapján végzett munkára vonatkozólag egy alárendelt hatóság (például tankerületi főigazgatóság) utasítást adjon, még ha az a felsőbb utasítással megegyező is lenne. Hangsúlyozta ekkor is munkája fontosságát, a minisztérium részéről ennek teljesítéséhez elengedhetetlen bizalmat: „*a rendkívül bonyolult és kényes kisebbségi kérdésben, mely a helyszínen kint sokszor egész másképpen fest, mint a tanügyi hatóságokhoz befutott*

¹⁵ MNL BAML XIV. 70., 38.455/1942 VI/6.ü.o.

¹⁶ MNL BAML XIV. 70., 58/1942.

jelentésekben és kimutatásokban, igen fontosnak tartom a legfelsőbb hatóságtól, tehát a minisztériumtól nyert bizalom kérdését, mert csak ennek korlátlan birtokában tudok legjobb tudásom és szándékomhoz képest e sokszor nagy borderejű és bizalmas jellegű ügyekben Nagyméltóságodnak a valóság meglátásán és tapasztalatán nyugvó jelentéseket, illetőleg előterjesztéseket tenni.” Végül rámutatott a tanügyi hatóságok eltérő gyakorlatára vele szemben, „*melynek mindegyikéhez a bennem már kialakult életszemléletem miatt nem tudok és nem is óhajtok alkalmazkodni*”, ennek okán szintén fontosnak látta hatásköre újbóli tisztázását.¹⁷

E bevezetőnek szánt fejezet zárásaként előrevetíthető Balázs nemzetiségi iskolaügyi referensként végzett tevékenységének ahhoz nem kifejezetten méltó vége. *Ifj. Balázs Ferenc* apjáról készített életrajzi vázlatára alapján 1944-ben „*Működésének gyakorlása közben egyik baranyai községben megszálló német SS katonák őrizetbe veszik és csak hosszas igazoló telefoninformációk után bocsájtják szabadon*”. Egészségi állapota ekkorra megromlott, így ezek együttes okán kérte nyugdíjazását. A minisztérium nemzetiségek iskolai és közművelődési ügyeinek osztálya Balázs lemondását követően a következőket írta neki: „*teljesen tisztában vagyok az ügyosztályunkat és ügyeinket ezáltal ért veszteséggel. Nem is tudom, hogyan próbáljuk meg betölteni Igazgató ur helyét. Viszont megértem Igazgató ur indokait is és nem csodálkozom rajta, hogy e jelen körülmények közt nem vállalja tovább ezt az odioso szerepet. A magam részéről mindent megteszek, hogy a legutóbbi kellemetlen incidensért elégtételt kapjon.*” Bár hozzátette azt is, hogy „*Erre meg is vannak a kálítások*”, az elégtételről nincs tudomásunk. Végül kifejezte Balázs munkássága iránti tiszteletét, nagyrabecsülését, ezzel zárta sorait, „*Legyen meggyőződve róla, hogy Igazgató ur munkásságát mindig igen nagyra értékeltem és a köz szempontjából igen nagyfontosságúnak tartottam. Remélem, hogy hirtelen és sajnálatos távozása nem jelenti egyúttal azt hogy ezentul kizárólag magán ember akar lenni és nagyon szeretném, hogyha másként nem, legalább időnkint értékes pedagógiai tanácsaival a jövőben is segítségünkre lenne.*”¹⁸ A utolsó mondathoz érdemes hozzátenni, hogy Balázs nem csak felülvizsgálta a kisebbségi iskolákat, de azok tantervére, tankönyveire és tanítási módszertanára is készített tervezeteket. Így például a német nyelvű iskolák óratervére és tantervére vonatkozó javaslat előkészítésére is felkérték,¹⁹ amellyel kapcsolatban személyes megjelenésre kért lehetőséget 1941. szeptember 5-én a vallás- és közoktatásügyi miniszternél és az Országos Közoktatásügyi Tanácsnál annak érdekében, hogy a munka elkészítéséhez bővebb tájékoztatást kérhessen és az előkészítő megbeszéléseket lefolytathassák.²⁰ Emellett az Országos Közoktatási Tanács Balázst kérte fel 1942 elején a minisztérium által egységesen megállapított tanulás előtti és utáni imádságoknak a német nyelvre való lefordítására²¹, amelyet rövid határidőn belül meg is tett.²² Jelen eset is azt mutatja, hogy országos viszonylatban is nagyra értékelték munkáját. A magyarországi németek szerveződései fellépéseikben az iskolaügyet is tárgyalták, amihez járult a német birodalom ugyanilyen irányú politikai nyomása is. Ebben a helyzetben Balázs munkája igen fontos volt, hiszen a minisztérium számára tett jelentéseit aztán a kormányközi tárgyalásokon fel is használták²³; a helyi tapasztalatokon alapuló jelentések birtokában objektíven nyilatkozhattak olyan témákban, mint a

¹⁷ MNL BAML XIV. 70., 137/1941.

¹⁸ MNL BAML XIV. 70., A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1944. szeptember 5-én kelt levele Balázs Ferencnek.

¹⁹ MNL BAML XIV. 70., 192/1941 O.K.T.

²⁰ MNL BAML XIV. 70., 109/1941.

²¹ MNL BAML XIV. 70., 114/1942 O.K.T.

²² MNL BAML XIV. 70., 17/1942.

²³ Bővebben lásd: SZITA, A magyarországi németseg iskolaügyének alakulása a Délkelet-Dunántúlon 1938–1944 443.

német tanítók alkalmazása, tanítók és tanulók német nyelvtudása, német nemzetiszocialista szellem terjedése az iskolákban, illetve a magyar és a német lakosság viszonya.

3. Az egységes oktatási rendszer

3. 1. Szabályozási háttér és a végrehajtás vizsgálata

Balázs hivatali ideje első felében feladata az 1935-ben bevezetett egységes oktatási rendszer megvalósulásának ellenőrzése volt. Az 11.000/1935 M. E. számú rendelettel megszüntették a korábbi A, B, C típusú iskolákat (amelyeket 1923-ban alakítottak ki) és ezt követően „*ahol a törvényes előfeltételek fennforognak, a nyelvi kisebbséghez tartozó tanköteles gyermekek oktatása egységes rendszer szerint történik*”. Az egységes rendszerű iskolákban – az 1935-ben bevezetett rendszer szerint – a magyar nyelvi és nemzetismereti tantárgyak (magyar beszéd- és értelemgyakorlat, olvasás és olvasmánytárgyalás, írás, fogalmazás, helyesírás és nyelvi magyarázatok, földrajz, történelem, polgári jogok és kötelességek, ének), valamint a testnevelés oktatása magyar nyelven történt, a többi tantárgyat, azaz az ún. anyanyelvi és szülőföldismereti tantárgyakat (anyanyelvi beszéd- és értelemgyakorlat, szülőföld ismerete, olvasás, írás, fogalmazás, helyesírás és nyelvi magyarázat, ének), valamint a számtani, természeti és gazdasági ismereteket (számolás és mérés, természetrajz, természettan és vegytan, gazdaságtan és háztartástan, egészségtan, rajz és kézimunka) anyanyelven tanulták a gyermekek.²⁴ Ennek következtében az anyanyelv oktatása nagyobb hangsúlyt kapott, mint korábban. A hit- és erkölcsoktatási nyelvét továbbra is az 1.797/1914. sz. V. K. M. rendelet rendezte olyképpen, hogy azt anyanyelven kellett biztosítani a tanulók számára – ez utóbbi V. K. M. rendelet az állami, községi, magán és társulati intézményekre vonatkozott, ugyanakkor a miniszter felhívta az egyházi főhatóságokat, hogy a felekezeti iskolákra vonatkozóan is hasonló rendeletet adjanak ki.²⁵

Bár a rendelet világosan rögzítette, hogy a korábbi A, B, C típusú iskolák átszervezési eljárását egységes rendszerűvé legkésőbb az 1938/1939. tanév megkezdése előtt be kell fejezni²⁶, a folyamat nem volt gördülékeny a legtöbb helyen. A rendszer megvalósításával még 1939-ben is akadtak problémák, ekkor a minisztérium a tanfelügyelők jelentései alapján megküldte *Balásznak* azoknak a kisebbségi iskoláknak a jegyzékét, amelyek az egységes oktatási rendszerre nem tértek át. Felszólította, hogy az érintett iskolákat soron kívül vizsgálja felül és hívja fel a hatóságokat a rendelkezések haladéktalan végrehajtására, majd az eredményt azonnal jelentse a minisztériumnak. A felsorolt iskolák közül néhányánál az a megjegyzés szerepelt, hogy az egységes oktatási rendszer bevezetésére vonatkozó jelentés még nem érkezett be, tehát ezekben ennek ellenőrzése volt a feladat, míg más esetekben egyéb problémákat volt szükséges feltárni és kezelni, így például Ibafa községi iskolája „*vonakodik a német nyelv tanítására oda kiküldött kisegítő tanerő helyi javadalmát biztosítani*”,

²⁴ A m. kir. minisztérium 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelete, a 4.800/1923. M. E. számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról, 1. §.

²⁵ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 1.797. eln. számú megkeresése valamennyi főtisztelendő egyházi főhatósághoz, a hitoktatás nyelvéről a népoktatási tanintézetekben

²⁶ A m. kir. minisztérium 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelete, a 4.800/1923. M. E. számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról, 2. §.

Németboly római katolikus felekezeti iskolájában „6 tanerő közül 4 helyett csak 2 tanít az egységes oktatási rendszer szerint”, Gyód ugyanilyen jellegű iskolájában pedig „magyar tagozatnak is kellene működni. E helyett az iskolaszék az I-II. osztályban valamennyi tanulóra kötelezővé tette a kisebbségi tagozat látogatását, míg a III-VI. osztályokban a tanítás csak magyar nyelven folyik”.²⁷ A jegyzékben megküldött iskolák mellett természetesen az 1939/1940. tanév során továbbra is felül kellett vizsgálnia azokat az iskolákat, amelyek egyébként hozzá tartoztak, ezen kívül azokat, amelyekre az előző tanévben nem maradt ideje, valamint a miniszter külön megjelölt Somogy (8 db), Zala (2 db) és Fejér (8 db) vármegyében iskolákat, amelyek felülvizsgálata más szempontokból szükségesnek bizonyult.²⁸

Az egységes rendszerű oktatás megvalósításával kapcsolatban a megfelelő nyelvtudású tanerő hiányából indult ki egy összetettebb ügy a hirdi iskolánál 1941 elején. A *Volksbund (Volksbund der Deutschen in Ungarn*, a továbbiakban: *Volksbund* vagy Magyarországi Németek Szövetsége) útján helyi lakosok beadványt nyújtottak be a minisztériumhoz, amely intézkedésre kérte fel *Balázs*,²⁹ aki ezt követően az iskolaszékhez fordult. Kérte, hogy hívják össze az érintetteket látogatása alkalmára, hogy a helyzetet tisztázhassák helyszíni vizsgálata során. Ebbe a körbe tartoztak egyrészt azok a helyi lakosok, akik panasszal fordultak a miniszterhez, másrészt az iskolaszék azon tagjai, akik szintén (különálló) panasszal éltek. E vizsgálat eredményéről beszámolt a miniszternek: egy tanerős iskoláról van szó, az állás éppen betöltés alatt áll, a tanítás szünetel. A tanulók anyanyelvi meghatározásában *Balázs* hibát fedezett fel, ugyanis a felvételi napló szerint 45 magyar, 16 német és 1 horvát gyermek volt beírva az iskolába, azonban ez nem állt összhangban az iskolaszéki elnök és a községi bíró adatszolgáltatásával, miszerint a község lakosságának 60-65%-a német; ebből arra következtetett, hogy a beíratást végző akkori tanerő önkényesen járt el – ezt támasztja alá az iskolában a vizsgálatkor megkérdezett tanulók anyanyelvükről való nyilatkozata is, amely szerint 24 gyermek magyarnak, 30 németnek vallotta magát. A lakosság megosztott magatartásának okát inkább a korábbi tanítóválasztás során felmerült személyes ellentétekben, mintsem a nyelvre vonatkozó elvi kérdésekben látta. A német szülők beérnek a magyar nyelvű tanítás mellett német nyelvi tárgyak oktatásával, a magyarok viszont egy olyan tanítót választanának meg éppen, aki nem tud németül, tehát ez az elképzelés nem vezetne eredményre. Az ideális megoldásnak az iskola két tanerőssé fejlesztését látta, amely a nyolcosztályos rendszer bevezetésével, a tanulók nagyobb számára tekintettel egyébként is indokolttá válik. Anyagi okokból azonban ez nem volt megvalósítható, így a tanulók együttes oktatására kellett megfelelő módot találni. Ez lehetséges is volt, mivel a német tanulók is jobban beszéltek magyarul, mint németül és szüleik is megelégedtek azzal, hogy a németet nyelvi tárgyként oktassák. Erre hivatkozva *Balázs* javasolta a 11.000/1935. M. E. rendelet 3. §-ának³⁰ alkalmazását, azaz az anyanyelvi és szülőföldismereti tantárgyaknak,

²⁷ MNL BAML XIV. 70., Kimutatás azokról a kisebbségi népiskolákról, amelyek az egységes oktatási rendszerre a kir. tanfelügyelők megállapításai szerint még nem tértek át. 135.048/1939 IX.ü.o.

²⁸ MNL BAML XIV. 70., 135.048/1939 IX.ü.o.

²⁹ MNL BAML XIV. 70., 32.001/1941 Eln.E.

³⁰ A m. kir. minisztérium 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelete, a 4.800/1923. M. E. számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról, 3. § (1) Azokban a községekben, amelyekben kisebbségi nyelvű népiskolai oktatás nincsen, de az egy és ugyanazon nyelvi kisebbséghez tartozó legalább 20 mindennapi tanköteles gyermek szülei (gyámjai) ezt kívánják, ezeknek a gyermekeknek számára a népiskolában az anyanyelvi ismereteket az 1. § (3) bekezdése b) pontjában meghatározott keretben tanítani kell.

valamint a számtani, természeti és gazdasági ismereteknek a tanulók anyanyelvén, jelen esetben németül történő oktatását amellelt, hogy az új tanító megválasztásának a jóváhagyását, valamint fizetésekiegészítő államsegélyét is a német nyelvtudástól tegyék függővé.³¹

A *Volksbund* igyekezett határozottan fellépni a német nyelvű tanítás ügyében, azonban arra is találunk példát, hogy olykor túlzásba esett a helyi német lakosság igényeihez képest, így például Egerágon, ahol a németek a lakosság 25%-át tették ki, azonban a magyar lakossággal szoros együttélésük nyomán a gyermekek együtt jártak iskolába és így németül is alig tudtak már. Ebben a keretben a *Volksbund* kérése – amely nem is nevezhető túlságosan messzemenőnek más községekhez viszonyítva – az egységes oktatási rendszerben a német tanulók külön csoportban való oktatására irányult. A helyi körülmények között azonban a külön csoportot *Balázs* nem tartotta célszerűnek mind a gyermekek, mind a tanítók gyenge német nyelvtudása folytán. Szükségesnek tartotta, hogy „a 11.000/1935 M.E. sz. r. 3. §-ában biztosított és ezentul komolyan foganatosítandó kisebbségi nyelvtanítással a tanulók a német nyelvben szóban és írásban” megerősödjének, ezt követően tudnak boldogulni az egységes rendszerben, ezalatt az idő alatt a tanerők is fejleszthetik német nyelvtudásukat. A szülők és a *Volksbund* ezt az átmeneti megoldást elfogadták azzal, hogy pár év elteltével határoznak majd arról, hogy ezt a rendszert fenntartják vagy áttérnek egységes oktatási rendszerre.³²

Balázs egy levelében 1939-ben a minisztérium IX. ügyosztályának beszámolt arról, hogy az egységes rendszerben nem következetes a tantárgyak osztályozása sem, ez alapvető gondot jelentett, így kérte egy egységes rendelkezés kiadását a minisztériumtól, mivel a kisebbségi nyelven tanított tárgyakat sok iskolában egyáltalán nem osztályozták, néhol egy érdemjegyet adtak az összes anyanyelvi tárgyra, máshol az olvasás-írást vonták egy jegy alá, néhol pedig az összes anyanyelvi tárgyat külön osztályozták. Válaszként a minisztérium – a problémát kissé félreértve – elutasította a külön osztályozást, ezt részletesen indokolta, egyebek mellett azzal, hogy a tanulóknak az egységes rendszerű iskolákban a tananyagot mind magyarul, mind anyanyelvükön tudniuk kell és az osztályzat lényegében e kettő átlagából jön ki, azaz például aki magyar nyelven való fogalmazásból jeles, német nyelven való fogalmazásból elégséges osztályzatot szerez, annak fogalmazás osztályzata jó lesz.³³

3. 2. Balázs Ferenc összegző jelentései 1938. március 1. és 1941. június 30. között

A kisebbségi népiskolák felülvizsgálata és az egységes oktatási rendszer ellenőrzése során *Balázs* az 1938/1939. tanév március 1. – június 15. közötti időszakában 55 népiskolát látogatott meg Bács-Bodrog, Baranya, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Tolna és Zala vármegyék területén, különös figyelmet fordítva „a nemzetnevelés, az állampolgári nevelés módjainak és eszközeinek ismertetésérem színtugy a kisebbségi iskolákban a két nyelv helyes, párhuzamos alkalmazására”. A felülvizsgált iskolákról szóló összefoglaló táblázatot – ahogyan minden későbbi alkalommal is – csatolta jelentéséhez. Részletes

³¹ MNL BAML XIV. 70., 5/1941.

³² MNL BAML XIV. 70., 14/1941.

³³ MNL BAML XIV. 70., 78/1939, 135.043/1939/IX.ü.o.

jelentésében felhívta a vallás- és közoktatásügyi miniszter figyelmét az iskolaépületek több helyen nem megfelelő állapotára, felszerelésbeli hiányaira, a tanerők munkavégzésére, valamint javaslatokat fogalmazott meg az érintett iskolák tantervével kapcsolatban is. Az egységes rendszerre való áttérés a vizsgált időszakban fokozódott, azonban még nem volt teljes; több helyen kérték a korábbi rendszerű oktatás fenntartását vagy legalább az egységes rendszernek a következő tanévre halasztását. Rámutatott arra is, hogy az olyan helyeken, ahol a magyar környezet vagy helyben lévő felsőbb iskola hatására a tanulók jobban beszélik a magyart és „németül szinte nehezen beszélnek, magyarul érintkeznek egymás között még a játékban is”, célszerűbb lenne fenntartani az egységes rendszer helyett a magyar nyelvű tanítást, mellette a 11.000/1935. M. E. rendelet 3. §-ának alkalmazásával az anyanyelvi és szülőföldismereti tantárgyak, valamint a számtani, természeti és gazdasági ismeretek keretei között a tanulók anyanyelvükön szerezhetnék meg ismereteiket; a fenti példákon túl Balázs nevesítette is ezeket az iskolákat, ahol szükség lenne a magyar tanítás ilyen fokú megőrzésére. Jelentéseit a későbbiekben is általában a német lakosság politikai viszonyulásával zárta, ezzel kapcsolatban ez alkalommal is beszámolt arról, hogy „a kisebbségi kérdésben a szélsőséges vagy éppenséggel megengedhetetlen elveket valló elemek (...) szaporodnak. Ezek szemében az azelőtt oly fontosnak hangoztatott kisebbségi tanítás ügye jelentőségében most lényegesen összezsugorodott, mert ők vágyaikban már jóval messzebb járnak. (...) a falu és város magyar intelligenciája a hivatalos külpolitikai vonalvezetés hallgatolagos tudomásulvétele mellett lelke mélyén egyre veszít a német nemzet iránt azelőtt táplált rokonszenvéből és ennek magánvéleményében igen gyakran leplezetlenül kifejezést is ad. Bármilyen kellemetlenül hangzik, ez a helyzet valódi képe. (...) A kisebbségi iskolákban működő tanerőket a nemzetbűség szempontjából feltétlen megbízhatóknak tartom és határozott aggodalmaskodásra okot adó jelenséget sehol konkrét formában nem tapasztaltam. Mégis – kivételesen – a legfiatalabb korosztály egyik-másik tagjánál – talán a hazai nyilaskeresztes mozgalom nyomán – szinte túlaradó rajongást véltem érezni a harmadik birodalom rendszere és vezére iránt, mely jelenség legalább is csendes figyelmet érdemel.”³⁴ Sorain érezhető, hogy mindig gondosan ügyelt arra, hogy ne tanúsítson elfogult magatartást, óvatosan fogalmazott, szélsőségek – se a német nemzeti szocialista, se a magyar hazafias irányban – nem jellemezték jelentéseit.

A következő, az 1939/1940. tanév 1940. január 31-ig terjedő jelentése alapján a vizsgált időszakban Baranya, Somogy, Tolna vármegyék területén 42 népiskolát látogatott meg. Elmondása szerint különös figyelmet fordított „a nemzetnevelés módjainak és eszközeinek ismertetésére, a kisebbségi iskolákban az egységes rendszerre való áttérés módjainak tisztázására, a pedagógiai- és didaktikai elveknek nyomatékos kidomborítására, a két nyelv párhuzamos, helyes használatára, végül az iskola életében megnyilatkozó szellem általános megfigyelésére és vizsgálatára”. Megemlítette az iskolaépületek elhanyagolt állapotát és a felszerelések hiányosságait több község vonatkozásában ez alkalommal is. Az egységes rendszerre való áttérés legkönnyebben az egynyelvű kisebbségek által lakott helyeken történt meg, míg a vegyes lakosságú települések esetében nehezebbnek vélte az átállást és „sokszor kiérezhető, hogy mintegy másodrendű iskolát látnak az egységes rendszerű iskolában. Különösen ott észlelhető e jelenség, ahol a helyi vezetők /lelkész, tanító, jegyző/ nem látják, vagy nem akarják látni és megérteni az egységes rendszerű iskola rendeltetését és célkitűzését és jobb hazafiságuk vélt hitében és érzetében még táplálják a népből mutatkozó ezirányú aggodalmaskodást és ezzel nem egyszer a könnyeb megértésnek utját állják.” Ugyanakkor beszámolt olyan

³⁴ MNL BAML XIV. 70., 136/1939.

esetekről is, ahol a magyar és nem magyar lakosság hosszú együttélés után jó viszonyt ápol, így a nemzetiségek ragaszkodnak a magyar nyelvű oktatáshoz is, amellet, hogy írni-olvasni anyanyelvükön szeretnének; ezekben az esetekben Balázs javasolta a magyar nyelvű tanítás fenntartását a 11.000/1935. M.E. rendelet 3. §-ának korábban már ismertetett alkalmazásával. Külön említést tett a német lakosságról, akiknek „hanglata a nyár folyamán tapasztalt izgatott állapothoz képest lényegében megnyugodott és kisebbségi igényeikben most halk szavúak, aminek oka a minduntalan felröppenő áttelepítési hírekben keresendő, és mindenesetre beszédes bizonyítéka itteni előnyösen megalapozott anyagi helyzetüknek és boldogulási lehetőségüknek.”³⁵

Ugyanezen tanév 1940. január 1-től június 15-ig terjedő időszakban 63 népiskolát vizsgált felül Baranya, Bács-Bodrog, Fejér, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Tolna, Veszprém és Zala vármegyékben, hasonló szempontokra figyelemmel, mint a tanév első felében. Továbbra is problémát jelentett az egységes rendszerre való áttérés során a helyi hatóságok és a tanítók azzal szemben való tartózkodása. Ez már olyan mértéket öltött, hogy Balázs szükségesnek vélte a legfelsőbb hatóság – a minisztérium – részéről történő közbelépést a rendszer céljának tisztázása végett, ennek érdekében kilátásba helyezett erre irányuló eseti jelentéseket a különös figyelmet igénylő községek tekintetében, „Ugyanis az iskolák helyi hatóságainak elnökei és az iskolák tanerői között el nem hanyagolható számban még mindig vannak olyanok, akik helyi viszonyaik szűkös perspektívájában nem látják a kérdés tulajdonképpeni boderéjét, hanem, mint mindenkinél hazafiasabbak és mindent jobban látók a kormánnyal szemben a saját elgondolásaiknak megfelelő helyi közvélemény kialakításával és hangoztatásával külön „bonmentó” tevékenységgel megakadályozzák a kisebbségi igényeknek a kormányzat részéről oly szépen elgondolt, a nemzeti érzést és nyelvet, valamint a kisebbségi anyanyelvi igényét oly megnyugtatóan és harmonikusan szolgáló mérsékelt tervének keresztülvitelét.” További indokolása alapján is az derül ki, hogy a helyi látásmód a legtöbb községben nem egyezett a kormányzat elképzeléseivel, amely jelentősen megnehezíti bármilyen jogszabály végrehajtását. Ezt követően jelentést tett az iskolaépületek általános állapotáról, eszközeikről, tanulók egészségi és szociális helyzetéről, tanítási eredményről, egyes tantárgyakban mutatkozó nehézségekről, a tanítók katonai besorozása miatti folytonosság hiányáról (különösen az egy tanítós iskoláknál okoztak az ilyen esetek problémát), továbbá a felekezeti iskolák esetében a tantervek egyházi főhatóságok részéről történő lassú jóváhagyásáról vagy éppen annak hiányáról, amely következtében a tanítás nem lehetett hatékony a tanévben.³⁶

Az 1940/1941. tanév első félévéről szóló jelentés alapján 1941. január 31-ig 33 népiskolát látogatott meg, ekkor kivételesen mindet csupán Baranya vármegye területén. A vizsgálat során figyelmet fordított „a nemzetnevelés módjának és eszközeinek ismertetésére, az egységes rendszerű oktatásra való áttérés módjaitak tisztázására, a követendő pedagógiai és didaktikai elveknek nyomatékos kidomborítására, a két nyelv arányos, párhuzamos és helyes használatára, végül ez új típusú iskola életében megnyilatkozó általános szellem megfigyelésére”. Jelentését az egységes iskolák vonatkozásában az előző félévhez hasonlóan azzal kezdte, hogy az áttérést akadályozza a helyi vezetők és tanítók hozzáállása, miszerint a rendszert ideiglenesnek, átmenetinek gondolják, amelyhez rövid időre kényszerűen alkalmazkodniuk kell, de nem hisznek a hosszútávú fennmaradásában – „Igen sokan csak a napi

³⁵ MNL BAML XIV. 70., 11/1940.

³⁶ MNL BAML XIV. 70., 96/1940.

külpolitika függvényét látják benne”. A helyzet hosszú elemzését követően kitért ismét az iskolaépületekre, iskolák felszerelésére, tanulók egészségére, beiskolázására, iskolalátogatására, tankönyvekkel való ellátására, valamint az előző félévhez hasonlóan felhívta a miniszter figyelmét a tanmenettel kapcsolatban arra, hogy azt megakasztja egyrészt a felekezeti iskolákban a jóváhagyás megkésettisége, másrészt a tanítók besorozása katonának. Ez utóbbira is előállt megoldási javaslattal, hogyan lehetne a fiatal férfi tanerőket az oktatásnak és a katonaságnak is megőrizni.³⁷

Az 1940/1941. tanév 1941. február 1. – június 30. közötti időszakában 64 népiskolát vizsgált felül Baranya, Fejér, Somogy, Tolna, Veszprém, Zala vármegyékben. A szempontok között ezúttal *„a nemzetnevelés módjainak és eszközeinek ismertetésére, a kisebbségi iskolában való oktatás módozatainak és elveinek tisztázására, a követendő pedagógiai- és didaktikai eljárások kidomborítására, a két nyelv arányos, párbuzamos és helyes használatára, az iskola életében megnyilvánuló általános szellem, valamint az iskola helyi hatóságai, színtugy a tanerők és a nép között fenálló viszony megismerésére*” fordított figyelmet. Tekintettel arra, hogy az ekkor látogatott iskolák legtöbbször német többségű községben volt, Balázs kitért ezek vonatkozásában arra, hogy a nép és a tanítók közötti *„bensőséges lelki találkozás”* a *Volksbund* tevékenysége folytán a legtöbb helyen hiányzik, a helyzet egyre rosszabb, amelyet kölcsönös engedékenységgel javítani lehetne. Hosszan elemzi ennek lehetőségeit, kitérve a magyar nyelv oktatásának szerepére is a helyi magyar-német viszonyban, azonban továbbra is elfogulatlanul és objektívan szemlélve a helyzetet azt állítja, hogy *„Ezt nem tartom lehetetlennek, ha a Volksbund szervezetében élő németiség nem téveszti össze a népi lelkiséget a hazafias szellemmel, viszont faluvezető intelligenciánk meg tud szabadulni ama benne mélyen gyökeredző és mégis téves hittől, hogy a magyar nyelv tanítása és tanulása más nyelvű polgártársaink közt egymagában biztosíték a nemzetbűsre és hazafiasságra, hogy vele megtettünk mindent, nélküle semmit.”* Az egységes rendszerű oktatás helyzete ekkor már úgy tűnt, kedvezően alakul, a tanerők német nyelvtudása fejlődött, azonban hozzátette, hogy az – ekkor már előkészítés alatt álló – 700/1941. sz. M.E. rendelet keresztülvitele esetén még sok lesz a tennivaló ezen a téren: a tanítók nyelvtudását még emelni kell, tanfolyamokat kell szervezni számukra a kormány részéről, a nyelvtudás alapján tanerők átosztása lesz szükséges, a felügyeletet ellátó hatóságok munkája e tekintetben is nagyobb hangsúlyt kell kapjon, továbbá az éppen megvalósítási szakaszban lévő nyolcosztályos iskola felső tagozatának rövidebb szorgalmi ideje is kérdéseket vet fel a nyelvi szempontok érvényesítésénél. Előrevetítette, hogy *„a 700/1941. M.E. sz. r. életbeléptetése esetén a szükséges nyugalomnak végleges elérése és biztosítása érdekében mind a nép-, mind az iskolai helyhatóságok, a tanerők, valamint közigazgatási hatóságok részéről a legmesszebbmenő tárgyalosságra és őszinteségre lesz szükség, mert csak így sikerülhet a kisebbségi igényekben sokszor szélsőségekben mozgó nép követeléseit és a nemzeti gondolat védelmében megtalálni azt a megnyugtató megegyezést, amely a további összhang nélkülözhetetlen ígérete, illetve biztosítéka.”* Ezekon kívül jelentésében említést tett még ismét az iskolaépületek állapotáról, valamint kitért a tanterv megvalósításának és a tankönyvek terjedésének nehézségére.³⁸

³⁷ MNL BAML XIV. 70., 6/1941.

³⁸ MNL BAML XIV. 70., 105/1941.

4. A teljes anyanyelvi oktatás

4. 1. Szabályozási háttér és titkos szavazások

A megvalósítás hiányosságai mellett, amelyekre jelentéseiben *Balázs* igen részletesen felhívta a vallás- és közoktatásügyi miniszter figyelmét, nemzetiségi szempontból az egységes oktatási rendszer bevezetése sem bizonyult elegendőnek, így többek között a *Volksbund* támadásaira is reagálva szükséges volt a teljes (jelen esetben német) anyanyelvi oktatás bevezetése, amely 1941-ben történt meg. A bevezetés tervéről a minisztérium *Balázst* 1941. január 3-án már tájékoztatta, amikor az a németbólyi római katolikus felekezeti iskoláról szóló felülvizsgálati íven feltüntette, hogy az iskolában működő tanítás „*sem a tiszta magyar tannyelvű iskolának, sem az egységes oktatási rendszernek nem felel meg.*”³⁹ Erre válaszul a miniszter rendeletéből a miniszteri osztálytanácsos tájékoztatta, hogy a helyzet rendezésére irányuló intézkedéseket egyelőre nem tart szükségesnek, „*mert a németbirodalmi kormány és a m. kir. kormány között létrejött bécsi egyezmény alapján előreláthatóan új oktatási rendszer bevezetésére kerül a sor.*”⁴⁰ Ugyanígy tájékoztatta a minisztérium a gyódi római katolikus felekezeti iskola esetében is⁴¹, ahol ugyan csupán 7 magyar anyanyelvű tanuló volt 56 német mellett, de utóbbiak mindegyike beszélt magyarul, ezért *Balázs* arról számolt be, hogy az iskolaszéki elnök és a tanerők az egységes rendszer helyett tiszta magyar nyelvű tanítást kívánnak, viszont a tanulók – bár magyarul tudnak – szüleikkel és egymással való érintkezésben a németet használják, ezért „*a tiszta magyar nyelvű tanítás nem indokolt, hanem a német anyanyelv valamilyen formában való szolgálata szükséges.*”⁴²

Az anyanyelvi oktatás bevezetésének keretét a 700/1941. M. E. rendelet adta, amely alapján az egységes oktatási rendszert követő iskolákban ezt követően azokat a tárgyakat, amelyeket eddig magyarul oktattak, ettől kezdve az adott kisebbségekhez tartozó gyermekek anyanyelvén kellett tanítani. Ugyanakkor lehetőség volt a korábbi egységes rendszer szerinti tanítás fenntartására is, amennyiben azt a szülők kérték; erről a vallás- és közoktatásügyi miniszter a miniszterelnökkel egyetértésben, a helyi viszonyok figyelembevételével volt jogosult dönteni.⁴³ Az egységes rendszer teljes anyanyelvi oktatással szemben való fenntartására a későbbiekben példákat is látunk, e tekintetben is rendkívül fontos volt *Balázs* munkája, hiszen a „*helyi viszonyok figyelembevétele*” általa tudott megvalósulni.

E rendeletet egészítette ki és pontosította a vallás- és közoktatásügyi miniszter 25.370/1941. sz. V. K. M. rendelete a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról, amellyel teljes anyanyelvi oktatást vezetett be meghatározott iskolákban. Mielőtt ennek részleteire rátérnénk, a teljes kép érdekében fontos megemlíteni az ezt közvetlenül megelőző 25.360/1941. sz. V. K. M. rendeletet, amely a magyar anyanyelvű gyermekek iskoláztatásáról rendelkezett. Ez jelentette az alapot az ún. szórvány magyar, tehát nem magyar többségi lakosságú községben élő magyar

³⁹ MNL BAML XIV. 70., 141/1940.

⁴⁰ MNL BAML XIV. 70., 173.307/1940 Eln.E.

⁴¹ MNL BAML XIV. 70., 173.024/1940 Eln.E.

⁴² MNL BAML XIV. 70., 131/1940.

⁴³ A m. kir. minisztérium 1941. évi 700. M. E. számú rendelete, a nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek népiskolai oktatásáról.

gyermekek iskoláztatása során. A rendelet 1. §-a értelmében a „Magyarország területén lakó olyan magyar anyanyelvű iskolaköteles gyermeket, aki nem magyar anyanyelvű környezetben él, magyar iskolai tagozatban, vándortanító útján, magyar internátusban, vagy egyébként magyar anyanyelvű környezetben elhelyezve kell iskoláztatni.”⁴⁴ Ez alapján erre irányuló szervező munkálatok sokaságával találkozhatunk a levéltári iratok között az 1941-es évre vonatkozóan, mivel a többségi lakossághoz igazodóan kialakított teljes anyanyelvi oktatás bevezetése több községben ahhoz vezetett, hogy a magyarok iskoláikból kiszorultak. E kérdéskör vizsgálata a szerző párhuzamos kutatásának része.

A 25.370/1941. sz. V. K. M. rendelet 1. § (1) bekezdése alapján át kellett térni a teljes anyanyelvű oktatásra és az eddig magyar nyelven tanított tárgyakat is anyanyelven kellett oktatni azokban az iskolákban, amelyekben a nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek oktatása egységes rendszer szerint történt az 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelet alapján. Amennyiben ez fokozatosan volt csak megvalósítható, tehát a tanévkezdést ilyen módon nem tudták megvalósítani, abban az esetben 1942. március 1-ig kellett befejezni az áttérést. Ugyanezen szakasz (2) bekezdése rögzítette, hogy melyek azok az iskolák, ahol be kell vezetni a teljes anyanyelvi oktatást, ezek jegyzékét csatolták a rendelethez. A csatolt jegyzék értelmében összesen 372 iskola vált teljes anyanyelvi oktatási rendszerűvé. Mivel a legtöbb iskola a Dunántúlon alakult át, a Balázs által látogatott ilyen iskolák az országos számnak jelentős részét jelentették, mindezek alapján jelentései igen reprezentatívnak nevezhetők országos viszonylatban is. A megyék számadatai közül magasan kiemelkedik Baranya, ahol 108 iskolát nevezett meg a rendelet. A második helyen állt Tolna 62 iskolával, ezt követte Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 45 iskolával, majd Veszprém 24, Sopron 24, Győr, Moson, Pozsony 20, Fejér 17, Somogy 14, Bács-Bodrog 13, Vas 13, Komárom 12, Csanád, Arad, Torontál 6, Esztergom 6, Nógrád 3, Bars és Hont 2, Zala 2, Bihar 1 iskolával szerepelt a jegyzékben. Az iskolák jellegét tekintve elmondható, hogy a legtöbb, amelynek teljes anyanyelvi oktatással kellett a továbbiakban működnie, felekezeti iskola volt; ez Baranyában a következőképpen alakult: 81 római katolikus, 15 evangélikus és 1 református (tehát összesen 97 felekezeti iskola) mellett csupán 9 községi és 2 állami iskolát érintett az átszervezés.⁴⁵

A rendelet 2. § (1) bekezdése értelmében – a 700/1941. M. E. rendelethez is igazodva – lehetőség volt arra, hogy a rendelethez csatolt jegyzékben feltüntetett iskolák esetében a teljes anyanyelvi oktatás bevezetése helyett megőrizték az egységes rendszer szerinti (tehát kisebbségi anyanyelvi és magyar nyelvű vegyes) oktatási rendszert. Erre legalább húsz érintett tanköteles gyermek gondviselőinek a kérelme alapján volt lehetőség, amelyet 1941. augusztus 25-ig kellett benyújtaniuk az illetékes tanfelügyelőn keresztül a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez.⁴⁶

⁴⁴ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. évi 25.360. számú rendelete, a magyar anyanyelvű gyermekek iskoláztatásáról.

⁴⁵ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról.

⁴⁶ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról, 2. § (1) Ha az 1. §. (2) bekezdése alá eső községben (népiskolához tartozó körzetben) a nem magyar anyanyelvű gyermekek közül legalább húsznak a gondviselői a gondviselésük alatt álló gyermekek számára a 700/1941. M. E. sz. rendelet 3. §-a alapján az eddig követett vegyes tannyelvű, egységes oktatási rendszer fenntartását kérik, erre vonatkozó, kérelmüket az 1941. évi augusztus hó 25. napjáig kell a kir. tanfelügyelőnél benyújtani; a kir. tanfelügyelő a kérvényt haladéktalanul felterjeszti a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez.

Ugyanezen szakasz (2) bekezdése értelmében a vallás- és közoktatásügyi miniszter az említett kérelem alapján az iskola oktatási rendszerének megállapítása végett titkos szavazást rendelhet el a nem magyar anyanyelvű gyermekek gondviselőinek részvételével.⁴⁷ Fontos megjegyezni, hogy a kérelem alapján elrendelhető titkos szavazás ezen esete a nem magyar anyanyelvűek gondviselőire vonatkozott, akiknek belátására volt bízva, hogy gyermekük számára a teljes (saját) anyanyelvi oktatást szeretnék biztosítani, ezzel nemzetiségükhöz való kapcsolatot és annak megfelelő identitásukat erősítenék vagy pedig szükségét érzik az egységes rendszer fenntartásának, amely által bizonyos tárgyakat magyar nyelven tanulnak továbbra is gyermekeik, ezzel esetlegesen megkönnyítik későbbi boldogulásukat Magyarországon. Előnye és hátránya mindkét változatnak lehetett, ezért volt fontos lépés az, hogy ennek eldöntését a szülőkre bízta a minisztérium, biztosítva választási szabadságukat.

A hercegszentmártoni római katolikus felekezeti jellegű iskola esetében arra látunk példát, hogy a rendelet 2. § (1) bekezdésében megállapított minimum számtól (azaz legalább húsz érintett tanköteles gyermek gondviselőinek a kérelme) nem is tértek el. A *Volksbund* – amely igen aktívan szemmel tartotta azokat az iskolákat, ahol teljes német anyanyelvi oktatásra kellett áttérni – 1941-ben panaszt tett az iskola ügyében, amelyben kifejtette, hogy „*Hercegszentmártonon annak ellenére, hogy az idevonatkozó törvényes rendelkezések értelmében a tiszta német tannyelvet kellene bevezetni, vagy legalább is egy átmeneti oktatást életbe léptetni, minden maradt a régiiben.*” A minisztérium erre válaszolva sürgette a német oktatásra való áttérést, hozzátéve, hogy a vegyes tanítási rendszer fenntartására irányuló kérvényt – amelyet a rendelet 2. § (1) bekezdésének megfelelően benyújtottak ugyan – csupán 19 hercegszentmártoni tanköteles gondviselője írta alá, ennek megfelelően azt nem lehetett figyelembe venni az átalakulás során.⁴⁸

Akadnak olyan települések, ahol a helyi német lakosság szólalt fel azért, mert a községükben a teljes német anyanyelvű oktatási rendszerre át kellett volna térni, mivel a vegyes tanítási rendszer fenntartása iránt a tankötelesek szülei nem nyújtottak be szabályszerű kérvényt. Erre példaként hozható a baranyaszentgyörgyi római katolikus iskola tanulói szüleinek, illetve az egyházközségi képviselőtestület tagjainak jelentése illetve kérelme, amelyben kifejtették, hogy a tanító „*nem tartja be a miniszteri rendelkezést*”, azaz nem tért át a teljes német nyelvű oktatási rendszerre, nem tanítja németül a gyermekeket, és hozzátették, hogy meggyőződésük szerint – noha a tanító is német származású – nem is lenne képes megfelelően németül oktatni, „*de a legnagyobb hiba ott van, hogy nem is akar németül tanítani*”.⁴⁹

A kérelmekre vonatkozó példákat követően a szavazás menetét érdemes feltárni helyi vonatkozásban. A szavazás menetéről rendelkezett a rendelet 2. § (2) bekezdése, miszerint azt „*külön bizottság bonyolítja le; a bizottság elnökét a vallás- és közoktatásügyi miniszter küldi ki, egyik tagját a községi előjáróság saját kebeléből választja, a másik tagját az érdekelt nem magyar anyanyelvű gyermekek gondviselői bízzák meg. Ha a népiskola egyházi hatóság alatt áll, a szavazatszedőbizottságba a községi előjáróság tagjai helyett egy tagot az egyházi főhatóság küld ki.*” A szavazás eredménye alapján a vallás- és

⁴⁷ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról, 2. § (2).

⁴⁸ MNL BAML XIV. 70., 2886/1941, 1618/1941.

⁴⁹ MNL BAML XIV. 70., 1052/1942.

közoktatásügyi miniszter az iskola, vagy annak része vagy tagozata tekintetében az egységes oktatási rendszer fenntartásáról rendelkezett.⁵⁰ A minisztérium 1941 novemberében kereste fel *Balázst* a Baranya vármegyében tartandó szavazások tárgyában. A rendelet felhatalmazása alapján meghatározta, melyek azok a népiskolák, amelyek tekintetében titkos szavazás szükséges: Bezedek, Nagybudmér, Sárok, Villánykövesd, Virágos, Hercegtöttös, Versend, Kisujbánya, Gorica és Kátoly. Gorica kivételével, amely állami iskola volt (Baranya tekintetében az elsők között hoztak létre itt állami iskolát a századfordulón), az iskolák római katolikus felekezeti jellegűek voltak, és Kátoly kivételével, amely esetében sokac tagozatról volt szó, német tagozatba beírt tankötelesek szülői részéről történt a szavazás.⁵¹ Ebben a körben december 29-én (két nappal a szavazások utolsó lehetséges időpontja előtt) változást jelentett be a minisztérium: Goricát törölni kell, Szajk római katolikus iskoláját pedig fel kell venni a listára.⁵² A hivatalos értesítés e megkétszerezésének élet valamelyest csökkentti az, hogy informálisan valószínűleg ez már letisztázott volt, mivel a bizottságok tagjainak kijelölése során mind az egyházi, mind a világi hatóságok már Gorica helyett Szajkot említették december elején.⁵³ A minisztérium *Balázst* hatalmazta fel az időpontok kitűzésére – az érdekeltekkel, azaz a tanfelügyelővel egyetértésben, valamint a pécsi egyházmegyei főtanfelügyelő és a Magyarországi Németek Szövetsége pécsi megbízottja meghallgatását követően – belátva azt, hogy központilag meghatározni ezeket lehetetlen és nem is célszerű. Az időpontokat úgy kellett megállapítani, hogy december 31-ig befejeződjenek a szavazások. A rendelet fent idézett bekezdésének megfelelően a vallás- és közoktatásügyi miniszter kijelölte *Balázst* a lebonyolító bizottság elnökének. A többi tag tekintetében a rendelet egyrészt előírta, hogy egyházi iskolák esetében a bizottság egy tagját az egyházi főhatóság küldi ki, ennek megfelelően a miniszteri tájékoztatásban szerepel, hogy ennek megtételére felkérte a pécsi római katolikus megyéspüspököt; másrészt kijelölhetnek a községek is képviselőt, erről való intézkedésre a tanfelügyelőt bízta meg a miniszter, valamint a Magyarországi Németek Szövetségét is tájékoztatta, hogy *Balázs* megkeresésére jelöljön ki tagot a bizottságba.⁵⁴ A pécsi egyházmegyei főtanfelügyelő hamarosan meg is küldte *Balázsnak* a névsort, hogy mely iskolához kit küld ki a szavazást lebonyolító bizottságba – a legtöbb esetben plébánost jelölt meg.⁵⁵ A tanfelügyelő is tájékoztatta *Balázst* a községek képviselőiről, akik minden esetben körjegyzők voltak.⁵⁶ A titkos szavazáson csak az 1941/1942. tanévre beiratkozott, német (Kátoly esetében sokac) anyanyelvű mindennapi tanköteles gyermekek szülői, gondviselői vehettek részt; az anyanyelv illetve nemzetiségi hovatartozás tekintetében az illető kifejezésre juttatott elhatározása volt irányadó, tehát az a szülő vehetett részt a szavazáson, aki magát német (vagy sokac) anyanyelvűnek tartotta.⁵⁷ *Balázs* ennek megfelelően tájékoztatta az iskolaszéki elnököket a szavazások időpontjáról és menetéről a fentiek

⁵⁰ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról, 2. § (2).

⁵¹ MNL BAML XIV. 70., 33.832/1941. Eln.E.

⁵² MNL BAML XIV. 70., 33.867/1941 Eln.E.

⁵³ Lásd MNL BAML XIV. 70., 2894/1941 tanf.; 4208/1941.

⁵⁴ MNL BAML XIV. 70., 33.832/1941. Eln.E.

⁵⁵ MNL BAML XIV. 70., 4208/1941.

⁵⁶ MNL BAML XIV. 70., 2894/1941 tanf.

⁵⁷ MNL BAML XIV. 70., 33.832/1941 Eln.E.

alapján, hozzátéve, hogy a gyermekek apjának mint a család fejének megjelenését kéri, az ő elháríthatatlan akadályoztatása esetén helyettesítheti őt az édesanya, mindkettőjük elhalálása vagy máshol való tartózkodása esetén a gyermek gyámja vagy nevelésével megbízott személy jelenjen meg.⁵⁸ December 17-én *Balázs* megírta jelentését a szavazások eredményéről a miniszternek; ez alapján 5 község (Nagybudmér, Sárook, Virágos, Hercegtöttös, Versend) át kívánt térni teljes német tanítási nyelvre, míg 4 község (Bezedek, Villánykövesd, Kisujbánya, Szajk) a vegyes tanítási nyelv mellett szavazott, Kátoly pedig magyar tanítási nyelvet választott. Utóbbihoz hozzáfűzte, hogy itt eddig is magyar nyelven folyt az oktatás. Beszámolt arról is, hogy a Magyarországi Németek Szövetsége állítólag igyekezett előzetesen hatást gyakorolni a lakosságra, azonban *Balázs* véleménye szerint ennek befolyásoló ereje nem mutatkozott.⁵⁹

A baranyai szavazásokhoz érintőlegesen kapcsolódik a gorica tanító magatartásáról szóló jelentések vizsgálata, mivel ez magyarázatot szolgáltat arra a körülményre, hogy miért vették le Goricát a szavazást tartandó községek listájáról. E tanító kapcsán 1941 decemberében panasz merült fel az erőszakos németesítési szándékai miatt. Az óvatos politikai hozzáállást mutatja, hogy több levélváltás történt a minisztérium, a tankerületi főigazgatóság, illetve a tanfelügyelőség között, amelyben tapintatosan igyekeztek feltárni az esetet. A helyi körjegyző részletesen beszámolt a tanító magatartásáról: a *Volksbundba* való belépésre a tanulókat többször igyekezett rábírn; azt a kijelentést tette a népnek és a gyermekeknek, hogy neki csak németül köszönjenek („*Sieg, Heil!*”); az iskolában a vegyes tanítás ellenére egy héten egyszer tartott magyar írást és olvasást, ezen felül mindent németül oktatott; amikor a községben népszámlálást tartottak, igyekezett azt befolyásolni azzal, hogy megmagyarázta, hogyan kell kitölteni a nemzetiségi rovatot, hangsúlyozva, hogy „*senki ne szégyellje beírni, hogy német, ők a világ első nemzete és erre csak büszkéek lehetnek*”; az iskolában betiltotta a magyar beszédet, német dalos könyvet vetetett a gyerekekkel. A tanítási nyelvről való titkos szavazás során már korábban kihívta a *Volksbund* képviselőjét és közösen igyekeztek befolyásolni a szülőket, hogy német tagozatra adják le voksukat; ennek ellenére 20-ból 16 szavazat a magyar tanítási nyelvre érkezett, de ő mégis úgy döntött, németül fog tanítani – más kérdés, hogy a szavazások fenti vizsgálata során kiderült, hogy Gorica esetében végül egyáltalán nem is kellett volna szavazást tartani, mivel a kijelölt községek listájából kivették; lehetséges, hogy ebben az érintett tanítónak volt szerepe, mivel jelen jelentés szerint a szavazást követően „*Budapestre utazott és a szavazási eljárást megfellebbezte*”. A feljelentést követően a következő tanév kezdetén már arról számolnak be jelentések, hogy az iskola tanító nélkül maradt, mivel az érintett állásáról eltávozott, „*anélkül, hogy az állásról lemondott volna*”.⁶⁰

A szavazások lebonyolítását végző bizottság elnöki tisztségére *Balászt* nevezték ki Tolna vármegyében is.⁶¹ A tolnai események részletezésétől eltekintve egy körülményre érdemes felhívni a figyelmet: a bonyhádbörzsönyi iskolánál lefolytatott szavazásról *Balázs* különjelentést terjesztett fel a minisztériumhoz, amelyben a Magyarországi Németek Szövetségével kapcsolatban több

⁵⁸ MNL BAML XIV. 70., 135/1941.

⁵⁹ MNL BAML XIV. 70., 135/1941 (megjegyzés: *Balázs Ferenc az iskolaszéki elnököknek valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszternek címzett levele ugyanazon a számon – 135/1941 – van iktatva, azonban két külön dokumentumot jelöl).*

⁶⁰ MNL BAML XIV. 70., 2807/1942.

⁶¹ MNL BAML XIV. 70., 33.605/1941 Eln.E.

aggályos esetre is utalt. Az egyik ilyen tényező a *Volksbund* kiküldöttjeinek a szavazást 1-2 nappal megelőző érkezése a községbe, ahol „a lakóssággal közvetlenül a legbizalmasabb érintkezésbe léptek, ami a befolyásolásmentes szavazás szempontjából nem megnyugtató. Sőt a központjukból kapott írásbeli megbízatásuk nemcsak a szavazáson való jelenléttel bízza meg őket, hanem annak előkészítésére is felhatalmazza őket, ami pedig a törvényes rendelkezéssel szöges ellentétben áll, és azt teljesen megengedhetetlennek tartom”; a másik pedig az, hogy a bonyhádbörzsönyi kiküldött feleségével jelent meg, az asszony a szavazásra jogosultak között helyet foglalt, majd *Balázs* mint bizottsági elnök szavazásra jogosultságról szóló tájékoztatását – amely arra is irányult, hogy a szavazásra nem jogosultak hagyják el a termet – követően helyén maradt, így kiprovokálva a személyes felszólítást a távozásra. Utóbbi azért bír jelentőséggel, mert jelenléte és maga a helyzet alkalmas volt a szavazók akaratának befolyásolására, „ami a szavazás eredménye után ítélve elég valószínűnek látszik” – írta *Balázs*.⁶²

4. 2. A nyelvtudásban mutatkozó nehézségek

Az anyanyelvi oktatás megvalósításához értelemszerűen szükséges volt a nyelvi szempontból megfelelően felkészült tanítók alkalmazása. Ennek biztosítása érdekében a minisztérium jelentéseket készíttetett – először 1939-ben, majd 1940-ben az egységes rendszerű iskolák vonatkozásában, a teljes anyanyelvi oktatás bevezetését követően tanévente ismétlődően –, tekintettel arra, hogy gondoskodni kívánt a megfelelő tanítók rendelkezésre állásáról, akik képesek arra, hogy adott kisebbségi nyelven tanítsanak. Ennek megfelelően a tanfelügyelőségeknek jelentést kellett tenni név szerint az egyes tanítókról: kik azok, akik az anyanyelvi oktatást ellátni nem tudják és az iskola esetleges magyar tagozatának vezetésével sem foglalkoztathatók; megfelelő nyelvtudás híján kisebbségi nyelvű oktatást ellátni képtelenek és ezért más állomásra áthelyezendőek; ezek figyelembevételével mellett mely állami népiskolához hány állami helyettes tanerőt, nem állami iskola esetében kisegítő tanerőt kellene beosztani, hogy az anyanyelvi oktatást zavartalanul végezhesék.⁶³ *Balázs* mind összegző, mind eseti jelentéseiben kitért ugyanezen szempontokra. A jelentések alapján vegyes képet kapunk: több helyen megvolt a szükséges nyelvtudás, néhány esetben pedig a tanítók ígéretet is tettek képességeik fejlesztésére, azonban akadtak olyan iskolák is, ahol a tanító a kisebbségi nyelven való oktatásra képtelennek bizonyult, így áthelyezés és új tanító alkalmazása volt szükséges.⁶⁴

A német nyelvtudás hiánya olykor igen nehéz helyzetet teremtett és súlyos következményekkel járt a tanítóra nézve is. *Balázs* a csonoplyai állami iskola felülvizsgálata során kezdeményezte az ottani igazgató felmentését a miniszternél, mivel – amellet, hogy az iskola szervezésében, igazgatói teendőik ellátásában járatlannak tartotta, effajta feladat ellátására általánosságban alkalmatlannak minősítette – „jöllehet német tagozatban tanít, németül is alig tud, pedig a község többségben lévő németnyelvű lakossága e tekintetben is igényeket támaszt.”⁶⁵

⁶² MNL BAML XIV. 70., 125-1/1941.

⁶³ MNL BAML XIV. 70., 134.910/1939 IX.ü.o., 171.684/1940 Eln.D.ü.o., 33.357/1941 Eln.E.

⁶⁴ Lásd például MNL BAML XIV. 70., 1463/1939, 1896/1940, 1097/1941, 292/1942, 1855/1943, 1605/1944 tanf.

⁶⁵ MNL BAML XIV. 70., 173/1942.

A nyelvtudás körében – magyar oldalról – érdekes kitérni a Magyarországi Németek Szövetsége által fenntartott iskolákra, ahol a probléma nem a német, hanem a magyar nyelvtudás hiányában állt, amelyet a tanítóktól elvártak teljes német nyelvű oktatási rendszer esetében is. A kercseligi *Volksbund* fenntartású iskola 1943. március 11-én történt felülvizsgálatáról szóló jelentésében *Balázs* beszámolt arról, hogy a tanulók két csoportban, egy alsó és egy felső tagozatban tanulnak két tanerővel, akik közül az egyik csak gyengén tud magyarul és tanítói képesítését is csupán a folyó tanév végén akarja megszerezni. A német anyanyelvi oktatást kielégítő eredményűnek találta, azonban a tanulók magyar nyelvtudása rohamos visszaesést mutatott. Ezzel együtt a „*magyar nyelv és a magyar nemzeti gondolat meglátásom szerint nem részesül oly melegen, amilyen az édes hazánk bármilyen jellegű népiskolájától elvárható és megkövetelhető.*” Ennek részletezése során kifejtette, hogy se az iskola épületén, se a tantermekben nincsen magyar címer, a tanteremben *Adolf Hitler* képe *Horthy Miklós* kormányzóéhoz képest sokkal hangsúlyosabb, valamint feltűnő a német birodalom térképe is. A felső tagozatban egyáltalán nem gyakorolják a magyar olvasást, nincs magyar olvasókönyv, viszont a magyarországi német tankönyvek mellett még német kiadású olvasókönyvet és számtankönyvet is használnak. A tanerőket és az iskola vezetőjét figyelmeztette a hiányosságokra, azonban hozzátette: „*Mind ezek ellenére szükségesnek látom az iskola további működésének az ellenőrző közegek által való beható, következetes megfigyelését egyrészt abból a szempontból, hogy az említett fogyatékoságokat kiküszöböljék-e, másrészt hogy további nevelő-tanító munkájukban a tanerők a magyar nemzeti életbe való beilleszkedés szempontjából nagyobb készséget tanúsítsanak-e és így egyéssz működésük a hazafias nevelés szempontjából a követelményeknek megfeleljen-e.*”⁶⁶

Szintén a *Volksbund* által fenntartott, romonyai iskola felülvizsgálati lapja arról tanúskodik, hogy az iskola alacsony szinten működik, a tanítás ugyan már harmadik éve németül folyik, viszont a tanulók német nyelvtudása igen gyenge, emiatt az oktatás nem hatékony. Az iskolában nehézséget okoz a tanerők sűrű váltakozása is; a felülvizsgálat idején működő tanító ugyan lelkiismeretes, felkészületlen és magyar nyelvtudása is hiányos.⁶⁷

A nyelvtudásban fellelhető hiányosságok enyhítésére *Balázs* – ahogyan arra már 1938/1939-es tanévben, első összegző jelentésében is utalást tett – több konkrét esetben javasolta a teljes anyanyelvi illetve korábban az egységes rendszerű oktatás bevezetése helyett a magyar tanítási nyelv fenntartását a 11.000/1935. M.E. rendelet 3. §-a alapján, amelyre konkrét példaként szolgál a következő, 1943-ban rögzített eset. A bőszenfai római katolikus felekezeti iskola a háború éveiben – hivatalosan egységes rendszerű oktatási rendben – tanerőhiánnyal küzdött, majd 1941-től teljes német anyanyelvi oktatásra kellett volna áttérnie. A két tanerős iskola második tanítói posztját harmadik éve pályázó hiányában nem tudták betölteni, majd az első tanítót is katonai szolgálatra hívták be, így sűrűn tanerő nélkül volt az iskola, esetenként a lelkész önkéntes munkája nyomán volt csupán tanítás. A tanyelv tekintetében a problémát az jelentette, hogy a meglévő tanító saját bevallása szerint németül gyengén tudott, teljes anyanyelvi tanításra képtelennek vallotta magát. Mivel a tanulók fele magyar anyanyelvű, illetve a németek közül a kisebbek társaiktól hamar megtanulják, a nagyobbak pedig egészen jól tudják már a magyar nyelvet, a szülők is beérnék néhány

⁶⁶ MNL BAML XIV. 70., 22/1943.

⁶⁷ MNL BAML XIV. 70., 13/1944.

tantárgy németül való oktatásával, *Balázs* javaslata az volt, hogy a tanítás folyamatosságának biztosítása érdekében a magyar tanítási nyelv fenntartása mellett a 11.000/1935. M.E. rendelet 3. § szerinti rendszert, azaz csak meghatározott tárgyaknak a németül való oktatását vezessék be, amely a tanerők hiányos német nyelvtudása mellett is megvalósítható lenne.⁶⁸

4. 3. A Volksbund tevékenységének hatása

A nyelvtudásban jelentkező akadályok mellett a tanítók körében nehézséget okozott az is, hogy többször összetűzésbe kerültek a helyi *Volksbunddal*. A német-magyar helyi lakosság viszonyát negatívan befolyásoló tevékenység mindkét oldalról felmerült.

A mecsekfalui tanító olyannyira szembekerült a szervezettel, hogy ellene a *Volksbund* panaszt emelt, amelyben azt állították, hogy a tanító „*közismert ellensége a Volksbundnak és nem kíméli annak vezetőit sem, ahol és amikor csak alkalma van, rágalmazzza és durva szavakkal illeti Szövetségünket. Sőt, a Nagy-Német Birodalom vezetői ellen is felemeli szavát, amikor azokat hazudozóknak és békebontóknak nevezi.*”⁶⁹

Balázs 1942 decemberében a vepródi állami iskolával kapcsolatban említette, hogy az oda kiküldött helyettes tanító „*egyre azt hangoztatja, hogy őt titkos megbízatással küldték ide és ő majd elintézi a Volksbundot. Ezzel a községben a magyarság és németnyelvű lakosság között amugy is eléggé kiegyeződött viszonyoknak nem használ, hanem ellenkezőleg, tapintatlanságával még nem kívánatos módon és formában növeli az amugy is elég nagy surlódási felületet. (...) Mint új tanerő, aki a község többségében lévő német nyelvű lakosság nyelvét alig tudja, így is nehezebben tudja megszerezni a lakosság bizalmát, fölényes, fenyegető hazafiaskodással pedig éppen nem fogja e községben a kívánatos célt szolgálni, mert a magyarsághoz való közeledést általában, de e faluban különösen csak a tapintatos, megértő, bizalomkeltő érintkezéssel és magatartással lehet előmozdítani*” *Balázs* még hozzátette, hogy nem tud az illető tanító titkos megbízásáról, de ha mégis ilyen céllal küldték volna, akkor úgy hiszi, nem a megfelelő személyt választották, hiszen nem rendelkezik azokkal a létfontosságú tanító tulajdonságokkal, amely a hazafias és erkölcsös nevelést elősegítené.⁷⁰ Az iskola felülvizsgálati lapja arról tanúskodik, hogy a szülők német anyanyelvi tanítót szeretnének az iskolához. A tanerők közül a két hitoktató, illetve az igazgató, aki egyben az első osztályt tanítja, *Balázs* jelentése szerint tökéletesen beszélnek németül, emellett még öt tanító „jól”, az említett helyettes tanító „gyengén”, egy tanerő pedig egyáltalán nem beszél a németet, néhányan viszont szerbül is tudnak. A szülők kívánsága azonban mindenképpen indokolt, hiszen a német nyelvtudás ilyen iskolában, ahol 429 tankötelesből 345 német (valamint 76 magyar, 2 szerb, 1 horvát, 5 rutén) anyanyelvű, elengedhetetlen volt. A német tanulók magas számával hozható összefüggésbe, hogy a hazafias nevelés eredményéről *Balázs* úgy nyilatkozott, hogy a „*magyar tagozatban kifogástalan, a német tagozatban a tanerők a szülői ház és a Volksbund sokszor nem kívánatos megnyilatkozásával kénytelenek viaskodni.*”⁷¹

⁶⁸ MNL BAML XIV. 70., 98/1943.

⁶⁹ MNL BAML XIV. 70., 34/1941.

⁷⁰ MNL BAML XIV. 70., 169/1942.

⁷¹ MNL BAML XIV. 70., 169/1942.

A *Volksbund* tanítókra gyakorolt hatása fedezhető fel Balázs majosi evangélikus felekezeti népiskoláról szóló jelentésében. A helyi tanító a „Magyarországi Németek Szövetségének híve és beszüvezett tagja” volt, azonban az iskolaszéki elnök elmondása alapján – bár a község lakossága körében felfedezhető a tanító tevékenysége – az iskolában nem érződik felfogásának hatása.⁷² Azonban a *Volksbund* tevékenysége nyomán több községben erőteljes német-irányultság volt érzékelhető. Voltak olyan esetek, hogy magyar szülő német tagozatra járatta gyermekét, németnek vallotta magát, amikor bizonyíthatóan nem volt az. Mivel a szülők voltak jogosultak meghatározni gyermekük anyanyelvét, ennek megfelelően döntöttek a német tagozatba való beírásról is. Ezt kihasználva a *Volksbund* tagjai a szülőket célozták meg tevékenységükkel, nem csupán a németeket, hanem a magyarokat is igyekeztek németesíteni, erre példa a három bolmányi család esete. A kácsfalui evangélikus lelkész – aki a hittant tartotta a bolmányi tanulóknak, a tanító jelentése szerint a gyermekek anyanyelvére tekintet nélkül mindnek németül, ezzel megsértve az 1.797/1914. sz. V. K. M. rendeletet, miszerint a hitoktatásban anyanyelven kell részesíteni minden gyermeket; illetve gót írást is tanított nekik önszorgalomból – és felesége aktívan szerepet játszottak a lakosság német ügynek való megnyerésében. 1942-ben nagyobb ügy kerekedett ebből, helyi hatóságok sorra küldték jelentéseiket a *Volksbund* erőszakosságáról a gyermekek német iskoláztatásával kapcsolatban. E körben például két gyermek édesanyja, aki férjével együtt a községben közismerten magyar származású volt, lányait a német tagozatba íratta be, azt állítva, hogy németek. A helyi magyar tanító felhívta a szülők figyelmét arra, hogy illetékes helyen szerezzenek engedélyt gyermekeiknek a német tagozatban való oktatására, mivel ők ekkor már a magyar tagozatra be lettek jegyezve. Erre reagálva az édesanya az említett evangélikus lelkész feleségéhez fordult, aki mint a *Volksbund* tagja, igen határozott hangvételű levélben, németül oktatta ki az iskolai hatóságokat, hogy a leányok a német nyelvű tagozatba járhatnak. A hölgy tevékenysége valószínűleg többek ellenszenvét kiváltotta, mivel már a tanító is gúnyosabban írta, hogy „*ugy látszik a kácsfalui ág. ev. lelkész úr feleségét tekintik illetékes fórumnak*”. A tanító hangsúlyozta levelében, hogy három magyar családról van szó, akiknek gyermekeit „*német iskolába szánta a Volksbund*”. A gyermekek anyanyelvéről minden tanévben nyilatkoztatni kellett a szülőket, így a tanfelügyelő felhívta a tanítót jegyzőkönyv felvételére a szülők megjelenésével korábbi nyilatkozataikról. Az apa megjelent, de a jegyzőkönyv felvételénél nem volt hajlandó közreműködni; elmondta, hogy ő magyarnak érzi magát, gyermekeit nem azért akarja német tagozatba járatni, hogy „*németek legyenek, hanem télvíz idején a bosszu uttól akarja megkímélni szegény, tehát rosszul öltözött gyermekeit*”. Ezzel együtt a tanító kifejtette, hogy a *Volksbund* vezetői mozgatják a szálakat. A községi jegyző vette fel végül a jegyzőkönyvet, amely szerint az érintett gyermekeknek az édesanyja „*kifogástalan magyar nyelvtudása mellett németnek tartja magát*”. A jegyzőkönyvhöz fűzött jelentésében a jegyző kérte, hogy a „*lelkész feleségének nemzetellenes káros viselkedését*” korlátozzák „*a magyarság, magyar eszme és fennmaradásunk biztosítására*”. Hozzátette, hogy a jegyzőkönyvet aláíró édesanya ugyan „*magát német nemzetiségűnek érzi, ami nem is csoda ily kártékony és nemzetellenes nevelés következtében, amilyent felmutat a kácsfalui evangélikus pap felesége, de férje ezen magyarságából kivetkezett asszonynak magyarnak tartja magát, és talán csak Magyarországon nem lehet arra kényszeríteni magyar apa lányát, hogy gyermekét tiszta magyar származása mellett német iskolába*

⁷² MNL BAML XIV. 70., 45/1942.

járassa...A másik két család, akiről a Volksbund átíratban említés tétetik szintén tiszta magyar családok, (...) jelenleg a bolmányi iskola magyar tagozatának növendékei.” Egy hónappal később a *Volksbund* – immár magyar nyelven, de a szülők nyilatkozatát németül felvéve – ismételten kérte a három család gyermekeinek a német tagozatba való felvételét.⁷³

A nemzeti és hazafias nevelés ilyen hangsúlyos korában, mint a kormányzó nevét is viselő *Horthy*-korszak volt, igen visszásnak tekinthető az az eset, amelyről *Balázs* beszámolt a vallás- és közoktatásügyi miniszternek írt jelentésében. Bizalmasan felhívta figyelmét arra, hogy az ujfutaki állami népiskolában különös jelenséget tapasztalt: az iskola minden termében *Horthy Miklós* kormányzó képének megfelelő elhelyezésén felül azzal szemben szimmetrikusan, ugyanolyan hangsúllyal (azonos nagyságban, ugyanolyan színű és méretű keretben) el van helyezve *Adolf Hitler* képe is. A különbség a korábbi hasonló esethez képest, hogy míg az a *Volksbund* által fenntartott, ez magyar állami iskola volt, ami a kérdést némileg árnyalja – amellett, hogy a *Volksbund* iskolája esetében sem nézték jó szemmel a szimbolikát. *Balázs* ezt úgy értékelte – miután az aktuális politikának megfelelően kifejezte tiszteletét a *Führer* iránt -, mint amelyben „*lehetetlen meg nem látni a tüntető szándékot és a község lakosainak szemléletét, ami a magyar nemzeti gondolkodásunkra és érzületünkre nem lehet közömbös, még kevésbé megnyugtató*”. Hozzátette, hogy könnyebben indokolható lenne a helyzet, ha a másik nagy szövetséges, a *Duce* képe is kint lenne. A kérdésről egyeztetett az iskola igazgatójával, aki állítása szerint nem tudott a kép kihelyezéséről, csak utólag vette észre, hogy a *Volksbund* távollétében azt a termekben elhelyezte. Az aktuális közhangulatról árulkodik, hogy az igazgató úgy érezte, nem is távolíthatja el a képeket, „*mert a község hangulatának ismeretében tudja, hogy ez messzire ható felzúdulást okozna, őt pedig kivernék a faluból, esetleg agyon is vernék*.” A szövetségesi viszonyra tekintettel *Balázs* – ez alkalommal is körültekintő eljárást tanúsítva – nem adott utasítást a kép levételére, hanem a helyzetet jelentette a miniszternek és tőle kért állásfoglalást. Problémája érezhetően nem önmagában a kép kitételével volt, hiszen ez más iskolákban is előfordult (ugyanakkor kisebb méretben, kevésbé hangsúlyosan), hanem inkább azzal, hogy a magyar hazafias szellemet látta csökkenni a német vezér ilyen mértékű ábrázolásával a magyar kormányzóval szemben.⁷⁴ Az iskola felülvizsgálati lapján tett megjegyzés szerint a kép kihelyezése összhangban állt a helyi lakosság magatartásával, ugyanis „*A tanerők azonban a község lakosságával együtt a Volksbund keretében a német nemzeti szocialista életszemléletet vallják és képviselik*.”⁷⁵

A nemzeti nevelés törekvései szempontjából tanulságos *Balázs* 1942. november 10-én kelt beszámolója a három nyelvű (magyar, német, szerb) Regőce község állami népiskolájáról, amelyet a minisztérium felhívására tett. A minisztérium *Balázs* korábbi, délvidéki magyarságról szóló jelentései alapján részletesebben kíváncsi volt többek között arra, hogy „*1, Mely délvidéki községekben, vagy iskolákban van mostoha helyzetben az ott létesített magyar tagozat. 2, Való-e, hogy ezekben a népiskolákban a nem magyar tagozatok elhelyezése lényegesen jobb. 3, Melyek azok az iskolák, amelyeknek magyar tagozatából a tanerőt elvonták, ugyanakkor, amikor a nem magyar tagozat tanerőlétszáma változatlan maradt*.”⁷⁶ A regőcei iskola jelentős tanerő hiányban szenvedett, mivel rövid idő alatt felére csökkent a tanítók száma

⁷³ MNL BAML XIV. 70., 2889/1942.

⁷⁴ MNL BAML XIV. 70., 104/1942.

⁷⁵ MNL BAML XIV. 70., 104/1942.

⁷⁶ MNL BAML XIV. 70., 39.685/1942 VI.6.ü.o.

különböző okokból (katonai szolgálat, házasságkötés stb.), így a három különböző nyelvű tagozatra 1-1 tanerő jutott, ezért szükséges volt a hiányzó tanítókat pótolni. Beszámolt arról is, hogy a magyar anyanyelvű tanulók szociális helyzete gyengébb, viszont elhelyezésük lényegében azonos a nem magyar anyanyelvűekkel. A német tagozat tanítójával kapcsolatban arra figyelmeztetett, hogy *„egyéniiségében és felfogásában erősen hajlik a német nemzeti szocialista eszmevilág felé, így működése ebből a szempontból (...) megkülönböztetett szemmel tartást követel.”*⁷⁷

Meg kell említeni, hogy a német lakosság egy része a *Volksbund* tevékenysége ellenére is szeretett volna magyarul tanulni, tekintettel arra, hogy gazdasági okokból, Magyarországon való életvitelüket tekintve ez érdekükben állt. Ezt legjobban Bonyhád esete példázza, amelyről *Balázs* 1942. április 16-i jelentése szolgáltat szempontokat. A bonyhádi evangélikus felekezeti népiskolában a 700/1941. M. E. rendelet alapján négy tanerő közül kettőnek magyarul, kettőnek németül kellene tanítania, azonban az iskola továbbra is egységes oktatási rendszer szerint működik. Az áttérés elmaradásának indokolása az iskolaszéki elnök, az igazgató valamint a tanerők egybehangzó állítása szerint az volt, hogy az egységes rendszer fenntartása mind a német, mind a magyar lakosság kifejezett kívánsága volt. A helyi ipari és kereskedelmi viszonyok ugyanis megkövetelték a felnövő generációtól mindkét nyelv ismeretét, továbbá a helyben való továbbtanulási esélyeiket is növelték. *Balázs* ugyan elismerte, hogy *„a bonyhádi kétnyelvű lakosság a községnek ipari és kereskedelmi szempontból betöltött megkülönböztetett fontosságú szerepe miatt, a messzire kiterjedt gazdasági vonzása miatt, másrészt a már említett középfokú iskolák miatt különleges helyzetben van”* és ez indokolná a tanulók együttes oktatását, ugyanakkor a jogszabályi rendelkezés – 25.360/1941. VKM rendelet – folytán magyar anyanyelvű gyermek kizárólag magyar nyelvű iskolába járhat és így ez a fajta vegyes rendszer nem tartható fenn. Javaslat a helyzet megoldására az iskola magyar tanítási nyelvűvé minősítése volt azzal, hogy minden német anyanyelvű – *„és az önként jelentkező magyar anyanyelvűek”* – számára beszéd és értelemgyakorlatot, írást, olvasást, nyelvi ismereteket, fogalmazást német nyelven tanítanának. Ez lényegében megegyezne a fennálló állapottal és a lakosság is megelégedne vele.⁷⁸ A minisztérium válasza a javaslatra nem ismert, a látogatási jegyzőkönyvek körében is (1939-től kezdődően több is volt) az 1942. április 10-i az utolsó az iratok között.

4. 4. Balázs Ferenc összegző jelentései 1941. szeptember 1. és 1944. március 31. között

Balázs a teljes anyanyelvi oktatás bevezetését követő első, az 1941/1942. tanév első felére vonatkozó összefoglaló jelentése szerint 14 népiskolát vizsgált felül Baranya, Bács-Bodrog, Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Tolna vármegyék területén. A meglátogatott iskolák alacsony számával kapcsolatban mentségeként felhozta, hogy ezalatt az időszak alatt egyben részt vett a fent már kifejtett titkos szavazások lebonyolításában bizottsági elnökként, valamint tantervi munkálatok is lekötötték idejét, de hozzátette, hogy az új rendszer bevezetése folytán még a legtöbb helyen nem is nyugodtak le kellően az állapotok egy felülvizsgálat megtartásához. Jelentéseiben már megszokott módon feltárta azokat a szempontokat, amelyekre figyelmet fordított, így különösen foglalkozott

⁷⁷ MNL BAML XIV. 70., 149/1942.

⁷⁸ MNL BAML XIV. 70., 46/1942.

„a nemzetnevelés módjainak és eszközeinek megfigyelésére és megismertetésére, a követett pedagógiai és didaktikai eljárások számbavételére, esetleges helyesbítésére, a két nyelvnek a tantervi követelmények szerint való helyes alkalmazására és tanítására, az iskola életében megnyilatkozó általános szellemre, valamint az iskola helyi hatóságai, szintúgy a tanerők között fennálló viszony megismerésére és az esetleges fonák felfogások kellő megvilágítással való eloszlatására. Olyan községekben, ahol a nem magyar tanítási nyelvű tagozat mellett magyar tanítási nyelvű iskola is működik, különös figyelemmel kutattam a kettő közötti érintkezési viszonyt, ügyelve mindenkoron a nemzeti sorsközösség felé vezető út szorgos egyengetésére, mert ilyen községekben ez a körülmény szerény meglátásom szerint megkülönböztetett odaadást kíván.” A német nyelvű községek nyugtalansága, a *Volksbund* működése is lecsendesedni látszott ekkor, *Balázs* meglátása szerint ebben nagy szerepe volt a 700/1941. M.E. és a 25.370/1941. VKM rendeleteknek, amelyekkel teljesült tiszta anyanyelvi oktatás iránti igényük. Ezzel szemben a helyi vezetők többségének ellenszenvé most a németnyelvű tanításra irányult, ahhoz viszonyítva az egységes rendszerű oktatással már megbarátkoztak volna. A valláserkölcsös nevelést a felülvizsgált iskolákban megnyugtatónak találta. A teljes anyanyelvi (német) oktatás bevezetésének nehézségei közé sorolta a tanterv eltérő értelmezését, jóváhagyásának hiányát, a katonai behívások és állásváltoztatások miatt fellépő tanerőhiányt. Ezek orvoslására javaslatot tett az áttérési folyamat gyorsítására, a nem magyar tanítási nyelvű iskolák tanterveinek a tanév végéig való megjelentetésére, az üres állások mihamarabbi betöltésére, betegszabadságok szigorú felülvizsgálatára, fiatalabb tanítók „álláscsere/letési hajlamának” megfékezésére és általában a tanítók pályán tartására, elhelyezésüknél nyelvtudásuk körültekintő mérlegelésére.⁷⁹

Az 1942/1943. tanév második felében, azaz 1943. február 1. – június 15. közötti időszakra vonatkozó jelentése alapján ekkor 23 népiskolát vizsgált felül Baranya, Bács-Bodrog, Somogy és Tolna vármegyékben, amelyek kisebb részben tiszta nemzetiségi, nagyobb részben vegyes lakosságú községekben működtek és elsősorban német vagy magyar tanítási nyelvben voltak érintettek, más nyelvű intézményeket hivatalosan nem, csak informálisan ellenőrzött ebben a körben. Vizsgálati szempontjai az előző félévhez hasonlóan alakultak. Az iskolákban érezhetőek voltak a háború okozta nehézségek, mint például a tanerőhiány, a nagy létszámú osztályok az összevonások következtében, a megrövidült tanítási idő, illetve a váltakozó tanítás a tantermek hiánya miatt. A vallásos és erkölcsös nevelés tekintetében megállapította, hogy általánosságban megnyugtató a helyzet, azonban a *Volksbund* nagyobb iskolás gyermekekre gyakorolt hatása nevelési akadályokat okoz; erre vonatkozó véleménye szerint „a *Volksbundnak* az iskolás gyermekekre gyakorolható ingerenciája a legszabatosabban körvonalazandó, a legszűkebb területre, határozott keretek közé szorítandó és ellenőrizendő, a tanerőknek pedig fáradozásukban a felettes hatóságok részéről a legmesszebbmenően lehetséges támogatás nyújtandó.” A hazafias nevelés kapcsán így folytatta: „Közvetlen megtorló intézkedést igénylő esettel e vonatkozásban sehol nem találkoztam, mivel azonban a németnyelvű tagozatok tanerői között helyenként – sőt a visszatért Délvidéken elég jelentékeny számmal – akadnak, akik a német nemzeti szocialista felfogásra hajlanak, vagy azt nyíltan vallják és cselekvően támogatják, a felügyeleti szervekre bizonyos iskolák, illetve inkább az azokban működő egyes tanerők bebatóbb megfigyelésének kötelessége háramlik. Ez természetesen tapintatosan és körültekintéssel végzendő, de el nem mellőzhető.” A konkrét tanerőket és iskolákat is felsorolta,

⁷⁹ MNL BAML XIV. 70., 16/1942.

ahol erőteljesebb ellenőrzést igényel a kérdés. Ismételten felhívta a miniszter figyelmét a tanterv szükségességére, hiszen ennek hiányában a német tagozatokban a tanerők „*nélkülözik azt a szilárd alapot, amelyre nevelő-tanító munkájukat ráépíthetnék*”, mindazonáltal „*A tanítási nyelv kérdése a legtöbb helyen már nyugvópontonra került és általánosságban kielégíti a lakosságot. Az anyanyelv tanításának módszere is fokozatosan kialakul, szintegy kedvezően halad a tanerők német nyelvtudása is.*” Ezzel szemben kitért a magyar nyelv tanításában, illetve a visszatért területeken lévő tanerők eleve gyenge magyar nyelvtudásában fellelhető problémákra, valamint megfogalmazott – mint a legtöbb esetben, amikor egy problémás helyzetet ismertetett – megoldási javaslatokat is. Jelentésének nagy részében a visszacsatolt területek speciális kérdéseiről értekezett, amely azonban jelen tanulmány témájához szorosan nem kapcsolódik.⁸⁰

Az 1943/1944. tanévre vonatkozó, 1944. január 31-ig terjedő jelentése szerint a vizsgált első félévben 31 népiskolát látogatott meg Baranya, Somogy és Tolna vármegyék területén, különös figyelmet szentelve ezen belül az ún. baranyai háromszögnek, ahol több helyen ellenőrizte hivatalosan és nem hivatalosan egyaránt az itt nagyobb számban előforduló szerb iskolákat. A vizsgálat során figyelembe vett szempontokat ez alkalommal sokkal részletesebben fejtette ki, mint a korábbi jelentéseiben: „*A mindenirányú nevelés-tanítás általános pedagógiai és didaktikai elveinek számbavétele mellett különös gondot fordítottam a ma mindennél fontosabb nemzetnevelés módozatainak megfigyelésére, főként a közösségi érzés és gondolat odaadó szolgálatának szemmel tartására. Megkülönböztetett figyelmet szenteltem ez iskolákban a magyar nyelv helyes és eredményes tanításának, de szorgalmaztam az egymás mellett élő különféle nyelvű állampolgáraink anyanyelvi igényeinek jogos és készséges szolgálatát is. Kiterjedt figyelmem továbbá a különféle nyelvű lakosságnak a közös magyar nemzeti célkitűzések és törekvésekbe való önkéntes és készséges beilleszkedés folyamatára, illetőleg megfigyeltem, hogy a tanerők népművelő munkájukban e beillesztést milyen tervszerűséggel és lelkeséggel szolgálják, s így tevékenységük a nemzetépítő szolgálatban milyen hozzájárulást jelent és milyen értékelés alá esik. Minden lehetséges esetben a tantestület tagjaival közös megbeszéléseket tartottam, amelyekben rámutattam a rendkívüli viszonyok között végzett munkájuknak következményeiben jelentkező sorsdöntő nemzeti jelentőségére, megtárgyaltam velük a nemzetnevelés általános vezetőelveit és figyelmeztettem őket a kölcsönös megértés jegyében a ma elengedhetetlen nyugalomnak és békeségnek nemcsak hivatalbeli, hanem hivatásbeli szolgálatára. Ezenfelül a felülvizsgálat folyamán felszínre került pedagógiai és módszeres kérdéseket is megtárgyaltuk. A közösségekben uralkodó együttműködés mérlegelhetése céljából minden lehetséges esetben tiszteletemet tettem a közigazgatás helyi vezetőjénél és az egyes felekezetek lelkészeinél, hogy ez uton is bepillanthassak a való állapotokba.*” Összegző jelentése során Balázs ismételten beszámolt a tanerőhiány gondjairól, a háborús nehézségekről, egyes tanítókkal szemben felmerülő aggályokról a hazafias nevelés tekintetében (különösen a baranyai háromszögben), valamint a tanterv és tankönyvek hiányáról és a nyolcosztályos oktatás megvalósítása kapcsán jelentkező problémákról. Részletesebben kitért a szórvány magyarság iskoláztatásának kérdésére. A tanítási nyelv megállapítása vonatkozásában javaslatot tett a miniszternek arra, hogy – mivel a minisztérium döntése sokszor hosszú időt vesz igénybe – kivételes esetekben a helyi hatóságok (tankerültei kir. főigazgatóság és kir. tanfelügyelőség) a helyzet teljes ismeretében közvetlenül intézkedhessenek a minisztérium utólagos jóváhagyása mellett. Figyelmeztetett arra körülményre, hogy a tiszta

⁸⁰ MNL BAML XIV. 70., 55/1943.

anyanyelvű népiskolákban a tanulók magyar nyelvtudása csökken. A vallásos és erkölcsös nevelés tekintetében ez alkalommal is felhívta a miniszter figyelmét a *Volksbund* tevékenységére, amely „*az általánosságban tapasztalható lebiggadás ellenére még mindig szélsőséges formában megnyilatkozik*”.⁸¹

Balázs utolsó, az 1943/1944. tanév második félévéről szóló jelentése – a bevezetésben is ismertetett körülmények folytán – igen rövidre sikerült a korábbi, átlagosan 6-8 oldalas beszámolókhöz képest, mindössze fél oldal terjedelemben tett ekkor jelentést 1944. március 31-ig bezárólag. Betegsége miatt csekély számú népiskolát tudott meglátogatni, amelyek felülvizsgálati ívét csatolta, viszont ezek alapján általános elveket nem vonhatott le.⁸² A politikai helyzet éleződése érezhető 1944. október 17-én kelt levelén is, amelyet nyugdíjazása iránti kérelmének benyújtását követően írt. Kérte a minisztérium hozzájárulását az iskolalátogatások felfüggesztéséhez, mivel „*a közlekedési viszonyok majdnem lehetetlenültek és az időközben beállott politikai változás folyamán esetleg e kérdés újabb mérlegelést és elbírálást kíván*”.⁸³ A miniszteri osztálytanácsos hozzájárult ahhoz, hogy további intézkedésig csak a könnyebben megközelíthető német tannyelvű iskolákat látogassa.⁸⁴

5. Összegzés

Balázs Ferenc nemzetiségi iskolaügyi referensként közvetlenül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak alárendelten teljesített szolgálatot 1938 és 1944 között, ezt eljárása során igyekezett ki is hangsúlyozni, érzékeltetve munkája fontosságát. A minisztérium az iratok tanúsága szerint számított véleményére és – ha azt az országos körülmények lehetővé tették – ténylegesen annak megfelelően járt el adott ügyben. A kutatás további irányát jelenti annak feltárása, hogy a minisztérium mely kifejezett esetekben és mennyiben volt tekintettel az általa megbízott referens munkájának eredményére eljárása és politikájának kialakítása során, figyelembe véve azt, hogy a feltárt irathagyatékban erről a kérdésről nem sok dokumentum tanúskodik – e tekintetben ugyanúgy, ahogy a kisebbségi iskolaügy és *Balázs* tevékenységének vonatkozásában is, további forrást jelenthetnek Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai, a Pécsi Tankerületi Főigazgatóság iratai és a minisztériumnak a vizsgált korszakból fennmaradt iratanyaga, továbbá a magyar és esetlegesen a német nyelvű szakirodalom. *Balázs* illetékességi területe szinte az egész Dunántúlra kiterjedt, így Pécsről elindulva hatalmas területeket kellett bejárnia, amelyet lelkiismeretesen meg is tett annak érdekében, hogy a kisebbségi iskolaügy alakulásáról hitelesen, személyes tapasztalatok alapján közvetítsen információkat.

Feladata hivatali ideje első felében elsősorban az egységes rendszerű oktatás bevezetésének figyelemmel kísérése, majd 1941-től a teljes anyanyelvi oktatásra való áttérés feltárása volt. Számos akadálya jelentkezett már az előbbinek is, a teljes anyanyelvi tanítás bevezetése pedig még több nehézséget vetett fel: ilyen volt a tanítók nyelvtudásának nem megfelelő szintje, illetve, ha beszéltek is az adott nyelvet, az új módszertan okozhatott nehézségeket; emellett a tanulók nyelvtudása sem volt sok esetben megfelelő, ha velük otthon németül is beszéltek szüleik, az iskolában nem

⁸¹ MNL BAML XIV. 70., 6/1944.

⁸² MNL BAML XIV. 70., 34/1944.

⁸³ MNL BAML XIV. 70., 61/1944.

⁸⁴ MNL BAML XIV. 70., 77.419/1944 VI.ü.o.

feltétlenül gyakorolták eddig a nyelvet. Ezek mellett tekintettel kellett lennie a *Volksbund* tevékenységére, amely határozottan lépett fel; *Balázs* az esetek nagy részét a dokumentált történések alapján objektívan tudta kezelni. Iratanyagában részletesen szerepelnek a *Volksbund* helyi szervezeteinek névsorai, alapszabálya, tevékenységével kapcsolatos vizsgálatok, az erre vonatkozó minisztériumi utasítások, amelyek önmagukban további külön tanulmány részét képezhetik, kiegészülve a magyar és német nyelvű szakirodalom álláspontjával. Míg a német lakosság szélsőséges része egyre nagyobb igényekkel jelentkezett, addig a magyar helyi vezetők közül sokan *Balázs* leírása alapján inkább hátráltatták a végrehajtást, mivel a rendelkezésekkel nem tudtak azonosulni és azokat az aktuális külpolitika eredményeként megjelenő ideiglenes intézkedéseknek vélték, amelyekhez hosszú távon úgysem kell alkalmazkodniuk.

Tevékenysége során több száz népiskolát vizsgált felül, amelyek eredményéről rendszeresen jelentést tett a minisztériumnak. Az erre vonatkozó látogatási jegyzőkönyvek jelentős része – elsősorban a baranyai iskolák tekintetében – feldolgozásra került jelen tanulmányban, azonban még további bővítési lehetőséget jelent a kutatás következő lépései során. *Balázs* nem csupán a nemzetiségi tanítási rendszer szűken vett eredményességével foglalkozott, hanem kitért a közoktatásügyet általánosságban érintő kérdésekre az iskolaépületek állapotával, a felszerelések hiányosságaival, a tanulók szociális helyzetével és egészségügyi állapotával, a tantervek felkészültségével kapcsolatban, továbbá részt vett az iskolák mindennapi működését befolyásoló olyan nagyobb horderejű eseményekben, mint például a teljes anyanyelvi oktatás bevezetését megelőző titkos szavazások lebonyolítása, a tantervek nyelvtudásának ellenőrzése, a tantervek és tanmenetek elkészítésének felügyelete, de például a tanítás során használt ima szövegét is ő fordította német nyelvre.

Felhasznált források és irodalom

- A m. kir. minisztérium 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelete, a 4.800/1923. M. E. számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról
- A m. kir. minisztérium 1941. évi 700. M. E. számú rendelete, a nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek népiskolai oktatásáról
- A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 1.797. eln. számú megkeresése valamennyi főtisztelendő egyházi főhatósághoz, a hitoktatás nyelvéről a népoktatási tanintézetekben
- A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról
- A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. évi 25.360. számú rendelete, a magyar anyanyelvű gyermekek iskoláztatásáról
- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BAML) XIV. 70. Balázs Ferenc VKM nemzetiségi iskolaügyi referens irathagyatéka: 136/1939, 11/1940, 96/1940, 6/1941, 105/1941, 16/1942, 55/1943, 6/1944, 34/1944, 2894/1941 tanf.; 4208/1941, 1463/1939, 1896/1940, 1097/1941, 292/1942, 1855/1943, 1605/1944 tanf., 115/1941, 10/1941, 43/1941, 42/1941, 32.389/1941 Eln.E., 63/1941, 114/1941, 112.027/1938 VKM IX.ü.o., 112.011/1938 VKM IX.ü.o., 3/1938, 112/1941, 135.048/1939 IX.ü.o., 38.455/1942 VI/6.ü.o., 58/1942, 137/1941, 192/1941 O.K.T., 109/1941, 114/1942 O.K.T., 17/1942, 135.048/1939 IX.ü.o., 32.001/1941 Eln.E., 5/1941, 14/1941, 78/1939, 135.043/1939/IX.ü.o., 136/1939, 11/1940, 96/1940, 6/1941, 105/1941, 141/1940, 173.307/1940 Eln.E., 173.024/1940 Eln.E., 131/1940,

2886/1941, 1618/1941, 1052/1942, 33.832/1941. Eln.E., 33.867/1941 Eln.E., 33.832/1941. Eln.E., 4208/1941, 2894/1941 tanf., 33.832/1941 Eln.E., 135/1941, 2807/1942, 33.605/1941 Eln.E., 125-1/1941, 134.910/1939 IX.ü.o., 171.684/1940 Eln.D.ü.o., 33.357/1941 Eln.E., 173/1942, 22/1943, 13/1944, 98/1943, 34/1941, 169/1942, 45/1942, 2889/1942, 104/1942, 39.685/1942 VI.6.ü.o., 149/1942, 46/1942, 61/1944, 77.419/1944 VI.ü.o., szám nélkül: A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1944. szeptember 5-én kelt levele Balázs Ferencnek; Dr. Rajczi Péter 1983. június 21-én kelt levele Balázs Ferencről; Ifj. Balázs Ferenc 1983. június 21-én kelt életrajzi vázlata Balázs Ferencről

SZITA László: A magyarországi németiség iskolaügyének alakulása a Délkelet-Dunántúlon 1938-1944. In: Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. Pécs 1983, 441–556.

OIKYA, Upal Aditya*

PhD Student

PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.02.08

Wartime Sexual Acts as Prosecutable War Crimes

Human history is littered with the mass rape of women particularly as a military strategy in warfare, dating back centuries from ancient Greek, Roman, and Hebrew concubines through the Middle Ages to the 20th century ‘comfort women’ of the 2nd World War.¹ Ancient literature explicitly refers to rape or the seizure of vanquished women, who were regarded as the enemy’s property, to become wives, servants slaves, or concubines.² The plight of women worsened in the twentieth century when civilian women suffered the most consequences of armed conflicts including rape.³ Rape served as an oppressive and humiliating tool to severe family identity to dominate, demoralize, and destroy the entire enemy society and way of life. In the past, there appeared to be no international law that specifically dealt with rape in armed conflicts. This was caused by the ambivalent relationship between the law of armed conflict and gender-based crimes. Rape was overlooked as an unfortunate yet inevitable by-product of war. Both international humanitarian and human rights laws did not initially recognize rape as a serious war crime and a fundamental breach of human rights. This deafening legal silence and gap are being addressed through an ongoing evolutionary process by criminalizing wartime predatory sexual acts as a war crime, crimes against humanity, and even genocide. However, with the developments of international law and its practice, for the first time in the history, mass rape and sexual enslavement in the time of war be regarded as ‘crimes against humanity’ in a landmark ruling from the Yugoslav War crime tribunal in the Hague on 22 February 2001. But, even before that, some prior legal instruments for example the Lieber Code, promulgated during the American Civil War regarded [wartime] rape as war crime with capital punishment. Thus, this paper aims to analyze how the historical legal instruments have articulated the extend of criminality and culpability of wartime rapes and other sexual violence and their nexus with crimes of humanity, genocide, and war crimes within the corpus of international norms and criminal prohibitions as well as the historical development of wartime sexual acts as prosecutable war crimes.

Keywords: *international humanitarian law, wartime rape, sexual violence, international criminal law*

* *Upal Aditya Oikya* is a PhD Fellow at Doctoral School of Law, University of Pecs. He pursued his LL.M (Maritime Law) from BSMR Maritime University, and LL.B (Hon’s) from BRAC University. He has served International Crimes Tribunal, Bangladesh as Research Intern. This paper is an extended version of a conference article, presented by the author in the University of Belgrade, Serbia in 2020.

¹ ISLAM, National Trials of International Crimes in Bangladesh 171.

² ISLAM, National Trials of International Crimes in Bangladesh 171.

³ MERON, Shakespeare’s Henry the Fifth and the Law of War 29–30; Against Our Will, Men, Women and Rape 30–115.

1. Prelude

In human history, mass rape could be found as a military strategy in warfare, dating back centuries from ancient Greek, Roman, and Hebrew concubines through the Middle Age to the 20th century ‘comfort women’ of the 2nd World War.⁴ Violent gendered crimes such as rape, gang rape, sexual captivity, sexual slavery, forced pregnancy & war-babies, sexual assault, invasive body search, and other similar acts of sexual terrorism were committed as a systematic military strategy in warfare.⁵ In most of the time, the women are regarded as the enemy property, to become wives, servants slaves, or concubine.⁶

In ancient times, [by reading *Homer’s Iliad*] we can see that the rape of women by warriors in warfare was a socially acceptable practice in ancient Greece. During the Middle ages, most of the jurists concluded that there were no limits in the way wars should be fought, thus atrocities committed against women and children were regarded as “*part and parcel of the war*”.⁷ While discussing the status of sexual atrocities from ancient times till the middle ages, *Susan Brownmiller* [1975] expressed that the women were not protected from abuses, neither in peacetime, nor in wartime.⁸ However, some jurists tried to systematized the laws of war during 15th and 16th century, but to the winning soldiers, women remained the available objectives.⁹ In 17th century, *Hugo Grotius* proclaimed that rape “should not go unpunished in war any more than in peace”.¹⁰ However, the opposite side of the coin was - these kinds of sexual enslavement and rapes are regarded as the ‘deserved prize’ for the conqueror to boost the morale of the army – it was the approach. Some examples could be Sudan, the Democratic Republic of Congo, Bosnia, Sierra Leone, Liberia, Chad, Rwanda, the former Yugoslavia – [where] rape was used a military tactic to achieve political and military objectives.¹¹ Interestingly, history showed us that to avoid the rape of civilians, many attempts were taken, such as Japanese military authorities introducing military brothels, the so called “comfort-women system” after the widespread rape of civilians that occurred in Nanking.¹² Even in Sierra Leone, the RUF force engaged in frequent rapes of civilians despite the fact that they detained many women as sex slaves.¹³ During WW2, the Nazis set up military brothels throughout much of occupied Europe.¹⁴ According to *Manenti*, “*along with those in concentration camps’ brothers, at least 34140 European women were forced into prostitution/sexual slavery during*

⁴ ISLAM, National Trials of International Crimes in Bangladesh 171.

⁵ ISLAM, National Trials of International Crimes in Bangladesh 169.

⁶ ISLAM, National Trials of International Crimes in Bangladesh 169.

⁷ ASKIN, War Crimes Against Women, *supra* at 77, 24, citing by BROWNMILLER, *Against Our Will, Men, Women and Rape* 31–113.

⁸ ASKIN, War Crimes Against Women, *supra* at 77, 24.

⁹ ASKIN, War Crimes Against Women, *supra* at 77, 24.

¹⁰ GROTIUS, *De Iure Belli ac Pacis Libri Tres* 656–657. The publication of *De Iure Belli ac Pacis* by Hugo Grotius in 1625 had marked the emergence of international law as an autonomous legal science.

¹¹ MANENTI, *Wartime Sexual Violence as an International Crime* 19.

¹² WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 14.

¹³ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 24.

¹⁴ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 25.

the German occupation”.¹⁵ *Manenti* also mentions that mass rape was committed by Goumiers [French Moroccan Troops] in Italy after the Battle of Monte Cassino.¹⁶ In the Bosnian war, 20.000-50.000 Bosnian Muslim women were raped by Bosnian Serb soldiers in a systematic campaign of humiliation and psychological terror.¹⁷ In Kosovo war, 20000 women were abused by Serbian and Yugoslav forces, in Bangladesh, 01 million women were sexually assaulted, in Rwanda, 250.000-500.000 women were abused as estimated, in Sierra Leone, 60.000 women were raped, in Liberia, between 60% to 90% of all Liberian women were raped during the conflict.¹⁸

The way these acts happened cast doubt on considering them as war crimes/genocide/crimes against humanity, because in a way they look very random or byproduct of war, however these were indeed very systematic, and part of conscious and deliberate policy of the oppressive group. As mentioned by *Islam*, these policies are designed to be the ultimate victory, the conquest of the very essence of the entire community. In the post-second world war era, the world expected to protect human rights and dignity even if in the warfare, however there are ample of examples where in the national and/or international conflicts, this cherished aspiration was not found, such as in the Bangladesh Liberation War, 1971. Despite the cherished aspiration of post-second world war, to protect human rights and dignity of all, the international community, the United Nations, international human rights and international humanitarian law failed to safeguard the human rights and dignity of Bengali women and girls, who endure gruesome sexual crimes and violence from late March to mid-December 1971.¹⁹ As it is true that the international community failed to protect the basic human rights in most of the warfare, but in the same way it is also true that many jurists and scholars tried to make a model through which these kinds of atrocities could be minimized and finally in this modern era, the international community successfully buildup mechanisms where the sexual atrocities is not only prohibited in wartime, but in peacetime also. Thus this paper aims to trace the historical development of wartime sexual acts as prosecutable war crimes, and then to analyze how the International Crimes Tribunals/Courts articulated the extent of criminality and culpability of wartime rapes and other sexual violence and their nexus with crimes against humanity, genocide, and war crimes, within the corpus of international norms and criminal prohibitions.

2. Wartime rape and sexual violence in International Humanitarian Law (IHL)

In the past, there appeared to be no international law that specifically dealt with rape in armed conflicts due to the ambivalent relationship between the law of armed conflict and gender-based crimes. Often rapes and other sexual violence were overlooked as an unfortunate and opportunistic act, yet inevitable by-product of war.

¹⁵ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 25; HERBERMANN, *The Blessed Abyss*.

¹⁶ HERBERMANN, *The Blessed Abyss*.

¹⁷ HERBERMANN, *The Blessed Abyss*; Gendercide watch, *Case Study: Bosnia-Herzegovina*.

¹⁸ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 29.

¹⁹ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 170.

However, the *Lieber Code* promulgated during the American civil war for the first time regarded rape as a war crime with capital punishment.²⁰ This Code marked the beginning of international attempts to single out rape and sexual violence as war crimes in codifying the rules of war. Subsequent international conventions enacted provisions for the humanitarian treatment of the civilians in armed conflicts providing explicit and implicit protection against wartime rapes and sexual violence.²¹

2.1. The Hague convention

The Hague Convention 1907 covertly prohibits rape by stating that “*family honour and rights, the lives of person ... must be protected*” [article 46]. The ‘*family honour*’ and ‘*right*’ encompassed the right of women to be protected from rape, forced prostitution, and other sexual violence.²² This convention regarded sexual abuses as an undignified act for the ‘*family honour*’ that violates ‘*family right*’, rather than an invasive act against the will and body of women. The protection of the right and dignity of women, the ultimate victims with physical pain psychological trauma and emotional distress, was only a secondary consideration subservient to the ‘*family honour*’.²³ Nonetheless, the Nuremberg Tribunal held that by 1939, the Hague Convention was widely recognized as the laws and customs of war codifying bilateral war treaties including the *Lieber Code* outlawing wartime rape and sexual abuse.²⁴

The commission of rape during the Bangladesh Liberation War, 1971 was obviously humiliating for the victims’ families in the society and infringed those families honour, dignity, and right. In their bid to escape from social stigma, ostracism, and indignity, many rape victims opted for abortions or abandoned their new-born war babies, while other migrated to India and/or committed suicide after being rejected by their families and societies.²⁵

The law and customs of war as codified in the Hague Convention until 1939 prohibited wartime rape and sexual violence as war crimes. This Convention has been superseded by other laws and customs of war, but its pioneering symbolic value engineered subsequent conventions to combat wartime rape.²⁶

²⁰ The Lieber Code was issued on April 24, 1893 under General Order No. 100 by President *Abraham Lincoln* ordering the Union Forces of the US to follow certain specific rules of warfare in the field; Rhonda Copelon, General Crimes as War Crimes: Integrating Crimes against Women into International Criminal Law, *McGill Law Journal* 46, no. 1 (2000): 220.

²¹ ISLAM, National Trials of International Crimes in Bangladesh 172.

²² ISLAM, National Trials of International Crimes in Bangladesh 172.

²³ ISLAM, National Trials of International Crimes in Bangladesh 173.

²⁴ ISLAM, National Trials of International Crimes in Bangladesh 172; The Nuremberg Judgment 248–249; MENON, Rape as a Crime 424; PARKER – CHEW, Compensation for Japan’s World War II Victim 514.

²⁵ MOOKHERJEE, Mass Rape and the Inscription of Gendered and Racial Discrimination 67–78; SAIKIA, Beyond the Archive of Silence 275–287.

²⁶ ISLAM, National Trials of International Crimes in Bangladesh 173.

2.2. The Genocide Convention

The Genocide Convention 1948 defines the crime of genocide as ‘acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group’. Some of such acts are: (a) ‘[c]ausing serious bodily or mental harm to members of the group’, (b) ‘[d]eliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part’, and (c) ‘[i]mposing measures intended to prevent births within the group’ (Article II).

Mass rapes in armed conflicts are usually committed against a national, ethnic, racial, or religious group. In the Bosnian armed conflict, the Serbian army committed indiscriminate rapes predominantly against Muslim women.²⁷ During the Rwandan armed conflict, the Hutu militia raped the Tutsi women en masse.²⁸ In the aftermath of the invasion of Iraq in 2003, there were instances of the rape of Iraqi women and girls, particularly by US troops.²⁹ These instances of mass rapes fit the constituent elements of genocide as they were committed to cause serious physical injury and mental harm to the victims of a religious (Bosnian Muslim women), a racial or ethnic (Rwandan Tutsi women), and a national (Iraqi women and girls) group.³⁰ Since these rapes were calculated to prevent births and/or dilute racial identity within the targeted groups and to destroy their culture and society, they constituted genocide, without any doubt.³¹

According to *Islam*, the systematic rape in armed conflicts as a constituent element of genocide in certain circumstances received the tacit judicial endorsement by the International Court of Justice (ICJ).³² In the application filed against Yugoslavia with the ICJ on March 20, 1993, Bosnia-Herzegovina alleged that the indiscriminate rape of Muslim women during the Bosnian conflict violated the Genocide Convention.³³ Upon scrutiny of the allegations, the ICJ implicitly endorsed the existence of a nexus between genocide and rape in its provisional ruling in 1993.³⁴ A direct causal link between genocide and systematic rapes was found by the ICTR: “... in societies where the membership of a group is determined by the identity of the father, rapes where the victim is made pregnant with the intention that she gives birth to a child who will not then belong to the mother’s group are measures intended to prevent births within the group, thus genocide...”.³⁵ The victims of rape are women, who as such do not constitute an exclusive group for the purpose of protection under the Genocide Convention, which does not specifically stress that

²⁷ The European Community investigative mission into the treatment of Muslim women in the former Yugoslavia: Report to EC Foreign Ministers, UN Doc. S/25240, Annex I; NIARCHOS, *Women, War and Rape* 649–651; RAY, *The Shame of It: Gender-based Terrorism* 793.

²⁸ Report on the Situation of Human Rights in Rwanda to the Commission on Human Rights, UN Docs. E/CN.4/1996/68, 1996, para. 16; Final Report of the Commission of Experts on Rwanda, UN Doc. S/1994/1405 (1994), Annex.

²⁹ Photographs of sexualized abuses in the *Abu Ghraib* prison and around Iraq are well documented and publicized: FISHER, *Iraqi Tells of US Abuse* 8; HERSH, *Torture at Abu Ghraib* 42–44; GREENBERG – DRATEL, *The Torture Papers* 987.

³⁰ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 174.

³¹ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 174.

³² WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 174.

³³ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 174.

³⁴ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 174; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide 24.

³⁵ *Prosecutor v Jean-Paul Akayesu*, ICTR-96-4-T, Trial Judgment of September 2, 1998, para 597–598.

women are to be protected from rape.³⁶ This non-recognition of women as a distinct group may lead to a reluctance to classify wartime rape as genocide and to prosecute rape under the Genocide Convention.³⁷ Firstly, the inalienable and primary identity of the rape victims is women, and they are raped because they are women, who are also a members of a national, ethnic, racial, or religious group.³⁸ The inextricable relationship between the gender and the crime warrants the recognition of women as a group to be protected as a focused goal, not an incidental one, under the Genocide Convention.³⁹ This interpretive approach is crucial for IHL to be able to effectively combat gender-related crimes in armed conflicts and restore the human rights of rape victims and their dignified existence in the society.⁴⁰

2.3. The Geneva Conventions and Additional Protocols

According to *Prof. Islam*, if we read carefully, the Article 3 common to all four Geneva Conventions 1949 may be interpreted to cover the prohibition of rape in armed conflicts not of an international character.⁴¹ The Article does not mention rape explicitly but forbids '*violence to life and persons ... cruel treatment and torture*' and '*outrages upon personal dignity, in particular humiliating and degrading treatment*' against persons taking no active part in hostilities. Rape is a violent and torturous act that severs the personal dignity of victims in a humiliating and contemptuous manner. Thus, the text of Common Article 3 may be extrapolated to cover rape in cases of violence to life and person, and cruel and humiliating treatment to the personal dignity of rape victims.⁴²

The coverage of rape has been specified and reinforced in the Fourth Geneva Convention on the Protection of Civilian Persons in Time of War.⁴³ According to Article 27, it states that 'women shall be especially protected against any attack on their honor, in particular against rape, enforced prostitution, or any form of indecent assault'. This provision can be a viable tool for the prosecution of wartime rape because of its gender specific content.⁴⁴ As mentioned by *Prof. Islam*, this Convention may also be used to protect women against sexual violence during armed conflicts as well. Even though it does not mention rape as a '*grave breach*' of humanity, its listed examples include '*torture and inhuman treatment*' and '*willfully causing great suffering or serious injury to body or health*' [Article 147].⁴⁵ Thus with careful reading, it is understandable that the broad expression of the Article seems to inclusively include all manners of sexual violence.⁴⁶ There can be hardly can doubt that rape is inhuman and cases

³⁶ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 174.

³⁷ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 174.

³⁸ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 174.

³⁹ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 174.

⁴⁰ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 175.

⁴¹ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 175.

⁴² WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 175.

⁴³ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 175.

⁴⁴ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 175.

⁴⁵ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 175.

⁴⁶ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 175.

great suffering or serious bodily and mental injury to the victims.⁴⁷ The International Committee of the Red Cross (ICRC) has already endorsed this interface between rape and sexual violence and the state of physical health and enduring mental shock of the victims.⁴⁸ The UN General Assembly Declaration on the Protection of Women and Children in Emergency and Armed Conflict 1974 reiterated protection against sexual violence much along the lines of the General Conventions without specifically rape, which can be established through extrapolation ad inference.⁴⁹

Both Additional Protocols to the Geneva Convention from 1977 recognize and reinforce rape as a war crime. Protocol I expressly provides that ‘women shall be the object of special respect and shall be protected in particular against rape, forced prostitution and any other form of indecent assault’ in international armed conflicts [Article 76.1]. Rape is also outlawed by Protocol II pertaining to non-international armed conflicts [Article 2(e)].

3. Wartime Rape and Sexual Violence in International Criminal Law

3.1. The Nuremberg and Tokyo Tribunals

The war crimes tribunals that tried Nazi and Japanese atrocities of the Second World War were founded on the traditional notion of the power of the victor states over the defeated states after the surrender of the Nazi and Japanese Imperial armies. The Charter of both the Nuremberg Tribunal and the Tokyo Tribunal focused only on serious crimes under the established norms of war crimes and contrary to public conscience.⁵⁰ Their mandates did not include gender-based crimes despite the existence of extensive evidence of systematic rape and forced prostitution, exemplified by the ‘*comfort women*’ stations set up by the Japanese Imperial Army.⁵¹

The Tokyo Military Tribunal discussed the issue of rape but held that rape fell short of being a ‘serious crime’ in its mandate and that such non-serious crimes committed by Japanese troops would be charged and tried separately.⁵²

Thus, these two historic trials somewhat reiterated the status quo of rape as a by-product of war and the ambivalent position of international law on wartime sexual violence. As consequence, the perpetrators of mass rapes during the Second World War were not punished or called to account for their criminal acts.⁵³

⁴⁷ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 175.

⁴⁸ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 174; ICRC Update on the Aide-memoire, December 3, 1992; DURHAM – GURD, *Listening to the Silences* 25–31.

⁴⁹ DURHAM – GURD, *Listening to the Silences* 25–31; GA Res. 3318, UN Doc. A/9631, 1974.

⁵⁰ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 176.

⁵¹ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 176; Report on the Mission to the Democratic People’s Republic of Korea, the Republic of Korea and Japan on the Issue of Military Sexual Slavery in Wartime For analysis on ‘*comfort women*’ see HICKS, *Ghosts Gathering* 32–36; BOLING, *Mass Rape, Enforced Prostitution, and the Japanese Imperial Army* 551; YU, *Reparations for Former Comfort Women* 531–532.

⁵² COPELON, Note 4, 197; MCCORMACK, *Selective Reaction to Atrocity* 718–719.

⁵³ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 177.

As rightly mentioned by *Prof. Islam*, these horrendous armed conflicts, marked by unimaginable sexual brutality perpetrated against innumerable women in genocidal and ethnic cleansing conditions.⁵⁴ However, international reluctance to act led to the creation and networking of a coalition of global human rights NGOs, feminist movements, and technology based mass and social media outlets to launch a consciousness-raising campaign for corrective justice to the rape victims and ending the impunity of their perpetrators.⁵⁵ This powerful lobby forced a reaction from the international community to confront the disturbing history of impunity for wartime rape by recognizing it as a serious crime and fundamental breach of human rights.⁵⁶ This development has been reflected in the ICC Statutes, which have criminalized rape as a crime against humanity in times of war and peace.⁵⁷

3.2. The ICC Statute

The Rome Statute of the International Criminal Court, 1998 represents an advancement in the international jurisprudence of gender-based crimes. According to ICC - Article 7 (1) (g), Rape is one of its enumerated acts constituting crime against humanity in the broadest possible sense that inclusively includes rape, sexual slavery, enforced prostitution forced pregnancy, enforced sterilization, or any other form of sexual violence of a comparable gravity. As per ICC – Article 7 (2)(c), forced enslavement is a form of sexual violence because it involves *‘the exercise of any or all of the powers attaching to the right of ownership over a person and includes the exercise of such power in course of trafficking in persons, in particular women and children’*. As per ICC-Article 7(2)(f), forced pregnancy can be a means of committing genocide as it involves the unlawful confinement of a women forcibly made pregnant with the intend of affecting the ethnic composition of a population. In addition to the political, racial, or religious persecutory grounds prescribed in the Nuremberg Charter [Article 6(c)] and the Statutes of ICTY [Article 5(h)] and ICTR [Article 3(h)], the ICC Statute has added national, ethnic, cultural, and gender grounds [Article 7(1)(h)].⁵⁸ These progressive developments advance the cause of justice to the women victims of rape and sexual violence drawing no distinction between their commission in wartime and peacetime.⁵⁹

As mentioned by *Prof. Islam*, the ICC responses to the charge of rape and sexual violence as weapons of war in armed conflicts has been gradual as evidenced in its judgments in three successive cases on the Situation in the Democratic Republic of the Congo (DRC) and the Central African Republic (CAR). In the *Katanga case*, the ICC Trial Chamber II found Germain Katanga guilty of crime against humanity and war crimes for committing only murder and pillaging, but not for rapes and sexual slavery included in the charges.⁶⁰ Katanga was one of the commanders present in Bogoro

⁵⁴ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 177.

⁵⁵ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 177.

⁵⁶ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 177.

⁵⁷ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 177.

⁵⁸ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 178.

⁵⁹ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 178

⁶⁰ *Prosecutor v Germain Katanga*, ICC-01/04-01/07, trial judgment of March 7, 2014, and sentenced to 12 years imprisonment on May 23, 2014, but the Appeals Chamber reduced the sentence on review on November 13, 2015.

massacre in Democratic Republic of Congo (DRC), which experienced a high level sexual violence, rapes, sex slaves, and forced marriage of women and girls.⁶¹ A conviction for sexual crimes would have been a milestone in the future dealing of similar charged in national and international courts/tribunals and in sending a message across that no impunity exists for sex crimes.⁶² In *Gombo case*, the ICC Trial Chamber III unanimously convicted the former Congolese Vice President *Jean-Pierre Bemba* for rapes committed between October 2001 and March 2003 as crime against humanity under Article 7 (1)(g) and war crimes under Article 8(2)(e)(vi).⁶³

In *Ntaganda case*, the ICC Trial Chamber VI has been very innovative and expansive in the interpretation of rape crimes in armed conflicts.⁶⁴ It convicted Bosco Ntaganda for rape and sexual slavery of the civilians and combatants, including the rape victims of combatants from the same side of armed forces as the perpetrators.⁶⁵ It argued that the prohibition of rape has *jus cogens* status in international law and that it was applicable at all-time, in peace and armed conflicts alike, and against all persons irrespective of their status as the civilians, enemy combatants, or same side combatants.⁶⁶ The prohibition of rape and sexual violence is not restricted to certain groups of protected persons; rather anyone regardless of status can be a victim of war crimes.⁶⁷ This interpretation of wartime rape committed as a weapon of war provides the highest level of protection to the victims of wartime rape and is consistent with the International Red Cross commentary to Common Article 3 of the Geneva Conventions, requiring ‘*all parties to the conflict should, as a minimum, grant humane treatment to their own armed forces based on Common Article 3*’.⁶⁸

The ICC jurisdiction, being contractual in nature exercisable over the individuals of ICC-member states, falls short of affording a true universal jurisdiction.⁶⁹ The limitation is serious as most armed conflicts are internal in nature and crimes committed during such conflicts are likely to remain beyond the reach of the ICC.⁷⁰ Many states including some powerful states, are yet to be the ICC members and they may commit serious wartime atrocity crimes of rape and sexual violence with impunity. For example, US troops in Iraq responsible for sexual violence, rape and torture has a sexualized component and both were used to dehumanize the Iraqis.⁷¹ Similarly, soldiers of any other non-party state can commit the ICC designated crimes of rape and sexual violence without any concern for ICC jurisdiction.⁷²

⁶¹ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 178.

⁶² WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 178.

⁶³ *Prosecutor v Jean-Pierre Bemba Gombo*, ICC-01/05-01/08, trial judgment of March 21, 2016 and sentenced to 18 years imprisonment on June 21, 2016.

⁶⁴ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 179.

⁶⁵ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 179.

⁶⁶ *Prosecutor v Bosco Ntaganda*, ICC-01/04-02/06, trial judgment of January 4, 2017, para 47, 51–53.

⁶⁷ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 178.

⁶⁸ The Applicability of Common Article 3 to all civilians and to a Party’s own armed forces, Contents E, sub-para (1): Persons Protected, para 549.

⁶⁹ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 178.

⁷⁰ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 178.

⁷¹ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 178.

⁷² WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 178.

4. Wartime Rape and Sexual Violence in Special International Crimes Tribunals/Courts

It is quite noteworthy to state that the development of the prosecution of rape or any sexual violence in armed conflicts and its impacts on shaping the contemporary International Humanitarian Law (IHL) and International Criminal Law (ICL) has been gradual, but focused.⁷³ The international community and United Nations (UN) have been establishing various *ad hoc* international crimes tribunals and courts to respond to the perpetration of massive violence of IHL in armed conflicts.⁷⁴ Most importantly the response of these tribunals/courts, adopted rules and principles of evidence taking in sexual assault cases are remarkable.⁷⁵

4.1. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY)

The *Tadic case*⁷⁶ was the first ever ICTY trial of rape and gendered violence, where *Tadic* was tried and convicted in May 1997 for sex crimes, inter alia, and received a 20-year sentence.⁷⁷ As mentioned by *Prof. Islam*, in this case, the ICTY opinions can have significant ramifications for the future trials of gender-based crimes. Of several charged, Count 1 of the indictment charged *Tadic* with crime against humanity – a crime that included rape and other forms of sexual violence.⁷⁸ Another notable issue is that *Tadic* was convicted for sex crimes even though it could not be proved that he himself committed sexual violence.⁷⁹ According to the judgment, he was held responsible for his participation in aiding and abetting a campaign of terror, manifested by murder, rape, torture, and other forms of violence.⁸⁰ The honorable Tribunal relied on the criminal law principle of personal culpability for assisting, aiding, and abetting to establish that non-physical perpetrators can be responsible for sexual violence.⁸¹

Hence, individuals who do not take part in rape but encourage or help others, overtly or covertly, to commit rape may be held accountable.⁸² As mentioned by *Patricia Sellers*, any individual could be convicted with evidence implicating him personally in rape, provided his individual criminal responsibility emanates from aiding and abetting the commission of the crimes, even if he is from low-level participants.⁸³

⁷³ ISLAM, National Trials of International Crimes in Bangladesh 180.

⁷⁴ ISLAM, National Trials of International Crimes in Bangladesh 180.

⁷⁵ ISLAM, National Trials of International Crimes in Bangladesh 180.

⁷⁶ *Prosecutor v Dusko Tadic*, IT-94-1-T, Trial Judgment of May 7, 1997.

⁷⁷ WOOD, Armed Groups and Sexual Violence 181.

⁷⁸ WOOD, Armed Groups and Sexual Violence 181.

⁷⁹ WOOD, Armed Groups and Sexual Violence, para 2.

⁸⁰ *Prosecutor v Dusko Tadic*, IT-94-1-T, Trial Judgment of May 7, 1997, para 27, 151, 154, 165, 175, 194-98, 206, 227, 228, 237, 470, 718, 726, 730.

⁸¹ *Prosecutor v Bosco Ntaganda*, ICC-01/04-02/06, trial judgment of January 4, 2017, para 47, 51–53.

⁸² *Prosecutor v Bosco Ntaganda*, ICC-01/04-02/06, trial judgment of January 4, 2017, para 47, 51–53.

⁸³ SELLERS, Individual(s) Liability for Collective Sexual Violence 153–94; SELLERS – OKIZUMI, International Prosecution of Sexual Violence 1.

The *Furundzija case*⁸⁴ focused on the commission of indirect sexual violence.⁸⁵ As mentioned by *Prof. Islam*, the allegations were based on *Furundzija's* presence or authority when sexual violence was committed, thus the charge was that he did nothing to stop the rape alleged and that his acts or omissions implicitly encouraged or endorsed sexual violence, which amounted to assisting, aiding, and abetting. Notably, the honorable Tribunal expanded the definition of rape by including both oral and anal penetration and held that, apart from rape, other lesser forms of sexual assault were covered by the expression 'other inhumane acts' in the ICTY Statute – Article 5(i).⁸⁶

Moreover, remarkably in the case of *Prosecutor v Radislav Krstic*⁸⁷, the judicial inference received a further boost that established a link between rape and ethnic cleansing constituting crimes against humanity. Because the trial chamber found that the rape victims were '*selected only because of their membership of a group*' contemplated to destroy '*specifically the Bosnian Muslim group as the ultimate step*' and that the accused committed these crimes deliberately evidencing the genocidal intent to destroy the family structure and reproduction of a national religious group.⁸⁸

In the case of *Prosecutor v Slobodan Miljkovic et al.*, the ICTY significantly continued to break the new jurisprudential grounds on the charges of rape and sexual violence.⁸⁹ In the above mentioned case, the accused were charged with crime against humanity who forced two male prisoners in the Bosanki Samac camp to perform sexual acts on each other.⁹⁰ For the first time in history, it was recognized that men can also be raped constituting a serious crime in international law is a fundamental new development.⁹¹

4.2. International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR)

The ICTR defined rape and sexual violence broadly.⁹² It went beyond '*non-consensual sexual intercourse*' by including '*acts which involve the insertion of objects and/or the use of bodily orifices not considered to be intrinsically sexual*', such as thrusting a piece of wood into the sexual organs of a women as she lay dying – constitutes rape.⁹³ The form of coercion includes not only physical force, but threats, intimidation, extortion, and other duress that prey on fear or desperation.⁹⁴ Thus, the existence of armed conflict, military personnel, and the militia was found to be inherently coercive and forced nudity even without touching was a form of coercive and inhumane sexual violence, constituting crime against humanity.⁹⁵

⁸⁴ *Prosecutor v Anto Furundzija*, IT-95-17/1-Y, Trial Judgment of December 10, 1998.

⁸⁵ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 182.

⁸⁶ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 182.

⁸⁷ *Prosecutor v Radislav Krstic*, IT-98-33-T, Trial Judgment of August 2, 2001, para 3–5, 46, 150, 517, 616–618, 653, 687–688 and IT-98-33-A, appeal judgment of April 19, 2004, concurring with the trial findings.

⁸⁸ ISLAM, *National Trials of International Crimes in Bangladesh* 183.

⁸⁹ ISLAM, *National Trials of International Crimes in Bangladesh* 184.

⁹⁰ *Prosecutor v Slobodan Miljkovic et al.*, IT-95-9, indictment order of July 21, 1995.

⁹¹ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 78.

⁹² WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 187.

⁹³ WOOD, *Armed Groups and Sexual Violence* 187; *Akayesu Case*, note 11, para 686.

⁹⁴ *Akayesu Case*, note 11, para 686.

⁹⁵ *Akayesu Case*, note 11, para 687– 688.

Moreover, in the case of *Musema*⁹⁶, the ICTR trial chamber took an accompanied utterance of *Alfred Musema* while raping a Tutsi women – ‘*the pride of the Tutsis will end today*’ in the context to conclude that ‘*the acts of rape and sexual violence were an integral part of the plan conceived to destroy the Tutsi group*’, which was also upheld by the Appeal Chamber.⁹⁷

Thus, these judgments have further consolidated the jurisprudence on rape and other sexual violence as part of genocide and crime against humanity.

4.3. Special Court Sierra Leone (SCSL)

The criminal jurisprudence pertaining to rape as a war crime progressed and redefined further in SCSL judgments. The civil war between government troops and Revolutionary United Front (RUF) continued over a decade.⁹⁸ Both sides perpetrated, among other crimes, brutal sexual violence ravaged by villages targeting women and virgin girls and disempowering them.⁹⁹ As mentioned by *Louise Taylor*, nearly 250 thousand women and girls suffered sexual violence, including gang rape, sexual slaves, and murdered by violent rape.¹⁰⁰

The SCSL Chief Prosecutor laid down specific charges of sexual violence in the very first indictments issued on March 7, 2003.¹⁰¹ In the case of *Brima*¹⁰² and *Sesay*¹⁰³, the honorable court dealt with the prosecution of rape as a war crime on its own right and independently, as its Statute criminalized rape in armed conflicts as a chargeable offence all by itself, not just a catalyst or instrument of effecting genocide and/or ethnic cleansing.¹⁰⁴ Moreover, apart from rape as a war crime, forced marriages, and other inhumane sexual acts were held to be war crimes covered by ‘*other inhumane acts*’.¹⁰⁵

Thus, this judicial recognition of wartime rape alone as a chargeable war crime has taken the advancement of international criminal law of sexual violence to a new height.¹⁰⁶

⁹⁶ *Prosecutor v Alfred Musema*, ICTR-96-13-T, trial judgment and sentence of January 27.

⁹⁷ *Prosecutor v Alfred Musema*, ICTR-96-13-T, trial judgment and sentence of January 27, 200, para 933, 797–862; ICTR-96-13-A, appeal judgment of November 16, 2001, para 64, 165-72, 194, 371; *Prosecutor v Anto Furundžija*, IT-95-17/1-Y, Trial Judgment of December 10, 1998, 188.

⁹⁸ *Prosecutor v Anto Furundžija*, IT-95-17/1-Y, Trial Judgment of December 10, 1998, 190.

⁹⁹ *Prosecutor v Anto Furundžija*, IT-95-17/1-Y, Trial Judgment of December 10, 1998, 190.

¹⁰⁰ TAYLOR, ‘We’ll Kill You if You Cry’ 10–25; FRITZ – SMITH, Current Apathy for Coming Anarchy 397.

¹⁰¹ ISLAM, National Trials of International Crimes in Bangladesh 190; BBC News Online, Surprise at Sierra Leone Arrests.

¹⁰² *Prosecutor v Tamba Brima et al.*, SCSL-04-16-T, trial judgment of June 20, 2007.

¹⁰³ *Prosecutor v Issa Hassan Sesay et al.*, SCSL -04-15-T, trial judgment of March 2, 2009.

¹⁰⁴ ISLAM, National Trials of International Crimes in Bangladesh 191.

¹⁰⁵ ISLAM, National Trials of International Crimes in Bangladesh 191.

¹⁰⁶ ISLAM, National Trials of International Crimes in Bangladesh 191; EATON, Sierra Leona 908; NOWROJEE, Making the Invisible War Crime Visible 85–105; MUDDLELL, Capturing Women’s Experience of Conflict 85–100.

4.4. International Crimes Tribunal, Bangladesh (ICT-BD)

Rape is a component of crime against humanity under section 3(2)(a) and its perpetrators incur individual and joint criminal responsibility under section 4 of the International Crimes (Tribunals) Act, 1973.¹⁰⁷ As mentioned by *Prof. Islam*, the ICT-BD judgments interpreted ‘rape’ broadly to encompass all forms of sexual abuses including abduction, violence, assault, slavery, forced pregnancy, enforced prostitution, confinement, torture, persecution, and similar other inhumane acts.¹⁰⁸

While dealing with the culpability of wartime rape and criminal liability of the perpetrators, in the case of *Mohibur and others*, the tribunal observed that “... [Rape] is a beastly act of robbery that takes away the thing that cannot be given back. Mass rape is graver than murder. The event of committing rape by Pakistani army men on the victims, as evidenced, once again proves that the Pakistani occupation army had carried out such monstrous activities intending not to put grave wound to the victims only, but to provide a message of intimidation to the pro-liberation civilians and the society. The perpetrators were thus a synonym of ‘beast’ indeed and the accused persons were their active aiders and abettors who as well incur liabilities...”¹⁰⁹ In this case, joint criminal enterprise became an issue and three accused were held liable for crime against humanity for committing the crime jointly, thus being equally responsible.¹¹⁰

In the case of *Sayeedi*, the ICT-1 found that the alleged himself did not commit the offence directly by substantially facilitate the commission of rape by other, and on that ground for abduction and confinement of women for committing rape constituted crime against humanity.¹¹¹ Similarly, in *Nizami* case, the ICT-1 considered the charged of complicity and contribution to rape and persecution as crimes against humanity and found the accused guilty.¹¹²

The tribunal characterized ‘genocidal rape’ as more than murder because of its infliction of grievous bodily harms on the victims with life-long psychological and mental trauma.¹¹³ This approach tends to enrich the existing international criminal jurisprudence on wartime rape and sexual violence but has the potential of raising the issue of applying the post-facto judicial precedents retrospectively.

5. Concluding Remarks

“Conflict-related sexual violence is not specific to any cultural or continent, [...] it is neither cultural nor even sexual – but criminal, a crime of international concern.”¹¹⁴ This paper tried to analyze the historical development of wartime sexual acts as prosecutable war crimes, and how the International Crimes Tribunals/Courts articulated the extent of criminality and culpability of wartime rapes and other sexual violence and their nexus with crimes against humanity, genocide, and war crimes, within the corpus of international

¹⁰⁷ *Akayesu Case*, note 94, 191.

¹⁰⁸ *Akayesu Case*, note 94, 191.

¹⁰⁹ *Chief Prosecutor v Mohibur and others*, ICT-1 Judgment, para 383, 225–226, 283, 331, 342, 381, 384–390.

¹¹⁰ *Chief Prosecutor v Mohibur and others*, ICT-1 Judgment, para 390.

¹¹¹ *Sayeedi Judgment*, para 205.

¹¹² *Nizami Judgment*, para 419.

¹¹³ *Moslem and Hossain Judgment*, para. 390–394, 397, 404, 408, 335.

¹¹⁴ WALLSTRÖM, (previous) Special Representative of the Secretary-General on Sexual Violence in Conflict (SRSG).

norms and criminal prohibitions. From the ancient time till the 90s century, sexual atrocities were considered as an unfortunate but inevitable byproduct of war, but in fact, it is a crime, strategically planned by the armed forces to control the occupied territories. *Manenti* rightly said that these sexual atrocities were a “*tool of intimidation and social control*”.¹¹⁵ In the patriarchal societies where the status of women is often conceived in relation to marriage and motherhood, because of the consequences of rape, including stigma and infertility, may exclude victims from the community life, e.g. *Biranganas*’ in Bangladesh [women who were raped during the Bangladesh Liberation War, 1971].¹¹⁶

However, after the 1990s, “we have witnessed the increasing attention of the international community on conflict related sexual abuses.”¹¹⁷ We have observed how the United Nations showed their great concern for the protection of violence against women and thus, organized four world conferences on women and the UN Security Council unanimously adopted Resolution 1820 (2008) acknowledging sexual violence as a “*tactic of war*” challenging international peace and security.¹¹⁸ We have seen how the international tribunals/courts are recognizing the sexual atrocities into their concern and how they are adjudicating all the matters in just and prompt manner.

In this modern era, the wartime rape and sexual violence/atrocities are universally recognized as the constituent elements of crimes against humanity, war crimes, and genocide.¹¹⁹ Special thanks to the *ad hoc* tribunals, because it is their achievements to recognize these forms of sexual violence as criminal acts and can be amount to war crimes, genocide, crimes against humanity.¹²⁰ It is important to note that the special tribunals and courts have been proactively engaged in changing the world’s perception of rape and sexual violence in armed conflicts and its longstanding stereotype legal status through their groundbreaking judgments.¹²¹ Their contributions are widely regarded as authoritative and a legitimate advancement of international criminal law to confront gender-based crimes far beyond the Nuremberg approach by protecting the victims and punishing the perpetrators.

Bibliography

BOLING, David: Mass Rape, Enforced Prostitution, and the Japanese Imperial Army: Japan Eschews International Legal Responsibility?. *Columbia Journal of Transitional Law* 32, 3/1995

BROWNMILLER, Susan: *Against Our Will, Men, Women and Rape*. New York 1975

¹¹⁵ UN Secretary-General (UNSG) Report on Sexual Violence in Conflict, 13 March 2014, S/2014/181.

¹¹⁶ WOOD, Armed Groups and Sexual Violence 216; WALLSTRÖM, (previous) SRSG, Statement, Publication launch.

¹¹⁷ WOOD, Armed Groups and Sexual Violence 217.

¹¹⁸ WOOD, Armed Groups and Sexual Violence, para 3.

¹¹⁹ *Prosecutor v Alfred Musema*, ICTR-96-13-T, trial judgment and sentence of January 27, 2008.

¹²⁰ WOOD, Armed Groups and Sexual Violence 217; Consider, in particular, that the ICC Statute is the first international instrument expressly including various forms of sexual and gender-based crimes (rape, sexual slavery, enforced prostitution, forced pregnancy, enforced sterilization and other forms of sexual violence) as underlying acts of both crimes against humanity and war crimes committed in international and non-international conflicts. The Statute also criminalizes persecution based on gender as a crime against humanity. Sexual and gender-based crimes may also fall under the Court’s jurisdiction if they constitute acts of genocide or other acts of crimes against humanity or war crimes. (ICC Office of the Prosecutor, Policy Paper on Sexual and Gender-Based Crimes, June 2014.

¹²¹ WOOD, Armed Groups and Sexual Violence, para 2.

- COPELON, Rhonda: General Crimes as War Crimes: Integrating Crimes against Women into International Criminal Law. *McGill Law Journal* 46, 1/2000
- FRITZ, Nicole – SMITH, Alison: Current Apathy for Coming Anarchy: Building the Special Court for Sierra Leone. *Fordham International Law Journal* 25, 2/2001
- GREENBERG, Karen – DRATEL, Joshua (eds.): *The Torture Papers: The Road to Abu Ghraib*. Cambridge 2005
- GROTIUS, Hugo: *De Iure Belli ac Pacis Libri Tres II (On the Laws of War and Peace II)*. KELSEY, Francis W. (trans.), Clark 1995
- HERBERMANN, Nanda: *The Blessed Abyss: Inmate #6582. In: Ravensbruck Concentration Camp for Women*. Cambridge 2000
- HERSH, Seymour: Torture at Abu Ghraib. *The New Yorker*, May 10, 2004, 42–44.
- HICKS, George: Ghosts Gathering: Comfort Women Issue Haunts Tokyo as Pressure Mounts. *Far Eastern Economic Review* 157, 7/1993
- ISLAM, M. Rafiqul: *National Trials of International Crimes in Bangladesh: Transitional Justice as Reflected in Judgments*. Dhaka 2019
- MANENTI, Martina Roberta: *Wartime Sexual Violence as an International Crime*. PhD Dissertation. Milano 2015
- MCCORMACK, Tim: Selective Reaction to Atrocity: War Crimes and the Development of International Criminal Law. *Albany Law Review* 60, 3/1997
- MENON, Theodor: Rape as a Crime under International Humanitarian Law. *American Journal of International Law* 87, 3/1993
- MENON, Theodor: Shakespeare's Henry the Fifth and the Law of War, *American Journal of International Law*, 86, I/1982
- MOOKHERJEE, Nayanika: Mass Rape and the Inscription of Gendered and Racial Discrimination During the Bangladesh War of 1971. In: BRANCHE, Raphaele – VIRGILE, Fabrice (eds.): *Rape in Wartime*. Palgrave Macmillan 2012
- MUDDLELL, Kelli: Capturing Women's Experience of Conflict: Transitional Justice in Sierra Leone. *Michigan State Journal of International Law* 15, 1/2007
- NIARCHOS, Catherine: Women, War and Rape: Challenges Facing the International Tribunal for the Former Yugoslavia. *Human Rights Quarterly* 17, 4/1995
- NOWROJEE, Binaifer: Making the Invisible War Crime Visible: Post Conflict Justice for Sierra Leone's Rape Victims. *Harvard Human Rights Journal* 18/2005
- PARKER, Karen – CHEW, Jennifer: Compensation for Japan's World War II Victims. *Hastings Journal of International and Comparative Law* 17, 3/1994
- RAY, Amy: The Shame of It: Gender-based Terrorism in the Former Yugoslavia and the Failure of International Human Rights Law to Comprehend the Injuries. *American University Law Review* 46, 3/1997
- SAIKIA, Yasmin: Beyond the Archive of Silence: Narrative of Violence of the 1971 Liberation War of Bangladesh. *History Workshop Journal* 58, 1/2004
- SELLERS, Patricia: Individual(s) Liability for Collective Sexual Violence. In: KNOP, Karen (ed.): *Gender and Human Rights*. Oxford 2004
- SELLERS, Patricia – OKIZUMI, Kaoru: International Prosecution of Sexual Violence. *Transitional Law & Contemporary Problems* 7/1997
- The Nuremberg Judgment 1946 reproduced in *American Journal of International Law* 41, 1/1947
- YU, Tong: Reparations for Former Comfort Women of World War II. *Harvard International Law Journal* 36, 2/1995

Reports

- Application in of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia-Herzegovina v Yugoslavia (Serbia and Montenegro)), [1993] ICJ Report 3 at 24, Provisional Measures, Order of April 8, 1993, para 52A (2), 24.

- BBC News Online, Surprise at Sierra Leone Arrests (accessed on September 10, 2020)
<http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/africa/2839491.stm>.
- EATON, S.: Sierra Leona: The Proving Ground for Prosecuting Rape as a War Crime. *Georgetown Journal of International Law* 35, 4/2004
- Final Report of the Commission of Experts on Rwanda, UN Doc. S/1994/1405 (1994), Annex. Gendercide watch, Case Study: Bosnia-Herzegovina, http://www.gendercide.org/case_bosnia.html
- ICC Office of the Prosecutor, Policy Paper on Sexual and Gender-Based Crimes, June 2014
<http://www.icc-cpi.int/iccdocs/otp/OTP-Policy-Paper-onSexual-and-Gender-Based-Crimes--June-2014.pdf> (accessed on September 10, 2020)
- ICRC Update on the Aide-memoire, December 3, 1992; DURHAM, Helen – GURD, Tracey (eds.): *Listening to the Silences: Women and War*. Leiden – Boston 2005
- Photographs of sexualized abuses in the Abu Ghraib prison and around Iraq are well documented and publicized: FISHER, Ian: Iraqi Tells of US Abuse, from Ridicule to Rape. *New York Times*, May 14, 2004, 8
- Report on the Mission to the Democratic People's Republic of Korea, the Republic of Korea and Japan on the Issue of Military Sexual Slavery in Wartime submitted to the UN Human Rights Commission by IN Special Rapporteur Radhika Coomaraswamy, February 5, 1996, UN Docs. E/CN.4/1996/53/Add.1.
- Report on the Situation of Human Rights in Rwanda to the Commission on Human Rights, UN Docs. E/CN.4/1996/68, 1996
- TAYLOR, Louise: We'll Kill You if You Cry: Sexual Violence in Sierra Leone Conflict. *Human Rights Watch* 15, 1/2003 10–25 (accessed on September 10, 2020) <https://www.hrw.org/reports/2003/sierraleone/sierleon0103.pdf>
- The European Community investigative mission into the treatment of Muslim women in the former Yugoslavia: Report to EC Foreign Ministers, UN Doc. S/25240, Annex I/1993
- UN General Assembly Res. 3318, UN Doc. A/9631, 1974
- UN Secretary-General (UNSG) Report on Sexual Violence in Conflict, 13 March 2014, S/2014/181
- WALLSTRÖM, Margot: (previous) SRSG, Statement, Publication launch: Addressing Conflict-Related Sexual Violence: An Analytical Inventory of Peacekeeping Practice”, New York, 30 June 2010 (accessed on September 10, 2020)
<http://www.stoprapenow.org/uploads/advocacyresources/1282163226.pdf>
- WALLSTRÖM, Margot: (previous) Special Representative of the Secretary-General on Sexual Violence in Conflict (SRSG), Statement to the Security Council, 14 October 2010 (accessed on September 10, 2020)
http://www.stoprapenow.org/uploads/images/features/pdf/21_oct_SRSG_SVC_Statement to Council on DRC1.pdf
- WOOD, Elisabeth Jean: Armed Groups and Sexual Violence, supra at 24: On the Issue of Wartime 'Comfort Women', by the Japanese Cabinet Councilors' Office on External Affairs, August 4, 1993 E/CN.4/1996/137

SZENTGÁLI-TÓTH, Boldizsár
Junior research fellow
Hungarian Academy of Sciences

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.02.9

**‘The Hungary of the West’
The Interdependence of the Irish and the Hungarian Constitutional Development during
the Last Decades of the Long 19th Century**

During the 19th century, several Irish authors looked for those samples from Europe, which might be invoked during the targeted reconsideration of the Irish-British relationship. The Irish aim was to establish a dualist monarchy with Great Britain, or at least to achieve a broader autonomy within the Empire. For this purpose, Hungary was also often seen as a proper example, how a smaller nation could strengthen its position within a larger country. The Irish constitutional literature, and also the newspapers discussed the compromise between Austria and Hungary in 1867, and called for a similar agreement between Ireland and England to provide broader self-determination for Ireland. The study would outline the main arguments of these contemporary contributions, and would assess, how the real Hungarian development, and a mainly idealized image from Hungary influenced the Irish public discourse during that period. Special highlight would be given to a book published by Arthur Griffith, an important politician of that period, “The Resurrection of Hungary” which provided a detailed narrative from the Hungarian development, and used this sample as an argument in the particular Irish political context. Griffith was also one of the key figures of the negotiations in 1921, which lead finally to the agreement between Ireland and England, therefore, this Hungarian orientation had also clear practical impact. My purpose is to demonstrate this influence on the basis of the original, contemporary Irish sources.

Keywords: *constitutional development, Ireland, dualism, Resurrection of Hungary, Arthur Griffith, Irish-Hungarian parallel, great compromise, constitutional history, home rule*

1. Introduction

During the last decades of the long 19th century, the Austro-Hungarian Monarchy was considered as one of the most significant powers of Europe, but the Hungarian Kingdom itself was also one of the largest countries of the continent. As a consequence, the Hungarian improvements were generated remarkable resound across Europe, as it was an important country of the continent, which produced even better economic records, as Spain with its colonies. This phenomena explains itself, that during that period, Hungary played a more important role at the European press, than recently. However, in certain countries, these factors were strengthened by an alleged constitutional parallel, especially in those countries, which were forced to live together in close alliance with a stronger state against their will. Norway, which created a personal union with Sweden during the 19th century was considered in Hungary as the weaker party of an other dualist monarchy, which

could provide valuable experience for the Norwegian constitutional development as well. This parallel was also rumoured in the contemporary Hungarian public law literature and publicism. A mutual reflection has been also perceptible with the Irish authors, but the Hungarian-Norwegian connection was essentially elaborated in Hungary, while as regard to the Irish-Hungarian case, Hungary was thought in the Irish isle as a potentially followable sample. The interdependence of the Hungarian, Norwegian and Irish constitutional development might be examined at the relationship of each country: I have conceptualized in one of my studies the contemporary link between the Hungarian and the Norwegian constitutional development,¹ and the Irish-Norwegian parallel is also reported by several sources.² In this study, I will focus on, how, and in which context the Hungarian developments were conceptualized at the Irish public discussion and publicism during the last decades of the long 19th century. My analysis is primarily based on the Irish journals of the long 19th century, but I have also used those scientific works, which concentrate on that period.³

This topic raised firstly my interest in November 2015, when I took a presentation in Oslo, at the conference dedicated to the bicentenary of the Constitution of Norway (1814).⁴ On this occasion, I met *Sissel Rosland*, the professor of legal history from the University of Tromsø, who highlighted, that the Austro-Hungarian dualism was an important point of reference not only in Norway, but also in Ireland. After having analysed the available sources, and after several preparations, I travelled to Dublin in November 2017. The colleagues of the Sutherland School of Law provided me with a great help there, especially *Thomas Mohr*, *Conor Mulvagh*, *Coleman A. Dennehy* and *Colum Kenny*. At the National Library of Ireland, I could reveal several materials concerning *Arthur Griffith*, as I have been informed, *Griffith* educated himself also in those rooms more than a century earlier. I could access the database of the Irish newspapers, so I could get to know a larger part of the really rich materials of Irish journals, which dealt with Hungary. On the basis of this research, I could outline, which impact has been produced by the Hungarian development in Ireland. The Hungarian literature has dedicated several contributions to the foreign reception of the Austro-Hungarian dualism,⁵ however the Irish parallel has not been analysed in depth. By this study, I would attempt to reduce this short-coming.

2. The reason and the background of the Hungarian-Irish parallel

Ireland has faced with continuous English threats even in the medieval centuries, and its territory has been permanently invaded by the British troops in the 16th century. Initially, the independence of Ireland was formally respected, the two countries were merged only by the person of the common king. Later, similarly to the development of the Austro-Hungarian relationship, the

¹ SZENTGÁLI-TÓTH, A norvég Alkotmány hatása Magyarországon 66–71.

² REDWALDSEN, Great Britain and the Norwegian Constitution 182–202.

³ MANSERGH – MANSERGH, Nationalism and Independence; KELLY, Our Joyce. From outcast to Icon 45; KABDEBO, The Hungarian-Irish Parallel 19–46; KABDEBO – Ó SÍOCHÁIN, Hungary and the Two Roger Casements 73–79; FOSTER, Modern Ireland 1600–1972.

⁴ www.jus.uio.no/forskning/omrader/rettshistorie/arrangementer/konferanser-seminarer/2015/Fagkonferanse-november/programme-16.11.15.pdf.

⁵ SZENTE, Kormányzás a dualizmus korában 431–435.

dominant English party created a great number of formal and informal paths to influence even the ordinary life of the Irish society. At the end of the 18th century, under the lead of *Henry Grattan*, the Irish politicians achieved, that the British Parliament of Westminster recognized the whole independence of Ireland, and the whole sovereignty of the Irish Parliament. Nevertheless, in 1801, Ireland was declared as one of the constituent members of the United Kingdom, which formally lost its status as an independent country. The English dominance over Ireland was strengthened further during the 19th century, the English authorities treated Ireland mostly as a colony. The inhabitants of the emerald island have initiated more uprisings against the British dominance, but these endeavours remained unsuccessful.⁶ The potato-rot, which hit Ireland in the 1840s, produced such disastrous consequences, which have not disappeared even nowadays. This event further deepened the gap between the protestant England, and the catholic Ireland,⁷ as the English authorities failed to give effective answers to the challenges of the potato-rot.

In this situation, in Ireland, which lacked independence, the dualist monarchy was considered as an attractive construction. Many people visioned the whole independence from the British realm, but it had been experienced by the Irish society several times, that with armed instruments, it is unable to achieve this goal. On the contrary, Hungary improved quickly at the beginning of the 20th century, and its economic and political weight was increased continuously within the dualist Monarchy. It shall be noted that Hungary was not so successful in this regard, as Norway, which strengthened itself so remarkably during the union with Sweden, that it could achieve in 1905 the dissolution of the personal union with peaceful means. And other phenomena at the background of the Hungarian-Irish parallel was the growing interest towards foreign samples, which was not a merely Irish tendency. In Hungary, during the reform period, those public figures, who stood up for the modernization of the economy and the society tried to collect during their foreign journeys such experience and solutions, which might be useful in Hungary as well.⁸ In Ireland, this approach was slightly modified due to the special status within the British Realm. The Irish authors payed crucial attention to the development of other British colonies, but it was estimate that Ireland should not essentially look for parallels within this circle.⁹ According to the British interpretation, Ireland was one of the several colonies, it just laid geographically closer to England, than other depending territories. On the contrary, the self-identity of Ireland outlined an ancient European country, which shall be equal to other sovereign states of the continent. This ambiguity was also realized by some of the British politicians.¹⁰ As a consequence, the Irish legal and political literature looked for European point of references and India, Canada or other overseas examples played just secondary role. This tendency supported the spread of the concept from the Hungarian-Irish parallel.

In addition to this, the potential parallels of the English-Irish relationship were searched not only in Ireland. The Irish question, and its alleged European parallels were also highlighted in

⁶ See the History of Irish Freedom Movements: BOYCE, Nationalism in Ireland; GARVIN, Nationalist Revolutionaries in Ireland.

⁷ DONNELLY JR, The Construction of The Memory of the Famine in Ireland 26–61.

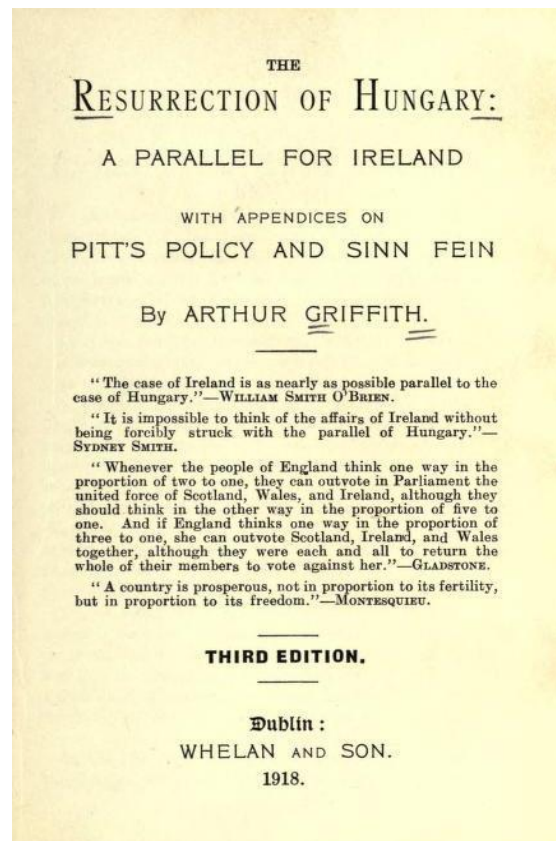
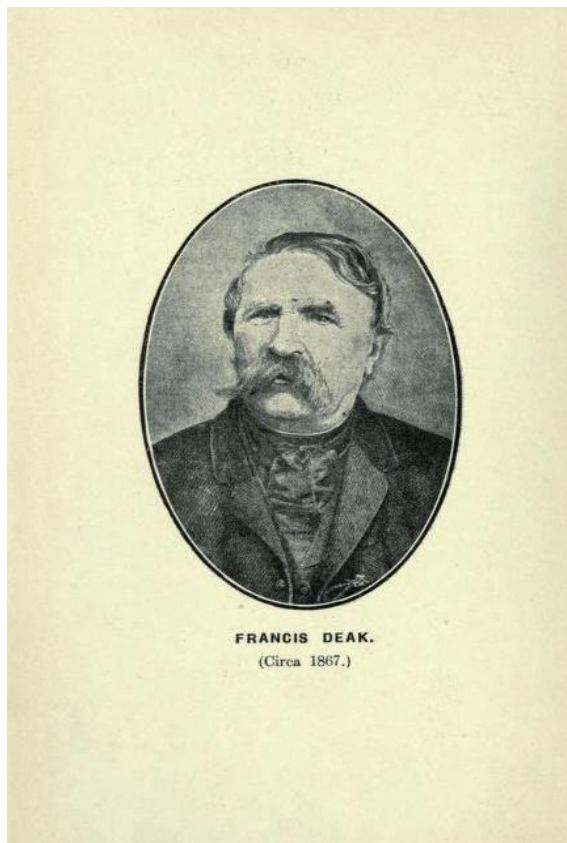
⁸ FENYŐ, A polgárosodás eszmevilága útirajzaikban 1848 előtt 127.

⁹ Kerry Evening Post 13 June 1869 4.

¹⁰ Gladstone Papers DLXXXVII, MS 44672 48–56.

London during the so-called Home Rule debates.¹¹ These rules determined the status of Ireland within the British Realm, which were adopted by the parliament of Westminster. The first larger debates took place in the middle of the 1880s, *William Gladstone*, the prime minister of Great Britain often referred to the other British colonies,¹² and he enumerated also those European examples, when two countries lived together in close alliance. Apart from the Austro-Hungarian, and the Swedish-Hungarian parallel, he mentioned the relationship of Russia and Finland for instance.¹³ *Gladstone* argued, that these alliances do not undermine the stability of the participating countries, by contrast, they inspire the predictable development of these states.¹⁴ However, he also outlined those circumstances, which raise difficulties to apply the Austro-Hungarian or other dualist frameworks as a parallel for Great Britain.¹⁵ Similarly to *Gladstone*, the possible parallels of dualist monarchies, and the English-Irish relationship was also detailed by *Lord Salisbury*.

In the background of the Irish-Hungarian parallel, we find the conscience of an allegedly similar history, which dated back to the first half of the 19th century. The Irish public discussion elaborated the idea, that similarly to Ireland, Hungary was also forced to live within the borders of a larger realm, and the key issue of its history was whether it could defend its independence against

Source: archive.org/details/resurrectionofhu00grifiala

¹¹ George Joachim Goschen in the Government of Ireland debate, 13 April 1886.

¹² SHANNON, Gladstone: God and Politics 415.

¹³ Gladstone Papers DLXXXVII, MS 44672 109–157.

¹⁴ William Ewart Gladstone in the Government of Ireland debate, 8 April 1886.

¹⁵ Gladstone Papers DLXXXVII, MS 44672 21–26.

a stronger enemy. Accordingly, the impact of the Hungarian liberation movements was significant in Ireland. The parallel was drawn between the figures of *Lajos Kossuth* and *O'Connell* during the first decades of the 19th century,¹⁶ and later, several common points were also rumoured between the role of *Griffith* and *Ferenc Deák*. In the Irish journals, after the great compromise,¹⁷ more articles were dedicated to the glory of the Hungarian liberation war of 1848–1849,¹⁸ but this is a two-folded phenomena. It is also perceptible during the first world war that the Easter uprising was considered in Hungary as the fight of an oppressed, small nation against its stronger oppressors.

The intensity of the Hungarian references varied at the contemporary Irish sources. The Austro-Hungarian compromise raised the interest of the Irish public opinion, a great number of public figures and individuals followed the news from the negotiations, and estimated that this way might be worth-contemplating also for Ireland.¹⁹ The next intensive period fell in the middle of the 1880s,²⁰ when extensive parliamentary discussion took place from the home rules at the Westminster.²¹ Several similar discourses took place during the forthcoming decades until the beginning of the first world war, however, the main arguments and approaches had been already crystallised during the 1880s. The third stage of this process is perceptible during the first years of the 20th century, when the Swedish-Norwegian Union was dissolved,²² while in Hungary, a long-term governmental crisis occurred due to the conflict of the political forces for and against dualism. *A posteriori*, we could evaluate this as the first signs of the instability in Austria-Hungary, but in Ireland, it was primarily seen as the attempt of Hungary to retain its independence, or at least to strengthen its status within the Austro-Hungarian dualism.²³ It is not incidental, that the Hungarian-Irish parallel was conceptualized more deeply during these years, by the book of *Griffith 'The Resurrection of Hungary'*, which was really a series of articles published during subsequent months. This volume will be assessed later more deeply, here I would just like to highlight, that *Griffith* gave birth to a new political party, the '*Sin Féin*', which targeted to apply the Hungarian model in Ireland, and aimed to make a compromise with Great Britain on the basis of full sovereignty of Ireland. Especially during the first world war, lots of voices urged the secession from Great Britain, and the declaration of an independent Irish republic, but Hungary remained an important point of reference, the *Resurrection of Hungary* was reprinted even in 1918. Finally, owing to *Griffith* and his colleagues, Ireland resumed its partial independence with a compromise elaborated via negotiations, but at that time, the Hungarian references disappeared from the contemporary documents, as the Austro-Hungarian dualism was ceased amongst tragic circumstances, so this sample might not have been attractive anymore. With our current knowledge, we could state, that the Irish-English treaty was grounded on a compromise, but on the long term, it opened up the perspectives of Ireland to achieve its full sovereignty.

¹⁶ GRIFFITH, *The resurrection of Hungary: a parallel for Ireland* 72.

¹⁷ For instance please see: *Nation* 25 June 1870 3; *Dundalk Democrat* 17 June 1871 4; *Nation* 29 November 1873 2.

¹⁸ For instance please see: *Irish Examiner* 6 May 1893 6.

¹⁹ For instance please see: *Nation* 11 December 1873 11.

²⁰ George Joachim Goschen in the Government of Ireland debate, 13 April 1886.

²¹ *Westmeath Examiner* 4 May 1886 5.

²² STOLLEIS, *The Dissolution of the Union between Norway and Sweden* 35–48.

²³ *Irish Independent* 3 March 1905 6.; *Irish Examiner* 22 May 1906 5.

In the following chapter, I would point out, which factors lead to an extensive dialogue between the Hungarian, Norwegian and Irish authors just a century ago.

3. Dualist monarchies in Europe during the 19th century

Dualism, the close cooperation of two more or less independent states was not an extraordinary phenomena in Europe during the 19th century, so these countries could not take into account a huge number of foreign examples. We could mention only two dualist systems, which existed during a longer period: the personal union of Sweden and Norway in Scandinavia between 1814–1905 and later, the relationship of Austria and Hungary between 1867–1918.²⁴ These two confederations differed remarkably, nevertheless, several issues were inherently similar. Due to historical, economic and social reasons, Sweden and Austria were the dominant parties of these cooperations, on the other side, Norway and Hungary was often considered as marginalized participants of these dualisms. These two groups of interest interpreted the dualism roughly differently. On the one hand, the Hungarian and the Norwegian leaders thought, that dualism means the alliance of two totally independent states, the sole link between the two countries is the person of the common king. The common affairs shall be interpreted narrowly, the king and his counsellors shall respect the independence of the member states. On the other hand, from Austrian and Swedish perspectives, the dualist states constituted a unitary and indivisible realm under a monarch, just the two halves of the realm enjoy a particular degree of autonomy. Consequently, according to the Hungarian and Norwegian interpretation, in case of any conflict between national interests and the interests of the union, the national interest should prevail, or at least the two approaches shall be balanced properly. On the contrary, the Swedish and Austrian politicians aimed primarily to maintain the union, the interests of Norway and Hungary played just a secondary role in their eyes. These tensions explain the movements in the dualist monarchies for the extension of the national autonomy, or the restitution of full sovereignty. Besides this, the dualist structure distorted remarkably the political discourse, in Norway and Hungary. In most European countries, the political life was organized on the ground of economic and social issues. By contrast, in Norway and Hungary, the constitutional status of the country mentioned the faultline between the political parties. How shall we define the relationship with the dualist partner, and with the king, who spends most of his time outside from the country?²⁵ The poem of *Henrik Ibsen 'Til Ungarn'* [To Hungary] demonstrates well, that the stronger Hungarian impact in Norway inspired certain authors as well.²⁶

This brief comparison outlines those characteristics, which were thought-provoking for Irish politicians within a little bit different context. Similarly to Hungary and Norway, Ireland had

²⁴ BEKSICS, A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink; KOZÁRI, Az osztrák magyar monarchia; SZENTE, Kormányforma és parlamentáris kormányzás.

²⁵ SÜLYÖK, A norvégok és Magyarország; HADOBÁSZ, Herman Ottó 1888. évi norvégiai kutatójátja 29–32; SZÁSZ, Norvég demokrácia 15–16; SZÁSZ, Államkapcsolat és parlamenti kormányrendszer; SCHWARZ, Az európai monarchiák rendszeres alaptörvényeiről, tekintettel ezek alkotmány-történelmi előzményeire 1–80; LUDMÁNY, A Svéd-norvég Királyság közjogi helyzete; SZÁSZ, A norvég és svéd államkapcsolat revisiói 292–304; VÁRNAL, A svéd-norvég unió államjoga 352–372; LOJKÓ, National Loyalties in the Peripheries of Europe; FRANK, The Austro-Hungarian compromise 193–200.

²⁶ IBSEN, Til Ungarn; for more detail see: TONNESSON, The Norwegian Constitution 175–186.

a strong self-identity as an independent European country, and it is also true, that Ireland was forced to live together in a tight alliance with a stronger country, than Hungary and Norway. The Irish political life was also divided on the basis of the form of the state and the government, and on the relationship with Great Britain, not on social and economic issues or on internal politics. Until the 1920s, until the foundation of the Irish Free State, the Irish public life was determined by the issue of public law, other challenges might be discussed only in the shadow of these tensions.

Nevertheless, the case of Ireland should not be regarded equal to the Hungarian development, and in an Irish-Hungarian context, we could not discover such reciprocity or interdependence, as in the case of Hungary and Norway. The main purpose of Hungary and Norway was to maintain and strengthen their position within the dualist framework against their stronger partners, so their ambition was to extend and complete their already existing partial independence. It is also worthy for consideration, that Hungary and Norway showed a quick development during the dualist period, and in spite of the potential internal conflicts, their weight increased dynamically within the whole realm, so they were beneficiaries of the economic prosperity. On the contrary, Ireland had not possessed any autonomy within the British Empire. *Griffith* claimed, that the primary purpose of the Irish politicians was to achieve, that the main decisions from Ireland should be taken in Ireland instead of London, as it happened in *Griffith's* concept in the context of Hungary and Vienna after 1867. From the other side, from Hungary and Norway, Ireland could generate only sympathy with its liberation movements, as the Easter uprising, but especially some decades after the potato-rot, it had not been referred as a followable sample. Nevertheless, in the Hungarian itineraries published during the 1840s, we could find a certain expression of sympathy towards Ireland.²⁷ One leader of the Irish nationalist movement, *William Smith O'Brien* said: *'The case of Ireland is as nearly as possible a parallel to the case of Hungary.'*²⁸ So the status of Ireland was similar to Hungary and Norway, as it looked for independence, or a wider degree of independence within a larger empire, but it shall be distinguished clearly from other cases, as Hungary and Norway was dualist partner countries, while Ireland just targeted to achieve this status.

In this process, Hungary could be invoked as a sample, because although the long series of unsuccessful armed uprisings, it was able to finally conclude a compromise with the Habsburg dynasty via negotiations. This flexible and compromise-based branch of the Irish political life, which insisted of full sovereignty could not satisfy all requirements of a wide range of Irish nationalists, but it was supported by considerable lawyers of the Irish society. Finally, this direction prevailed, as Ireland won back its independence firstly partially, and later totally with bilateral agreements, as the outcome of long-term negotiation processes.

Now I turn to the views and activities of *Griffith*, since he elaborated and summarized more coherently the doctrine of the Irish-Hungarian parallel.

²⁷ For instance: IRINYI, Németh-, francia és angolországi utijegyzetek.

²⁸ Cited by: GRIFFITH, The resurrection of Hungary: a parallel for Ireland 5.

4. Arthur Griffith: the resurrection of Hungary

As it has been already mentioned, *Griffith* was not the first person, who alleged the analogy of the Hungarian and the Irish constitutional development, it was well-established in the 1860s, but it had not been unknown in the Irish public discussion from the 1840s. This is a special case of the migration of a constitutional idea,²⁹ and also a political concept.³⁰ Nevertheless, without *Griffith*, this doctrine would not be so influential, and widespread during the first two decades of the 20th century, therefore, a separate chapter will be dedicated to the life, and work of *Griffith*. There were obviously other supporters of the reception of the Austro-Hungarian model, as *John Mitchel*, or *Michael Doheny*, but their impact was not so intense, as the book of *Griffith*.

Griffith was one of the key figures, who lead the Irish liberation movement during the last decades of the long 19th century, who played a crucial role during the English-Irish negotiations in 1921. He was born in a middle-class family, he educated mostly himself at the National Library of Ireland, before entering to the public arena.³¹ In the 1890s, he spent some years in South Africa, where he met with the movements of the Boers, which affected remarkably his views.³² When he arrived back to Dublin, he joined to the catholic, anti-English circles, where his weight increased rapidly. As a politician, during this period, his character was crystallized as a great supporter of the Irish independence, and as a consequent anti-socialist.³³ His opponents also accused him with anti-semitist statements.³⁴ Although the fact, that he never visited Hungary, he informed himself from various materials, so his political credo was inspired heavily by his detailed picture from the Hungarian past and present.³⁵

During 1904, in his review of *United Irish Man*, which was edited by himself, he published a long series of 27 articles about his knowledge and vision from Hungary. These articles were merged to a book, which had the title '*Resurrection of Hungary*'. Irish authors consider this volume as the most influential Irish political text of the 20th century. *Griffith* envisaged a dualist cooperation between Ireland and England on the basis of full sovereignty, which might be achieved with the instruments of parliamentary obstruction, passive resistance, and the strong subvention of the mother tongue. *Griffith* brought these two elements from the Hungarian history: dualism as a purpose,³⁶ while obstruction and the development of mother tongue and national culture as instruments.³⁷ For *Griffith*, the dualist system was identical to the constitution of *Grattan*, which at least formally acknowledged the equality of Ireland with England.³⁸

²⁹ From the migration of constitutional ideas please see: CHOUDRY (ed.), *The Migration of Constitutional Ideas* 1–35.

³⁰ From the theoretic background of this phenomena please see: DOLOWITZ – GREENWOLD – MARSH, *Policy transfer* 719–730; DOLOWITZ – MARSH, *Learning from Abroad* 5–23; JAMES – LODGE, *The Limitations of “Policy Transfer”* 179–193.

³¹ STEPHENS, *Arthur Griffith, Journalist and Statesman* 7.

³² MAYE, *Arthur Griffith* 58–60.

³³ COLUM, *Arthur Griffith* 76–77.

³⁴ YOUNGER, *Arthur Griffith* 9.

³⁵ GRIFFITH, *The resurrection of Hungary: a parallel for Ireland* 1–68.

³⁶ GRIFFITH, *The resurrection of Hungary: a parallel for Ireland* 73–75.

³⁷ GRIFFITH, *The resurrection of Hungary: a parallel for Ireland* 75–78.

³⁸ GRIFFITH, *The resurrection of Hungary: a parallel for Ireland* 76.

Griffith assessed the Hungarian history in depth, and rumoured several, mostly indirect link between the development of the two countries.³⁹ He concluded, that Hungary and Ireland lived amongst similar circumstances at the beginning of the 19th century, but Hungary concluded this period successfully and retained its independence, while Ireland remained the most vulnerable country of West-Europe even on the social, economic and political field, the perspectives of the island were not so promising.⁴⁰ *Griffith* payed distinguished attention to the process of the great compromise, and the character of *Deák*, since he wanted to extend the self-determination via peaceful negotiations.⁴¹ *Griffith* was aware of the fact, that the Irish independence could not be achieved just by armed means against the well-equipped, and well-organised British army, but he considered, that Ireland should not give up any substantial element of its sovereignty.⁴² This point is an evident example, where his views were inspired by the attitudes of *Deák*: realistic compromises might be concluded, but a state shall not renounce voluntarily from exercising its sovereign rights and from its independence. *Griffith* highlighted, that the status of Ireland should be clearly distinguished from the status of the British colonies, so different methods of governance are applicable in Ireland, than in the distant colonies. Instead of the quasi-colonial status, such home rule should be guaranteed for Ireland, which would safeguard internal autonomy, and which would allow for the Irish leaders to intervene effectively to the crucial decisions from the future of the country. Such a framework would provide greater opportunities for Ireland to benefit from the economic growth of the British Empire, which had been experienced during the subsequent waves of the industrial revolution.⁴³

The tactic of *Griffith* to realize this purpose was to accept the legality of the Windsor dynasty, but to boycott all key institutions, which represented the English dominance. He viewed the union of Ireland and England illegal and unlawful,⁴⁴ therefore, he called the Irish parliamentary members and officers to withdraw from their position to undermine the effective operation of the English administration. He relied on this behaviour, and hoped, that similarly to Hungary, in case of advantageous international circumstances, the British government would be forced to negotiate with the leaders of the Irish liberation movements to seek long-term stability.

The volume of *Griffith* was tremendously popular within the circles of the Irish opposition, in 1918, it was printed out thirdly. Approximately 5000 books were sold from the first edition during just 24 hours, and the interest towards the volume remained so intense during the following months, that it amounted probably a record in the history of the Irish publishing.⁴⁵ Although the fact, that the unionist journals in Belfast reported a huge number of critical comments concerning his views, the wide circles of the Irish opposition shared the main cornerstones of his idea, and supported his party, the *Sin Féin*.⁴⁶ The *Sin Féin* determined the Irish political life from 1904, but the first world war, and the strong external pressure on the British Empire strengthened the

³⁹ GRIFFITH, The resurrection of Hungary: a parallel for Ireland 68–89.

⁴⁰ GRIFFITH, The resurrection of Hungary: a parallel for Ireland 69.

⁴¹ GRIFFITH, The resurrection of Hungary: a parallel for Ireland 72.

⁴² GRIFFITH, The resurrection of Hungary: a parallel for Ireland 78–79.

⁴³ GRIFFITH, The resurrection of Hungary: a parallel for Ireland 81–83.

⁴⁴ GRIFFITH, The resurrection of Hungary: a parallel for Ireland 85–90.

⁴⁵ MAYE, Arthur Griffith 368.

⁴⁶ MAUME, The Ancient Constitution 113–137.

positions of the more radical forces. These more violent groups initiated with German assistance the Easter uprising against the British Empire in Dublin during the spring of 1915, but this was defeated only after some days, its leaders leaved the country, or they were imprisoned, some key figures of the movement were executed. The participants of the Easter uprising had not been satisfied with any compromise,⁴⁷ they wanted to leave the British Empire, and they visioned a republican form of government.⁴⁸ After the failure of their uprising, and after the end of the first world war, the direction of *Griffith* was again more influential. During these years, the Hungarian parallel was also invoked by *Eamon de Valera*, who was later the president of the Irish Republic.⁴⁹ Finally, the direct English-Irish negotiations were started in November 1921 the Irish delegation was led by *Griffith*.⁵⁰ The marathon negotiations in London entailed the conclusion of the Irish-English treaty in December 1921, which restructured the political map of the Irish Island. This agreement provided wide internal separateness to Ireland within the framework of the British Empire. The full independence was declared only in the 1930s. During the negotiations in 1921, the tragedy of the Austro-Hungarian dualism was already known, so the Hungarian parallel had not been invoked anymore as a followable sample. Nevertheless, the direction of *Griffith*, and the preference of the peaceful agreement prevailed and lead to the independence of Ireland, to the completion of a stage from a century-long conflict.

Similarly to the Austro-Hungarian dualism, the compromise of *Griffith* was far from perfect, this is just proved by the long-term armed conflicts in Northern Ireland, which determined the ordinary life in Belfast even at the end of the 20th century. However, it is obvious, mostly owing to *Arthur Griffith*, that the Hungarian sample was crucial from the perspective of the 1921 Irish-English agreement, as a point of reference, and as an implicit factor.

Several criticisms have been published against the theory of *Griffith*, and the concept of the Irish Hungarian parallel.⁵¹ The counterarguments might be divided into two main groups. On the one hand, *Griffith* probably exaggerated the margin of movement of *Grattan's* Parliament, the equality of the Irish and the English Parliaments were just symbolic, the main decisions were taken in London even in the 18th century. Consequently, even the slightly amended restitution of the 1782 Constitution would not have safeguarded the targeted independence of Ireland. The other concern is based on the fact, that *Griffith* obtained his information from Hungary just through articles and books, so he did not rely on direct sources. In addition to this, he took into consideration only those factors, which supported his theory. He just neglected, that apart from the social and economic factors, the Austrian-Hungarian compromise was heavily affected by the international circumstances, by the aim of *Franz Joseph I* to gain long-term stability, and the extra-ordinary abilities of the Hungarian leaders. He also played down such tensions, which occurred between Hungary and the national minorities after the great compromise, and he disregarded the regular conflicts between Hungary, Austria and the emperor, and the controversial attitude of the Hungarian society towards the great compromise. Against this criticism one may argue for instance, is that *Griffith*

⁴⁷ MCGEE, *The IRB, The Irish Republican Brotherhood from the Land League to Sinn Fein*; O'BEIRNE-RANELAGH, *The IRB from the Treaty to 1924* 26–39.

⁴⁸ LAFFAN, *The Resurrection of Ireland: The Sinn Fein Party* 26.

⁴⁹ Document no. 2. of Eamon de Valera, and the doctrine of External Association.

⁵⁰ KENDLE, *Ireland and the Federal Solution* 41.

⁵¹ MCCARTNEY, *The Political Use of History in the Work of Arthur Griffith* 3–19.

implied to his book the relationship of Hungary and the national minorities, and he commented, that the situation of Hungary was more difficult, as the Habsburg dynasty could use the issue of the country border as a weapon against the Hungarian resistance.⁵² On the ground of the above considerations, we shall not accept the theory of *Griffith* without reservations, but it is undoubted, that it met with the requirements of wide social layers in Ireland, so it started to be very popular. The development during the 1920s, and the Irish-English treaty demonstrates well, that owing to *Griffith*, several elements of this approach prevailed in practice as well. *Griffith* himself did not live a lot after the main outcome of his life, just some months after the conclusion of the treaty, he died, mostly due to the exhaustion caused by the negotiations.

5. The Irish newspapers from Hungary at the end of the long 19th century

It is a very exciting and motivating task to analyse the Hungarian references of the Irish newspapers during the last decades of the long 19th century. The number of these materials are relatively high, which is explained by the larger weight of Hungary in Europe, and by the Irish sympathy towards Hungary. These materials covered not only the political field, or the potential parallels, there were several reports from catastrophes⁵³ or from extravagant crimes.⁵⁴ The first group is represented for instance by devastating floods,⁵⁵ while the second category contained extra-ordinary murders. More pleasant topics were the Hungarian wine market,⁵⁶ and the Hungarian dance and music,⁵⁷ which produced economic and cultural impact on the Irish public opinion. We also find reports almost from the field of yellow journalism, such as the death of a Hungarian veteran from Waterloo (aged 103),⁵⁸ exhibitions from Hungary⁵⁹ or the oriental journeys of *Ármin Vámbéri*.⁶⁰ The press of the catholic Ireland also reported some meetings between Hungarian pilgrims and the pope.⁶¹

Nevertheless, most sources focus on political news, these articles determined – with diverse intensity – the whole period.⁶² After the great compromise, certain articles analysed the negotiations before the compromise,⁶³ while others appreciated the dualist framework,⁶⁴ and those Hungarian laws, which formed the legal basis of the new constitutional structure. Amongst others,

⁵² GRIFFITH, The resurrection of Hungary: a parallel for Ireland 70.

⁵³ For instance please see: Irish Examiner 7 November 1894 5; Irish Examiner 19 November 1910 2.

⁵⁴ Kerry Weekly Reporter 18 May 1901 3.

⁵⁵ Nenagh Guardian 1 March 1876 3; Kerry Evening Post 4 September 1878 4; Belfast Newsletter 13 March 1879 5; Irish Examiner 11 April 1881 3; Skibbereen 2 September 1888 2; Irish Examiner 20 June 1910 7.

⁵⁶ Amongst others for instance please see: Irish Examiner 25 March 1869 1; Kerry Evening Post 15 November 1871 1.; Freemans Journal 4 September 1873 4; Freemans Journal 9 May 1874 5; Freemans Journal 25 October 1875 5; Irish Examiner 26 May 1877 2; Freemans Journal 19 April 1879 2; Nenagh Guardian 1 September 1880 2; Belfast Newsletter 13 October 1883 4; Kerry Sentinel 12 April 1887 2.

⁵⁷ Irish Examiner 21 September 1893 4; Kerry Evening Post 31 August 1901 3.

⁵⁸ Irish Examiner 16 December 1892 3.

⁵⁹ Evening Herald 9 May 1908 2.

⁶⁰ Irish Examiner 2 October 1890 3.

⁶¹ Freemans Journal 26 May 1893 10; Anglocelt 12 May 1900 3.

⁶² For instance please see: Irish Examiner 2 February 1879 2; Leinster Express 2 October 1886 4; Irish Examiner 2 March 1888 3; Irish Examiner 29 December 1891 4; Irish Examiner 26 October 6. and 26 November 1896 7; Irish Independent 4 August 1911 3.

⁶³ Wexford People 18 May 1867 6; Nation 15 June 1867 3.

⁶⁴ Connaught Telegraph 27 March 1867 2; Nation 19 December 1868 9; Nation 31 July 1875 9.

a long article was published from the Hungarian law on freedom of religion.⁶⁵ Later, when the dualist structure was crystallized, there were news from the Hungarian parliamentary debates,⁶⁶ from questions and interpellations, and also from demonstrations.⁶⁷ The budget of Hungary was also a regular subject: the loans, which were taken out from Hungary, and the Austro-Hungarian financial compromise,⁶⁸ and its renegotiations as well.⁶⁹ These reports were mostly factual, and they have not assessed deeply the potential parallel between the Hungarian and the Irish constitutional development, but they opened up the perspectives of ordinary Irish readers to inform themselves from the development of Hungary.

The articles from the contemporary key figures of Hungary are especially worthy of careful consideration. In January 1876, several commemorations were published after the death of *Deák*,⁷⁰ while a great number of publications informed the Irish public opinion of the death and the funeral of *Kossuth*.⁷¹ But the death of *Ferenc Pulszky*,⁷² the 50-year anniversary of *Mór Jókai* as an author,⁷³ and the last years of his life.⁷⁴

Most of the relevant publications describe Hungary as a followable example,⁷⁵ the sympathy was dated back to the 1848-49 liberation war in Hungary, but *Griffith* enumerates also former signs of the bilateral relationship. It is worthy for consideration, that the book of *Griffith* was originally published as a series of articles during almost one year. The alleged parallel was rumoured firstly at the end of the 1860s, and at the beginning of the 1870s, these materials were directly affected by the great compromise. The second stage fell into the middle of the 1880s, when extensive discussions took place from the future status of Ireland at the Westminster.⁷⁶ The third wave might be experienced during the years of the dissolution of the Swedish-Norwegian union, and the governmental crisis in Hungary, especially during the years after the publication of *Griffith's* book.

During this period, Hungary was not only referred to as a political sample, but also as a model of building a railway network,⁷⁷ modernizing agriculture⁷⁸ or restructuring taxation.⁷⁹ The supporters of *Griffith*, who dominated the politics of the *Sin Féin*, were often referred to as ‘the Hungarian green band’, while Ireland was mentioned regularly in contemporary texts, as ‘the Hungary of the west’.⁸⁰ Especially during the year of 1905, several reports, summaries, and

⁶⁵ Nenagh Guardian 12 March 1870 4.

⁶⁶ For instance: Irish Examiner 30 December 1897 5; Evening Herald 22 February 1892 4; Irish Examiner 19 January 1898 5; Kerry Sentinel 12 March 1902 4; Irish Examiner 21 April 1902 7; Freemans Journal 9 October 1902 2; Evening Herald 15 May 1904 3; Irish Examiner 31 October 1907 5; Irish Examiner 7 February 1908 5.

⁶⁷ For instance please see: Irish Examiner 7 June 1912 3.

⁶⁸ Nation 7 September 1867 16.

⁶⁹ Irish Examiner 30 December 1897 5; Irish Examiner 23 November 1899 2.

⁷⁰ Nenagh Guardian 31 January 1876 5.

⁷¹ Evening Herald 21 March 1894 1; Evening Herald 28 March 2. and 31 March 1894 1.

⁷² Irish Examiner 10 September 1897 7.

⁷³ Freemans Journal 9 January 1894 4.

⁷⁴ For instance: Irish Examiner 21 January 1899 11.

⁷⁵ Nation 29 December 1877 6.

⁷⁶ Nation 30 October 1886 1.

⁷⁷ Irish Examiner 2 October 1890 3.

⁷⁸ Freemans Journal 13 June 1910 9; Drogheda Independent 18 June 1910 3.

⁷⁹ Freemans Journal 25 June 1911 7.

⁸⁰ HAGLUND – KORKUT, Going Against the Flow: Sinn Féin’s Unusual Hungarian ‘Roots’ 41–58.

assessments commented the book of *Griffith*, which helped him to spread his views relatively quickly.⁸¹ The compromise seekers remained influential during the forthcoming years as well.⁸² The Southern Star reported this in 6 February 1909: ‘*Hungary, that in 1860 was a country poor, oppressed, and forgotten by Europe, in 1908 is one of the richest countries in Europe, and is independent, only has some common affairs with Austria.*’⁸³ Some other articles assessed surprisingly deeply the internal structure of the Austro-Hungarian dualism.⁸⁴ The Irish-Hungarian parallel was so popular during that period, that the unionists, who accepted the dominance of Great Britain, criticized this doctrine in their journals, mostly published in Belfast.⁸⁵ These texts highlighted the issues, which were generated by the dualist framework, as the issue of national minorities⁸⁶, right to vote⁸⁷ or the sharp debates on various internal affairs.⁸⁸

6. Concluding remarks

In the light of the above, it might be well-established, that the link between the Hungarian and the Irish constitutional development during the end of the long 19th century is not only the theory of a recent researcher, but it influenced remarkably the contemporary Irish public opinion. The deeper understanding of the Irish-Hungarian parallel may not reinterpret the history of the long 19th century, but it provides several valuable details to outline that period better. Probably the Irish constitutional development was not directly motivated by the Hungarian sample; it is more realistic, that the Irish leaders found a proper point of reference in Hungary to argue for the necessity of a peaceful transition.

The Irish politicians identified such elements of the great compromise, and the Austro-Hungarian dualism, which meant the background of the Hungarian success, but they purely neglected the disadvantageous aspects. So, the image of the Irish journals from Hungary was probably too idealist, but this approach was in conformity with the demands of the Irish society. After the long, but unsuccessful resistance against the English dominance, the Irish needed such examples, which could give them hope, that in case of favourable international circumstances, and proper strategy, the situation of the poor and vulnerable country might be improved rapidly. This was the historical background of the Irish-Hungarian parallel, and this explains, that in Hungary, we could not find similar tendencies. In Hungary, Ireland generated sympathy, just as a small nation, which fought for its independence. The diversity of the relevant Irish sources demonstrates well, that Hungary was a powerful country during that period in Europe. It is the irony of fate, that

⁸¹ For instance please see: Connaught Telegraph 20 May 1905 7; Connaught Telegraph 24 June 1905 2; Connaught Telegraph 22 July 1905 7; Connaught Telegraph 29 July 1905 7; Connaught Telegraph 19 August 1905 7; Connaught Telegraph 23 September 1905 2.

⁸² See for instance: Western People 22 November 1902 6; Irish Independent 7 October 1907 6; Freemans Journal 26 December 1907 10.

⁸³ Southern Star 6 February 1909 2.

⁸⁴ For instance see: Evening Herald 8 December 1897 2; Irish Examiner 16 December 1912 5.

⁸⁵ For example: Belfast Newsletter 2 January 1886 2.

⁸⁶ Irish Examiner 20 August 1883 3; Irish Examiner 11 May 1894 7; Irish Examiner 11 November 1897 8; Skibbereen 5 June 1899 5.

⁸⁷ Irish Examiner 26 March 1884 2.

⁸⁸ Irish Examiner 20 February 1899 5; Irish Independent 3 March 1905 6; Irish Examiner 22 May 1906 5.

Ireland could conclude its great compromise with England, when the Austro-Hungarian dualism, and the commonly referred Hungarian sample disappeared from the scene of history. But these considerations do not concern the last decades of the long 19th century, in the 1920s, the Irish-Hungarian parallel have already not existed.

Literature and sources

- Anglocelt 12 May 1900 3.
 BEKSICS Gusztáv: A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink. Budapest 1892
 Belfast Newsletter 13 March 1879 5.
 Belfast Newsletter 13 October 1883 4.
 Belfast Newsletter 2 January 1886 2.
 BOYCE, D. George: Nationalism in Ireland. London 1991
 CHOUDRY, Sujit (ed.): The Migration of Constitutional Ideas. Cambridge 2006
 COLUM, Padraic: Arthur Griffith. New York 1959
 Connaught Telegraph 19 August 1905 7.
 Connaught Telegraph 20 May 1905 7.
 Connaught Telegraph 22 July 1905 7.
 Connaught Telegraph 23 September 1905 2.
 Connaught Telegraph 24 June 1905 2.
 Connaught Telegraph 27 March 1867 2.
 Connaught Telegraph 29 July 1905 7.
 Document no. 2. of Eamon de Valera, and the doctrine of External Association.
 DOLOWITZ, David – GREENWOLD, Stephen – MARSH, David: Policy transfer: something old, something new, something borrowed, but why red, white and blue? *Parliamentary Affairs* 4=1999 719–730.
 DOLOWITZ, David – MARSH, David: Learning from Abroad: The role of policy transfer in contemporary policy-making. *Governance: An International Journal of Policy and Administration* 13. 1/2000. 5–23.
 DONNELLY JR, James S.: The Construction of The Memory of the Famine in Ireland and the Irish Diaspora, 1850–1900. *Eire-Ireland Irish-American Cultural Institute* 1–2/1996 26–61.
 Drogheda Independent 18 June 1910 3.
 Dundalk Democrat 17 June 1871 4.
 Evening Herald 15 May 1904 3.
 Evening Herald 21 March 1894 1.
 Evening Herald 22 February 1892 4.
 Evening Herald 28 March 1894 2.
 Evening Herald 31 March 1894 1.
 Evening Herald 8 December 1897 2.
 Evening Herald 9 May 1908 2.
 FENYŐ István: A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt. In: Fenyő István: Két évtized. Budapest 1968
 FOSTER, Roy: Modern Ireland 1600–1972. London 1968
 FRANK, Tibor: The Austro-Hungarian compromise of 1867 and its contemporary critics. *Hungarian Studies* 14. 2/2000 193–200.
 Freemans Journal 13 June 1910 9.
 Freemans Journal 19 April 1879 2.
 Freemans Journal 25 June 1911 7.
 Freemans Journal 25 October 1875 5.
 Freemans Journal 26 December 1907 10.
 Freemans Journal 26 May 1893 10.
 Freemans Journal 4 September 1873 4.
 Freemans Journal 9 January 1894 4.
 Freemans Journal 9 May 1874 5.
 Freemans Journal 9 October 1902 2.
 GARVIN, Tom: Nationalist Revolutionaries in Ireland, 1858–1928. Oxford 1987
 George Joachim Goschen in the Government of Ireland debate, 13 April 1886.
 Gladstone Papers DLXXXVII, MS 44672

- GRIFFITH, Arthur: The resurrection of Hungary: a parallel for Ireland. Dublin 1918
- HADOBÁSZ Sándor: Herman Ottó 1888. évi norvégiai kutatóútja. Földrajzi múzeumi tanulmányok 11/1992 29–32.
- HAGLUND, David G. – KORKUT, Umut: Going Against the Flow: Sinn Fein’s Unusual Hungarian ‘Roots’. The International History Review 1/2015 41–58.
- IBSEN, Henrik: Til Ungarn. ibsen.nb.no/id/26685.0
- IRINYI József: Német-, francia és angolországi utijegyzetek. Halle 1846
- Irish Examiner 10 September 1897 7.
- Irish Examiner 11 April 1881 3.
- Irish Examiner 11 May 1894 7.
- Irish Examiner 11 November 1897 8.
- Irish Examiner 16 December 1892 3.
- Irish Examiner 16 December 1912 5.
- Irish Examiner 19 January 1898 5.
- Irish Examiner 19 November 1910 2.
- Irish Examiner 2 February 1879 2.
- Irish Examiner 2 March 1888 3.
- Irish Examiner 2 October 1890 3.
- Irish Examiner 20 August 1883 3.
- Irish Examiner 20 February 1899 5.
- Irish Examiner 20 June 1910 7.
- Irish Examiner 21 April 1902 7.
- Irish Examiner 21 January 1899 11.
- Irish Examiner 21 September 1893 4.
- Irish Examiner 22 May 1906 5.
- Irish Examiner 23 November 1899 2.
- Irish Examiner 25 March 1869 1.
- Irish Examiner 26 March 1884 2.
- Irish Examiner 26 May 1877 2.
- Irish Examiner 26 November 1896 7.
- Irish Examiner 26 October 1896 6.
- Irish Examiner 29 December 1891 4.
- Irish Examiner 30 December 1897 5.
- Irish Examiner 31 October 1907 5.
- Irish Examiner 6 May 1893 6.
- Irish Examiner 7 February 1908 5.
- Irish Examiner 7 June 1912 3.
- Irish Examiner 7 November 1894 5.
- Irish Independent 3 March 1905 6.
- Irish Independent 4 August 1911 3.
- Irish Independent 7 October 1907 6.
- JAMES, Oliver – LODGE, Martin: The Limitations of “Policy Transfer” and “Lesson Drawing” for Public Policy Research. Political Studies Review 1/2003 179–193.
- KABDEBO, Thomas – Ó SÍOCHÁIN, Séamas: Hungary and the two Roger Casements. In: KABDEBO, Thomas: Ireland and Hungary. A Study in Parallels with an Arthur Griffith Bibliography. Dublin, 2001.
- KABDEBO, Thomas: The Hungarian-Irish Parallel and Arthur Griffith’s Use of His Sources. In: KABDEBO, Thomas: Ireland and Hungary. A Study in Parallels with an Arthur Griffith Bibliography. Dublin 2001
- KELLY, Joseph: Our Joyce. From outcast to Icon. Texas 1998
- KENDLE, John, E.: Ireland and the Federal Solution: The Debate Over the United Kingdom Constitution, 1870–1921. Montreal and Kingston 1989
- Kerry Evening Post 13 June 1869 4.
- Kerry Evening Post 15 November 1871 1.
- Kerry Evening Post 31 August 1901 3.
- Kerry Evening Post 4 September 1878 4.
- Kerry Sentinel 12 April 1887 2.
- Kerry Sentinel 12 March 1902 4.
- Kerry Weekly Reporter 18 May 1901 3.
- KOZÁRI Monika: Az osztrák magyar monarchia.
www.3d.hu/hkkk/files/konyvek/kozari_monika_a_dualista_rendszer_9-63.pdf

- LAFFAN, Michael: *The Resurrection of Ireland: The Sinn Fein Party, 1916–1923*. Cambridge 1999
- Leinster Express 2 October 1886 4.
- LOJKÓ, Miklós: *National Loyalties in the Peripheries of Europe*. Belfast 1995
- LUDMÁNY Lajos: *A Svéd-norvég Királyság közjogi helyzete 1814 és 1905 között*. Msc. 2007
<https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/3006>
- MANSEERGH, Nicholas – MANSEERGH, Diana: *Nationalism and Independence*. Cork 1997
- MAUME, Patrick: *The Ancient Constitution: Arthur Griffith and His Intellectual Legacy to Sinn Fein*. Dublin 1995
- MAYE, Brian: *Arthur Griffith*. Dublin 1997
- MCCARTNEY, Donal: *The Political Use of History in the Work of Arthur Griffith*. *Journal of Contemporary History* 8. 1/1973 3–19.
- MCGEE, Owen: *The IRB, The Irish Republican Brotherhood from the Land League to Sinn Fein*. Dublin 2005
- Nation 11 December 1873 11.
- Nation 15 June 1867 3.
- Nation 19 December 1868 9.
- Nation 25 June 1870 3.
- Nation 29 December 1877 6.
- Nation 29 November 1873 2.
- Nation 30 October 1886 1.
- Nation 31 July 1875 9.
- Nation 7 September 1867 16.
- Nenagh Guardian 1 March 1876 3.
- Nenagh Guardian 1 September 1880 2.
- Nenagh Guardian 12 March 1870 4.
- Nenagh Guardian 31 January 1876 5.
- O'BEIRNE-RANELAGH, John: *The IRB from the Treaty to 1924*. *Irish Historical Studies* 20/1976 26–39.
- REDWALDSEN, David: *Great Britain and the Norwegian Constitution of 1814*. *Parliaments, Estates and Representation* 2/2014 182–202.
- SCHWARZ Gyula: *Az európai monarchiák rendszeres alaptörvényeiről, tekintettel ezek alkotmány-történelmi előzményeire*. In: PESTI Frigyes (ed.): *Értekezések a társadalomtudomány köréből*. 9/1888
- SHANNON, Richard: *Gladstone: God and Politics*. London 2007
- Skibbereen 2 September 1888 2.
- Skibbereen 5 June 1899 5.
- Southern Star 6 February 1909 2.
- STEPHENS, James: *Arthur Griffith, Journalist and Statesman*. Dublin 1922
- STOLLEIS, Michael: *The Dissolution of the Union between Norway and Sweden in 1905: A Century Later*. In: Ola Mestad – Dag Michalsen (eds.): *The legal history of the Swedish-Norwegian Union 1814-1905*. Oslo 2005, 35–48.
- SULYOK Vince: *A norvégok és Magyarország*. *Szépirodalmi Figyelő*, 3/2003 129–135.
- SZÁSZ Zsombor: *A norvég és svéd államkapcsolat revidiói*. *Jogállam. Jog- és államtudományi szemle* 6/1907 292–304.
- SZÁSZ Zsombor: *Államkapcsolat és parlamenti kormányrendszer*. *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 7/1911 545–562.
- SZÁSZ Zsombor: *Norvég democratia*. Kolozsvár 1902
- SZENTE Zoltán: *Kormányforma és parlamentáris kormányzás a XIX. századi európai és a dualizmus kori magyar közjogban*. Doktori értekezés. Budapest 2010
- SZENTE Zoltán: *Kormányzás a dualizmus korában*. Budapest 2011
- SZENTGÁLI-TÓTH, Boldizsár: *A norvég Alkotmány hatása Magyarországon a hosszú XIX. század utolsó évtizedeiben*. *Jogtörténeti Szemle* 2/2016 66–71.
- TONNESSON, Kare: *The Norwegian Constitution of 17 May 1814: international influences and models*. *Parliaments Estates and Representation* 21. 1/2001 175–186.
- VÁRNAI Sándor: *A svéd-norvég unió államjoga az 1867. XII. t.c. revidiója szempontjából*. *Athenaeum* 3/1905 352–372.
- Western People 22 November 1902 6.
- Westmeath Examiner 4 May 1886 5.
- Wexford People 18 May 1867 6.
- William Ewart Gladstone in the Government of Ireland debate, 8 April 1886.
- YOUNGER, Calton: *Arthur Griffith*. Dublin 1981

HERGER Csabáné
egyetemi tanár
PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.02.10

Keyle tudós fia
Hans Kelsen életműve Thomas Olechowski tollából¹

1. Hans Kelsen életművének kutatásáról és annak okairól

„Egy életrajzi mű megírásához feltétlenül szükség van arra, hogy a szerző empátiát érezzen afelé, akinek életét a bölcsőtől a sírig, minden részlete kiterjedően végigkíséri” – fogalmazott *Thomas Olechowski*, a Bécsi Egyetem professzora,² az Osztrák Tudományos Akadémia Jogtörténeti Bizottsága elnöke és a *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs*³ című folyóirat szerkesztője, 2021. január 19-én Bécsben a Városháza könyvtárában (*Wienbibliothek im Rathaus*) tartott könyvbemutatón, melyet a covid-járvány következtében online kísérhetett figyelemmel a szakmai közönség. Ennek a formának sok hátránya, de kétségen kívül egy előnye is van: nem kellett Bécsbe utaznom ahhoz, hogy a rendezvényen részt vegyek. Igaz, sem nekem, sem másnak nem volt lehetőségünk arra, hogy kérdést fogalmazzunk meg. Mégis számos olyan szempont előkerült a szerző és partnere beszélgetése során, melyek rávilágítottak az életrajzírás nehézségeire és szépségeire is.

1. kép: A *Kelsen*-életrajz első bemutatója 2020. október 13-án Bécsben, a Parlamenti Könyvtárban (forrás: Parlamentsdirektion, *Johannes Zinner*)

¹ OLECHOWSKI, Thomas: *Hans Kelsen. Biographie eines Rechtswissenschaftlers* (közreműködött: BUSCH, Jürgen – EHS, Tamara – GASSNER, Miriam – WEDRAC, Stefan). Tübingen 2020, XXIII + 1027 p., ISBN 978-3-16-159293-5.

² <https://rechtsgeschichte.univie.ac.at/team/thomas-olechowski/> (letöltve: 2020. 12. 11.)

³ <https://verlag.oew.ac.at/Reihen/Beitraege-zur-Rechtsgeschichte-Oesterreichs> (letöltve: 2020. 12. 11.)

Mintegy 15 évnyi, nem csak Európában, hanem Észak- és Dél-Amerikában végzett levéltári kutatás és *Hans Kelsen* még élő, egykori ismerőseivel, kollégáival készített interjúk eredményeként 2020 májusában Tübingenben, a Mohr Siebeck kiadó gondozásában jelent meg *Thomas Olechowski* monográfiája a 20. század kiemelkedő jogtudósának életművéről. *Kelsen* úgynevezett „tisztá jogtana” a világon mindenütt ismert. Hazájában, Ausztriában van azonban még valami, ami hozzájárul *Kelsen* népszerűségéhez: ez pedig nem más, mint döntő szerepe az 1920. október 1-jén elfogadott szövetségi alkotmánytörvény kidolgozásában. Mindez 1971-ben hivatalosan is elismerést nyert, amikor az osztrák szövetségi kormány *Kelsen* 90. születésnapja alkalmából alapítványt hozott létre, mellyel egy kutatóintézetet alapítottak életműve dokumentálására és feldolgozására. Ezért nem csoda, hogy a *Kelsen* életművének szekunderirodalmával meg lehet tölteni egy egész könyvtárat, ahogy ezt az említett *Hans Kelsen Intézetben*⁴ is történt, és a „tisztá jogtannal” tudományos ülések sora foglalkozik. *Kelsen* életét azonban korábban alig kutatták; amit *Kelsen* személyéről tudunk, az évtizedekig majdhogynem kizárólagosan egyik tanítványa, *Rudolf Aladár Métall* 1969-ben publikált életrajzi vázlatán alapult, ami részben tanára életrajzi feljegyzéseiből állt, de nem tartalmazta a forrásokkal történő kritikai összehasonlítást és nem volt tudományos jellegű. *Thomas Olechowski* ezt a tény indította arra, hogy megírja az első *Kelsen*-biográfiát.

A mintegy 1050 oldalnyi, vaskos kötet szerzője, a 2016-ban alapított Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport tudományos együttműködő partnere. Pár héttel a kötet megjelenése előtt, 2020. április 17-én kutatócsoportunk online tudományos ülésén az ekkor már nyomdában lévő mű néhány különösen figyelemre méltó fejezetébe engedett bepillantást előadásában (*Hans Kelsen und die Reine Rechtslehre*), ami után megérlelődött bennem a gondolat, hogy a műre a szélesebb tudományos közönség figyelmét is érdemes felhívni.

2. Kelsen származása és tanulmányai

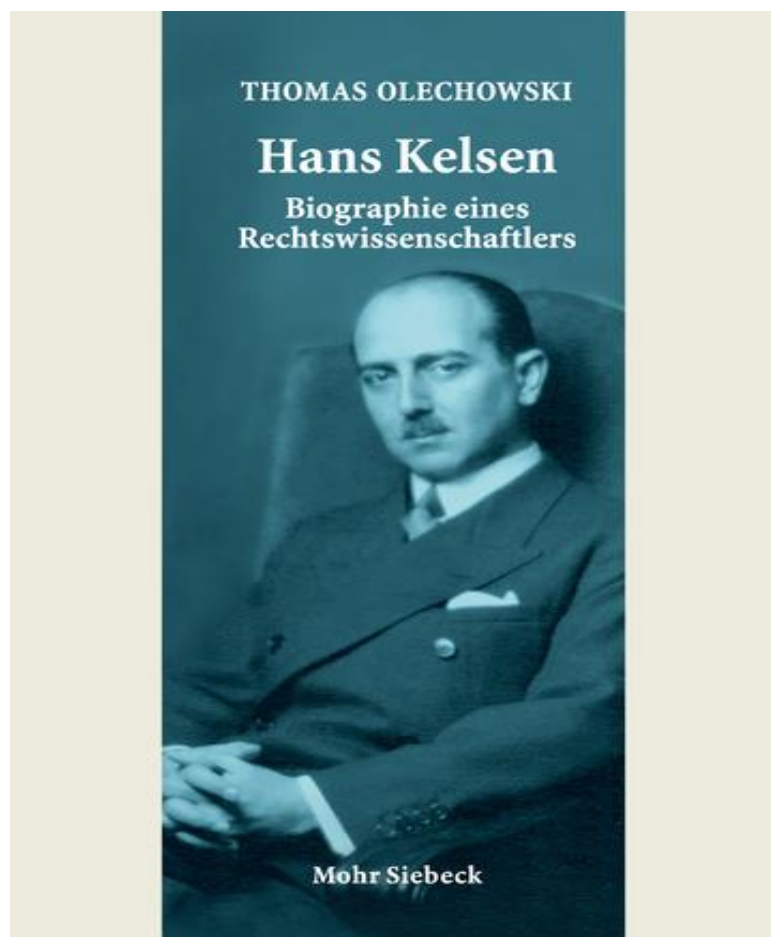
Hans Kelsen felmenőit apai ágon négy generáción át lehet visszavezetni: a *Kelsen* név valószínűleg egy jiddis-német keverékszó, amely melynek jelentése *Keyle fia*. A jogtudós maga csak ritkán beszélt a származásáról; 1933, amikor a náci vezérek megfosztották professzori katedrájától a kölni egyetemen, arra kényszerült, hogy kitöltsön egy nyomtatványt, melyben a nagyszüleitől is adatokat kellett szolgáltatnia. Érdekes, hogy egyikük születési és halálozási dátumát sem ismerte, azt azonban pontosan bejegyezte, hogy mindannyian *Mózes*-hitűek voltak. Azt is megadta, hogy az apai nagyapja, *Osias Kelsen*, Brodyban községi hivatalnok volt. A család a 19. század közepén a városi középréteghez tartozott. Az 1860-as években *Osias* több fia és leánya is Bécsben telepedett le, majd gyorsan környezetéhez hasonult. *Hans Kelsen*, aki 1881. október 11-én *Adolf Kelsen* és a nála tíz évvel fiatalabb *Auguste Löwy* házasságából a Moldva folyó menti Arany Városban, Prágában jött a világra, felnőve a felvilágosult és teljes mértékben asszimilálódott bécsi polgársághoz tartozónak tekintette magát, ahova családja 1884-ben költözött vissza.

Hans Kelsennek jutott a feladat, hogy családja társadalmi felemelkedését segítse, lehetőség szerint orvosként vagy jogászként. Inkább kötelességből, mint hajlamból választotta tehát az Akadémiai Gimnáziumban tett érettségi vizsga és a katonai szolgálat teljesítése után a jogtudományokat. Az első előadások, melyeken részt vett, keserű csalódást jelentettek a számára. Az előadók egyszerűen unalmasak voltak, úgyhogy *Kelsen* elhatározta, hogy az oktatást messzemenően kerülni fogja. Ez abban az időben évfolyamtársai körében teljesen megszokott volt. Az előadásokon nem volt kötelező a részvétel, és a hallgatók szívesebben hagytakoztak az olyan gyorstalpaló kurzusokra, amelyek célzottan a

⁴ <https://www.univie.ac.at/staatsrecht-kelsen/organe.php> (letöltve: 2020. 12. 11.)

nagy záróvizsgákra készítették fel őket (például fogalmak, kifejezések betanulásáva) anélkül, hogy tudományos gondolatokat közvetítettek volna. A vizsgák alkalmával *Kelsen* középszerű teljesítményt nyújtott, ahogy ez már az alsóbb iskolákban is jellemző volt, azaz sem pozitív, sem negatív irányban nem tűnt ki társai közül. 1906-ban szerezte meg a jogi doktor címet.

3. Kelsen tudományos nézeteiről

2. kép: A monográfia címlapja⁵

Nehéz megmondani általában véve, hogy ki volt *Kelsen* mestere. Sem korábbi tanárai, sem egyetemi professzorai között nem találni olyan személyiséget, aki *Kelsen* számára meghatározó volt, és amikor *Kelsen* a doktorrá avatását követően Heidelbergbe utazott egy tanulmányútra, hogy ott a nagyírú *Georg Jellinek* előadásait hallgassa, csalódottan tért haza. Még diák volt, amikor megismerte a nála nem sokkal idősebb későbbi filozófust, *Otto Weininger*. *Weininger* 1903-ban *Nem és jellem* című könyve tette világhírűvé többek között azért, mert műve a korabeli társadalomban tabuként kezelt szexualitás kérdésével foglalkozott. Mindenekelőtt azonban az volt a siker oka, hogy röviddel a könyv megjelenése után öngyilkos lett, melynek oka a mai napig nem tisztázódott.

Kelsen saját műveiben *Weininger* írásainak a hatása alig felfedezhető. *Weininger* könyvének a sikere azonban arra motiválta *Kelsent*, hogy maga is tudományos karrierre gondoljon. *Kelsen* 22 éves egyetemi hallgató volt, amikor úgy döntött, hogy monográfiát ír, amelyben elképzelése szerint az államjogtan legfontosabb problémáit veti majd kritikai vizsgálat alá. Nyolc évet dolgozott a nagy mű kéziratán *Kelsen*, melyből végül habilitációs mű lett. *Kelsen* számára ez a munka a szaktudomány és a világnézet között fájóan hiányolt összefüggésre világított rá, amely miatt ő a jogtudomány és a filozófia közötti hídépítésre törekedett. Ami a tradicionális jogtudományban leginkább zavarta, idézi *Olechowski*, az a „kérdésfeltevés reménytelen zavarodottsága volt, az egyrészt az állandó összekeverése annak, ami pozitív jog [...] azzal, aminek – valamely érték szempontjából – jognak kellene lennie, másrészt a határ eltakarása a két kérdés között, hogy a személynek hogyan kellene viselkednie és ténylegesen hogyan viselkedik (a szerző fordítása). Ezért a pozitív jog elméletének elhatárolását javasolta az erkölctől és a társadalomkutatástól is. Ez az igény a tudományterületek elválasztására és módszertan tisztaságára *Kelsen* minden későbbi

⁵ <https://www.mohrsiebeck.com/buch/hans-kelsen-9783161592935> (letöltve: 2020. 12. 11.)

jogi művét jellemezte, és jogelméleti modelljének „*tiszta jogtan*” elnevezését eredményezte. Meghatározó volt számára a *sein* (a van) és a *sollen* (a kell) közötti különbségtétel, amelyet *Kelsen* az emberi gondolkodás két eredeti kategóriájának nevezett, bár úgy vélte, hogy éppoly kevésbé lehet leírni azt, hogy mi a *sein* vagy a gondolkodás, mint azt, hogy mi a *sollen* definíciója. Biztosnak csak az tekinthető, hogy a *seinből* a *sollen* és a *sollenből* a *sein* nem levezethető – szól az elv, amelyet kétszáz évvel korábban már *David Hume* is megfogalmazott. Ez az elv lett az államjogtan fő problémáival foglalkozó mű, és ezzel – a „*tiszta jogtan*” két meghatározó elemének egyike, ahogy ezt később, 1920 után nevezték. Ez a tan annyiban tekinthető „*tisztának*”, hogy a jogtudomány állítását a *seinről* és a *sollenről* szigorúan elválasztotta egymástól. Ebből adódik a sajátos tulajdonsága, hogy különbséget tesz a jog politikai, szociológiai és pszichológiai vizsgálata között. *Kelsen* több mint hatvan évet dolgozott ezen az elméleten. Világos, hogy gondolatainak váza 1911-ben még nem volt végleges, több pont csak később jelent meg, és egyes elemeket később át is dolgozott. A *sein* és a *sollen* megkülönböztetéséhez azonban következetesen ragaszkodott, ahogy ezt elmélete másik központi eleme, az értékek relativizmusa tekintetében is tette.

Kelsen nem fáradt bele annak hangsúlyozásába, hogy az értékek relativizmusa nem jelenti az értékek létezésének tagadását, csupán azt állította, hogy az értékek a legfőképp szubjektív dolgok és éppen ezért mindenkor csak relatív természetűek lehetnek. Abszolút értékek, abszolút igazságok – és ezzel egy természetfeletti jogrendszer, ahogy ez a természetjog esetében látható – az emberi megismerés számára zárt. *Kelsen* írásaiból leginkább egy panteistának nevezhető szemlélet világlik ki, állapítja meg *Olechowski*, azonban elkötelezett volt több nagy jelentőségű érték mellett: ilyen volt számára a minden ember egyenlőségébe vetett hit, amely értékrealizmusának az alapját képezte és amely politikai beállítottságának is a tartóoszlopa volt. A korszak diktatórikus rendszereit *Kelsen* úgy tekintette, mint amelyek az uralkodó és az uralom alatti személyek közötti különbségen alapulnak: az ilyen úgynevezett uralkodó számára az alkalmatlanság vagy az idegenkedés attól, hogy mást az ő eredetileg megélt énjéhez hasonló személyiségként ismerjen el, nem hagyja, hogy az egyenlőséget eszményként értelmezze, mint ahogy élénk agressziója és intenzív hatalomra törekvése akadályozza abban, hogy a szabadságot vagy a békét politikai értéként ismerje el. Ebben az értelemben a „*tiszta jogtan*”, a demokrácia-tan és a pacifizmus annak a kristálynak a három oldalát képezik, amelyért *Kelsen* egész életében küzdött. Három ellensége az imperializmus, a diktatúra és a metafizikai jogtan volt, amelyek ugyanakkor, a 20. század első évtizedeiben egyre népszerűbbek lettek – állapítja meg *Olechowski*.

4. A tudományos pálya elején

Kelsen 1911. február 6-án nyújtotta be több mint 700 oldalas vaskos könyvét habilitációs írásként a bécsi jogi fakultáson, amely 1911. július 10-én adományozott neki oktatási jogosultságot magántanárként az egyetemes és osztrák államjog, a jogfilozófia és az államjogtörténet tárgyra nézve, ami azonban alkalmazást még nem jelentett a számára anyaintézményében. Ehelyett 1908-tól az Osztrák Kereskedelmi Múzeumnál volt állása, valamint az ahhoz tartozó bécsi Külkereskedelmi Akadémián, amely a mai Gazdaságtudományi Egyetem elődjének tekinthető. Oktatóként itt 1918-ig foglalkoztatták, bár már 1914 őszén befejeződött *Kelsen* tevékenysége ebben az intézményben, amikor katonai szolgálatra hívták be: katonai jogászként szolgált, többek között *Rudolf Stöger-Steiner* cs. és kir. hadügyminiszter személyes tanácsadójaként. A monarchia végnapjait így közvetlen közelségből élte át; tanácsait a hadsereg és igen, az egész állam alapvető átalakítása tekintetében nem fogadták el. Mind ezekért cserébe a hadügyminiszternek sikerült elérnie azt, hogy *Kelsent* – minden antiszemita ellenkezéssel szemben – rendkívüli egyetemi tanárrá nevezzék ki a Bécsi Tudományegyetemre 1918. július 8-án. Majdnem pontosan egy év múlva, 1919. július 19-én lett *Kelsen* rendes egyetemi tanár. Ahogy az

első kinevezést még *IV. Károly* császár írta alá, a másodikat már *Karl Seitz* köztársasági elnök. Mind-ebből az is kitűnik, hogy milyen mértékű volt a viszonyok átrendeződése a kettő között eltelt 12 hónapban. *Kelsen* tizenegy éven át volt a bécsi jogi kar egyetemi tanára, illetve 1920-ban és 1920-ben dékánja, illetve számos tanítványa, mindenekelőtt *Adolf J. Merkel* és *Alfred Verdross* útját egyengette azok habilitációjáig. Magánkurzusai, melyeket vasárnap délutánonként VIII. kerületi lakásában tartott, nemzetközi ismertséget értek el. Az ezeken részt vevő hallgatók száma folyamatosan emelkedett.

Egyetemi tevékenysége mellett *Kelsen* 1918-tól 1921-ig az államkancellária illetve a szövetségi kancellári hivatal jogi szakértője is volt. Eltekintve néhány általa előkészítő munkának nevezett feladattól, a fő megbízatása az volt, hogy a fiatal köztársaság végleges alkotmányának kidolgozásában közreműködjön. *Karl Renner* államkancellár megbízására *Kelsen* 1919 májusa és szeptembere között egy sor előtervezetet készített, melyek a későbbi tanácskozások alapját képezték. Ezek munkájában *Kelsen* persze szintén részt vett. Pártfüggetlen szakértőként az Alkotmányozó Nemzetgyűlés alkotmányügyi bizottsága albizottságában sikerült neki az egyes politikai pártok között vita tárgyát képező pontokban közvetítő javaslatokkal előállni, melyek így bekerültek az osztrák szövetségi alkotmánytörvény felépítményébe.

Döntő szerepe volt ilyen módon az osztrák alkotmánybíráskodás megteremtésében is, amely ebben a formában a saját korában egyedülálló volt és világszerte nagy figyelmet váltott ki. *Kelsen* 1919. május 3-tól 1930. február 15-ig maga is tagja volt az Alkotmánybíróságnak, melyben mindez ideig alig kutatott, meglepően széleskörű tevékenységet fejtett ki. *Olechowski* kiemeli, hogy *Kelsen* volt a referense az 1927. november 5-i 878. számú, nagy figyelmet kiváltó határozatnak, melyben az alkotmánybíróság kétségbe vonta a rendes bíróságoknak azt a jogát, hogy a tagállami hatóságok házassági akadály alóli felmentést tartalmazó határozatainak az érvényességéről döntsenek. A házasság felbontásának a lehetőségét tartalmazó modern házassági törvénnyel szemben tiltakozó keresztény-szocialista párt egyik oldalról, valamint a szociál-demokrata és a nagynémet pártok nyomása másik oldalról olyan politikailag és jogi szempontból is bizonytalan helyzethez vezetett, melyet előbb-utóbb az alkotmánybíróságnak kellett lezárnia. Ámbár a 878. számú határozatnál a formát tekintve csak a hatásköri vitáról volt szó, mindez gyakorlatilag mégis ahhoz vezetett, hogy a házastársától már különélő fél (a felmentés következtében) még házastársa életében lehetőséget kapott új házasságkötésre anélkül, hogy ezt a rendes bíróságok megakadályozhatták volna.

A következmény – mindenekelőtt a keresztény-szocialisták részéről – egy hatalmas felháborodásáradat volt, és amikor 1929-ben a szövetségi alkotmánytörvény novelláját elfogadták, egyidejűleg az is kimondták, hogy az alkotmánybíróságnál tevékenykedő minden bírót mentsék fel hivatalából és a bíróság új összetétellel álljon újra fel. Az alkotmánybíróság valójában 1930 után felülbírálta az 1927-ben a házassági akadályok alóli felmentések ügyében kialakított jogi álláspontját. 1930-ban majd minden alkotmánybíró, köztük *Kelsen* is, önként távozott a hivatalából, melyet elvileg életük végéig töltöttek volna be.

Olechowski szerint *Kelsen* a politikai pártok sakkjátszmájának leütött gyalogosfigurája volt, de még ekkor is arra törekedett, hogy megőrizze pártsemlegességét, ezért elutasította a szociáldemokraták javaslatát, akik egy úgynevezett piros jeggyel (azaz elkötelezett szocdem szavazóként) újra bejutatták volna az alkotmánybíróságba. *Kelsen* – többek között jogi kari kollégái támadásának hatására – 1930-ban elfogadta a Kölni Tudományegyetem által felkínált katedrát és véglegesen háttal fordított Bécsnek.

5. A kölni és prágai évek: tudomány és az oktatás szabadságának groteszk képe

Az Ausztriából történő távozás a jogász *Kelsen* számára egy sajátos problémát eredményezett: szakmai tudása az osztrák tételes jogon alapult, aminek külföldön kevés hasznát vette, és a nemzetközi szinten is igen nagyra tartott jogelméleti tézisei önmagukban nem voltak elégségesek ahhoz, hogy katedrát kapjon. A kölni professzor státust csak azért állt módjában elfogadni, mert a pályázatot kifejezetten a közjog, ezen belül pedig a nemzetközi (köz)jog oktatására írták ki. *Kelsen* Bécsben már több nemzetközi jogi írást is közzé tett, de ezek elméleti munkák voltak, mindenekelőtt az államjog és a nemzetközi jog kapcsolatáról. Tételes nemzetközi joggal alig foglalkozott még, és később maga is nyíltan megvallotta, hogy a tételes nemzetközi jog tanulmányozása a Kölnben eltöltött ideje túlnyomó részét igénybe vette. Ezek alapján még csodálkozhatunk, hogy a következő években ezen a jogterületen is képes volt figyelemre méltó teljesítményre. *Kelsen* kölni tartózkodására – eltekintve annak végétől – úgy emlékezett vissza, mint egy nagyon kellemes időszakra; az állás körüli tárgyalások igen előnyösen alakultak, a porosz kultuszminisztérium a lehető legmagasabb professzori fizetést állapította meg a számára, és átvállalták az Osztrák Köztársaság nyugdíjfizetésre vonatkozó kötelezettségét is. Ez utóbbi azonban három évvel később, a nácik hatalomra kerülését követően keserű bosszúságot okozott *Kelsennek*.

A Weimari Köztársaság azon kevés közjogászáinak egyike volt, akik az utolsóig kiálltak a demokrácia mellett. 1932-ben szomorúan állapította meg, hogy a demokrácia az az államforma, amely legkevésbé védekezik a saját ellenségével szemben, mivel azok számára is kell lehetőséget adnia a véleményük kifejezésére, akik a demokrácia megsemmisítésére törekednek.

*Kelsen*s legjelentősebb ellenfele tudományos területen mindenkor *Carl Schmitt* volt, aki ezidőtájt adatta ki könyvét az *Alkotmány védelmezője* címmel: *Schmitt* az alkotmánybíráskodás intézményét elutasította és arra a meggyőződésre jutott, hogy a köztársasági elnök feladata az alkotmányosság védelme. *Kelsen* elleniratában (*Kinek kell az alkotmány védelmezőjének lennie?*) az alkotmánybíráskodás – túlnyomórészt őáltala kialakított – modelljét védelmezte, de a köztük lévő ideológiai ellentét ellenére is elismerte azt, hogy *Schmitt* magas szakmai tudással rendelkezik, és amikor az 1932/33-as tanévre a kölni jogi kar dékánjává választották, támogatta azt, hogy *Schmitt* felkérést kapjon az egyetemén. A két jogász egymás mellett élése csak rövid ideig tartott: 1933. április 11-én *Kelsent* kényszerítették, hogy dékáni hivataláról mondjon le, két nappal később szabadságra küldték, és az év végén kényszer-nyugdíjba küldték.

Kelsen a legutolsó pillanatban menekült el Németországból és tért vissza Bécsbe, ahol az egyetem persze semmit sem tett annak érdekében, hogy segítséget nyújtson neki. Több barátira lelt Csehszlovákiában, ahol *František Weyr* minden eszközt bevetett, hogy *Kelsen* felkérést kapjon a prágai német egyetemről, ami természetesen számottevő ellenállást váltott ki az ekkor itt már nagyon erős nemzetiszocialisták részéről. Így *Kelsen* ideiglenesen a genfi egyetemen oktatott nemzetközi jogot, bár állása határozott idejű volt és nyugdíjigénnyel nem volt összekötve, miközben az 52 éves professzor porosz állammal szembeni nyugdíjigényét az új nemzetiszocialista vezetés megtagadta. Nem csekély problémát jelentett *Kelsen* számára az sem, hogy franciául kellett Genfben oktatnia. Amikor 1936-ban Prágába hívták, elfogadta a felkérést. Jól tudta azonban, hogy itt számos ellenzőbe ütközhet, akik ideológiai vagy faji okból fordulnak vele szembe, ezért a genfi állást nem adta fel, hanem csak szabadságot tartotta magán, és egyedül utazott Prágába, miközben felesége és leányai Genfben maradtak.

Olechowski érzékletesen festi le az ellenállás nagyságát, amely *Kelsen* minden rossz előérzetet felülhaladta: amikor 1936. október 22-én, egy csütörtöki napon 10 órakor a 2. számú előadóterembe belépett a Karolinum épületében, hogy első előadását megtartsa, a terem nemzetiszocialista hallgatókkal volt tele, és amint az első szavakat kimondta, egy közbekiabáló a nem zsidó hallgatóságot

távozásra szólította fel, melynek következtében a terem kiürült, majd az úgynevezett akcionisták, azaz nemnemzetiszocialista hallgatók ellenakcióba kezdtek, ami verekedésekhez vezetett. A minisztérium erre behúzta a kézféket, és a jogi kart bezáratta. Az oktatást négy héttel később újrakezdtek ugyan, de csak kevés, főként zsidó és szocialista hallgató akadt, akik *Kelsen* valóban hallgatni akarták. Védelmére, hiszen időközben halálos fenyegetéseket is kapott, két rendőrt rendeltek ki, akik a terem rendjét felügyelték a tudomány és az oktatás szabadságának groteszk képeként – idézi *Olechowski Kelsen* későbbi megjegyzését.

Ennek ellenére *Kelsen* három szemeszteren keresztül tartott előadásokat Prágában. A müncheni döntés után persze már nem kívánt ide visszatérni, de erre módja sem lett volna, mert 1939-ben a tanév végén itt is formálisan nyugdíjba helyezték anélkül, hogy nyugdíjat kapott volna. Amikor a náci birodalom tavasszal Franciaországot lerohanta, *Kelsenben* megszületett az elhatározás, hogy az Amerikai Egyesült Államokba vándoroljon ki.

6. Kelsen tudományos tevékenysége az amerikai évek alatt

Tulajdonképpen célja a Harvard Egyetem volt, amelytől 1936-ban honoris causa doktori címet kapott. Majd 60 évesen azt remélte, hogy itt végleges állást kaphat. Várakozásában azonban csalódnia kellett; egyelőre csak egy egyébként nagyon tiszteletre méltó megbízást, az *Oliver Wendell Holmes Lectureship*-et kapta meg, amelyet az egyetem szabályzata szerint csak minden harmadik évben lehetett kiadni, azaz itt szó sem lehetett meghosszabbításról. A Chicagói Egyetem, amely először nagy érdeklődést mutatott *Kelsen* iránt, végül mégsem kérte fel, és csak nagy nehézségek után tudott egy második évet kutatói munkatársként a Harvardon oktatni. *Kelsen* megbetegedett, és a helyzetet súlyosbította, hogy alig volt megtakarítása, mint ahogy immár állása sem. Átmeneti segítséget jelentett a kaliforniai Berkeley Egyetemről érkező vendégprofesszori meghívás.

Ahogy az I. világháború idején történt, most a II. világháborúban is a hadsereg, ezúttal az Egyesült Államok hadserege volt az, amely *Kelsen* képességeit elismerte, támogatta, és szakmai karrierjének is új lendületet adott. *Kelsen* 1944-ben és 1945-ben Washingtonban volt szakmai tanácsadó, tervezeteket készített Németország és Ausztria háború utáni helyreállítására és részt vett a háborús bűncselekményekben eljáró nürnbergi törvényszék munkájának előkészítésében is. *Olechowski* szerint a legérdekesebb probléma, amit itt meg kellett oldania, minden bizonnyal az volt, hogy a nürnbergi törvényszék működésének jogalapját megteremtő 1945. augusztus 8-i londoni egyezményt azt követően fogadták el, hogy a nemzetiszocialisták a bűncselekményeiket elkövették, miközben a *nulla poena sine lege* elvből fakadóan a visszaható hatály tilalma érvényesült a modern büntetőjogban. *Kelsen* azt állította, hogy a háttérben lévő problémakör kevésbé jogtechnikai, mint erkölcsi. Egyrészt a büntető törvények nem rendelkezhetnek visszaható hatállyal, mert a büntetendő személy az elkövetés időpontjában nem tudta, hogy magatartása büntetendő. Másrészt azonban – tette fel a kérdést *Kelsen* – valóban mondhatják azt a nemzetiszocialisták, hogy nem tudhatták, hogy milliók meggyilkolása, a rablás, a fosztogatás a lopás és a zsarolás jogtalan? Nem lenne cinikus, ha a nemzetiszocialisták egy olyan jogelvre hivatkoznának, amelyet az uralmuk idején ők maguk megvetettek? Miközben *Kelsen* ezen a problémán dolgozott, kaliforniai egyetemén 1945. június 21-én immár rendes professzori státust kapott. Hét éven át tanított még itt, majd emeritált, és ennek alkalmából honoris causa doktori címmel tüntették ki. Az 1952–1953-as tanévben visszatért Genfbe, korábbi egyetemére, majd az 1953–54-es tanévben Rode Islanden oktatott a tengeri hadviselésre szakosodott főiskolán, és csak ez után ment ténylegesen nyugdíjba.

A Kaliforniában eltöltött idő alatt *Olechowski* szerint *Kelsen* újra és újra arra kényszerült, hogy a hasznosságát bizonyítsa: 1950-ben publikálta 920 oldalnyi vaskos könyvét az ENSZ Alapokmányról,

amely élete leghosszabb terjedelmű műve volt. Csak nyugdíjba vonulása után volt lehetősége arra, hogy újra a tiszta jogtannal foglalkozzon, ami aztán az amerikai jogtudományban nem igazán váltott ki visszhangot. Bár a tan a világ minden jogrendszerére vonatkozott, mégis lényegét tekintve a kontinentális jogi gondolkodásmódját követte, és a *case law* világában igazából sosem tudott átütni. 1934-ben, pontosan abban az időszakban, amikor egzisztenciális problémák gyötörték, adta ki a mindmáig legjelentősebb művét, a tiszta jogtanról, melyben jogelméleti téziseit feszes formában foglalta össze. 1945-ben jelentette meg ennek amerikai változatát *General Theory of Law and State* címmel, amely azonban csekély sikert hozott csak a szerzőnek. 1960-ban követte ezt a második kiadás, amely az első kiadás alaposan átdolgozott változata és egyben *Kelsen* máig legfontosabbnak tekinthető munkája volt. egyre jobban foglalkoztatta a kérdés, hogy mennyiben lehetséges a logika szabályait a jogrendszer tekintetében alkalmazni. A nagymonográfia, amit ebben a témában készített, azonban csak 1973. április 19-én bekövetkezett halála után jelent meg.

7. A kétségek gyötrelméről

Olechowski felhívja olvasói figyelmet arra, hogy késői művében *Kelsen* nem egy korábban megfogalmazott tanát kétségbe vonta. Hogy milyen mértékben voltak kétségei önmaga felé, azt jól dokumentálja az az ötsoros vers (*Nach Wahrheit gerungen / In Irrtum gefallen / Das Lied ist verklungen / Und der es gesungen / Vergessen von Allen.*), amit egészen idős korában vetett papírra, és amit a sírkövére kívánt vésetni. Az 1968 körül írt versike, amely a Hans Kelsen Intézet gyűjteményében található, a recenszens szerény fordításában magyarul a következőként adható vissza: *Igazság után kutatva / tévedésbe esve / halkult el a dal / és ki énekelte / rég el lett feledve.*

A vaskos életrajz lapjait forgatva – a versikében megfogalmazott belső gyötrelmen kívül – még egy tény világossá válik az az olvasó előtt: kétségtelen, hogy az életrajzíró és a tudós alany között egy különös kapcsolat jött létre a kutatás évei alatt. Ahogy *Olechowski* a bécsi könyvbemutató alkalomával fogalmazott, valószínűleg több adatot tudott meg *Kelsen* őseiről, mint amennyivel maga *Kelsen* rendelkezett, és világos az is, hogy a fennmaradt dokumentumok illetve visszaemlékezések alapján belelátott *Kelsen* magánéletének, feleségével, gyerekeivel, barátaival és kollégáival való viszonyának olyan területeibe is, melyek a jogtudós tudományos írását olvasók előtt értelem szerűen rejtve maradtak. Ez az a többlet, amit az életrajz ad: az osztrák-magyar monarchiában született és szocializálódott, majd az osztrák és a weimari köztársaság bukása utáni Európában meggörnyedt Ember *Kelsen* képe a Tudós *Kelsen* képe mellett.

TÍMÁR Balázs
tudományos segédmunkatárs
MTA TK JTI

DOI: 10.15170/DIKE.2020.04.02.11

**„Igény az volna rá”
Gondolatok Beck Zoltán „A megszólalás üres helye” című kötetéről**

*Beck Zoltán*¹ 2020-ban megjelent kötete² ígérete szerint a romológiairól és „*más dolgokról*” kíván szólni. Alapja a szerző által is bevallottan az évekkel korábbi doktori disszertációja, amellyel számos ponton vitatkozik, s elismeri: nem mindennel ért egyet korábbi önmagával. A monográfia három fő kérdés köré orientálja magát, jelesen a romológia definícióját kívánja adni, ezen túlmenően a roma, cigány irodalom tárgyával kíván foglalkozni, végül a képzőművészet etnikus terének létére kérdez rá.

Nemcsak a romológiáról szóló részek jelentenek újdonságot, hanem mindaz, ami mögötte van, nem érintve a „*más dolgokat*”.

Mielőtt a romológiára mint fő témára térne a szerző, olyan tudományelméleti alapokat rak le, amelyek nélkül minden további értelmét vesztené. Teszi mindezt mesékkel, melyek közül az első *Esopus* meséje, *Az oroszlánról és a vadászról*.³ Ez a látszólag gyermeki felütés karakteresen jelzi az olvasónak: a nézőpont egyszersmind determinálja a tudományos diskurzusban való részvétel lehetőségét és pozícióját – a narratíván keresztül. Márpedig a narratíva birtoklása – ha jobban tetszik: uralása – egyszersmind meghatározza azt is, hogy milyen névvel illetjük azt, amiről beszélünk. Márpedig diskurzus mindaddig nem jöhet létre, amíg nincs neve annak, amiről zajlik. Ez praktikusán az a diszkurzív tér, amibe az egy helyre valókat helyezzük, s ez messze nem oly egyszerű, mint az elsőre tűnik.

Mindennek általában jelentősége van az elvont, úgynevezett tudományos életben is, amelyre később – elsődlegesen a jogtudomány kapcsán – kívánok visszatérni. Önmagában csak a meséket közlő és magyarázó részek elolvasása is számos pozitív eredménnyel járhat, ugyanakkor adja magát a kérdés, némileg parafrázálva *Beck* munkájának egy fejezetcímét: érdemes-e erről olvasnia az elképzelt tudósoknak?

Az elsődleges válasz az, hogy igen, érdemes. Miként azt az előszóként funkcionáló bevezetés is kimondja, fontos, hogy ezekkel „*foglalkozva legyen*”, vagyis az a körülmény, hogy ha a mindenkori tudomány csak azzal foglalkozik, amelyet a maga vélt vagy való elitizmussal határos nézőpontjából relevánsnak tart, számos olyan tény, körülmény vagy épp kultúra tűnhet el, amely a mindennapokban nagyon is releváns. Másként megközelítve: azáltal, hogy az úgynevezett

¹ Adjunktus, PTE BTK Romológia és Nevelésszociológiai Tanszék.

² BECK Zoltán: *A megszólalás üres helye*. Budapest 2020, 269 pp.

³ BECK, *A megszólalás üres helye* 15.

másodosztállyal foglalkozik a tudomány, egyszersmind biztosítja a létet ezeknek. S ez lehet akár irodalom, vagy bármely reprezentációja akármelyik társadalmi csoportnak, etnikumnak.⁴

Mélyebben belegondolva számos tudományterületen a roma társadalom, vagy bármely – akár hazai – nemzetiség valamihez képest szerepel a tudományos kánonban. Akár a mindenkori többségi társadalom jogi, erkölcsi, kulturális álláspontjához viszonyítva, akár annak ellenében meghatározva. Itt merül fel a szükségszerű kérdés: mennyiben lehet állásfoglalást tenni a témában kívülállóként, s mennyiben tud a kívülálló kilépni a valamihez képest rendszeréből? Beck munkájának ez vitathatatlan előnye, hiszen ha nem is mondja meg, hogy mit lehet, vagy épp kell másként tenni, hova helyezzük át a nézőpontot, a fókuszot, megmutatja, hogy mit és mihez képest vizsgálunk. S a másodosztály jelenléte és létjogosultsága akkor válik kézzelfoghatóvá a képzelt tudós számára, amikor feltárul mindaz, ahogyan a többségi társadalom képzelt tagja viszonyul a mindennapokban ehhez.

Mielőtt rátérnék a jog és a történelem vélelmezett képére a roma társadalomról, szükségesnek tartom annak tisztázását, hogy kell-e romológia és szükséges-e ezzel egyetemi (ha úgy tetszik: akadémiai) szinten foglalkozni. A rövid válasz az, hogy igen és erre Beck könyve számos példát és okot hoz. Kezdve azzal, hogy a téma nemzetközi szakirodalmának bemutatásával egyértelművé teszi azt a lemaradást, amelyben a hazai romológia lehet. Érdekes adalékként hangzott el Beck előadásán 2020 őszén, hogy az 1989-ig eltelt 150 év alatt Magyarországon 5000 cikk jelent meg a cigányságról, ami évente a három tucatot sem éri el. S ez az általában vett romákat érintő munkák aránya.

A Magyar Tudományos Akadémia *Cigány Néprajzi Tanulmányok* címmel jelentetett meg periodikát a témában, mintegy kijelölve, hogy a téma a néprajzon belül értelmezendő, mi több, különszám is jelent meg az ezredfordulón *A magyarországi nemzetiségek néprajza* sorozat tiszteletére.⁵ Szintén az Akadémia berkein belül jelent meg a *Ciganisztikai Tanulmányok* című sorozat, amely megnevezését tekintve még mindig a külső szemléletből fakadó hatalmi megnevezést⁶ követte. Mind a romák, mind a romák kutatásának történetét végül Dupcsik Csaba gyűjtötte össze több, mint egy évtizede.⁷

Ezeknek megfelelően állítom: érdemes elgondolkodni azon, hogy akár a vizsgált kötet nyomán, akár az általa hivatkozott szerzőkre reflektálva meginduljon egy olyan diskurzus, amelynek a hazai roma társadalom nem tárgya, hanem sokkal inkább alakítója lehet.

Szűkítve a fentieket: érdemes-e jogásznak olvasnia a *Megszólalás üres helyét?* A válaszhoz indokolt megvizsgálni, hogy a képzelt jog miként viszonyul a romákhoz.

A rendszerváltás óta 309 olyan jogszabály született, amelyben a cigányság valamilyen kontextusban szerepel. Legelőször a Magyar Köztársaságban élő nemzeti és nyelvi kisebbségek országgyűlési képviseletéről szóló törvény⁸ említi, egy sorban a Magyarországon élő

⁴ BECK, A megszólalás üres helye 9.

⁵https://kisebbssegkutato.tk.hu/uploads/files/olvasoszoba/romaszovegtar/Soha_tobbe_cigany_neprajzi_tanulmanyok_8.pdf (2021. 01. 13.)

⁶ BECK, A megszólalás üres helye 84.

⁷ DUPCSIK, A magyarországi cigányság története.

⁸ A Magyar Köztársaságban élő nemzeti és nyelvi kisebbségek országgyűlési képviseletéről szóló 1990. évi XVII. törvény.

nemzetiségekkel. Leggyakrabban a nemzetiségeket érintő jogalkotás, valamint a költségvetés kapcsán kerül elő, ugyanakkor az ezredfordulót követően már esélyegyenlőségi kérdéssel összefüggésben, míg 2010 után a közfoglalkoztatottsággal kapcsolatban, igaz, alsóbb szinten. Egyetlen kivétel talán 2008-ból a romani és beás nyelvek oktatásáról szóló törvény, amely nemzetközi szerződésből eredő kötelezettséget teljesít. A roma kifejezés ezzel szemben legkorábban törvényi szinten 1991-ben jelenik meg,⁹ és azóta közel félezer jogszabály tartalmazza.

A bírói gyakorlatban szereplő *cigány* részletes vizsgálatára értelemszerűen jelen recenzió nem vállalkozhat, ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy közel ezer darab rendes- és alkotmánybírói döntésben szerepel a kifejezés, míg a *roma* több, mint ezerben.

Mindezzel csak azt kívántam érzékeltetni, hogy a rendszerváltás óta eltelt bő három évtizedben nem sikerült sem a jogalkotásnak, sem a jogalkalmazásnak dűlőre jutni abban, hogy *minek nevezze* a homogénnek kezelt roma társadalmat (amely homogenizációba olykor a szerző és a recenzens is hajlamos belefeledkezni). S itt érdemes visszautalni a névadás problematikájához.

A fentiek alapján mint gyakorló jogász azt állítom, hogy a kötet egésze, de akár csak egyes fejezetei is alkalmasak arra, hogy bármely hivatásrend bármely képviselője átértékelje a roma társadalom egyes tagjaihoz fűződő viszonyát, mely az elutasítás és gyűlölet végletének akár ellentétes megnyilvánulását is jelentheti.

Az elképzelt történész romaképe már árnyaltabb, amennyiben számos aspektusból vonták már vizsgálat alá a többségi társadalom és a roma közösség kapcsolatát. Leírhatók akár az állam intézkedéseinek vizsgálatával, de akár mikrotörténelmi szinten, vagy épp az egyének szintjén, pl. naplóbejegyzések alapján. Fontos ugyanakkor látni, hogy a történelmi diskurzus esetében a roma sokszor mint tárgy jelenik meg, s nem alanyaként.

Ezek alapján belátható, hogy *Beck* munkájának ismerete, ha nem is nélkülözhetetlen, mégis releváns bármely történész számára, foglalkozzon akár gazdaság-, akár társadalom-, akár politikatörténettel. Nem azért, mert olyan új adat merül fel, amely nélkül egy-egy kutatás értéktelenebb lenne, hanem azért, mert olyan nézőpontot ad, amelynek tükrében átértékelhetők a kutatási eredmények.

Végezetül utalni kívánok a címben idézett csattanóra, mely tekinthető talán közismertnek is. A magyarországi roma társadalommal szemben számos előítélet él, s ezek az előítéletek nem kizárólag agresszióban öltönek testet, hanem elhibázott szakpolitikai döntésekben is – függetlenül korszakoktól. A kötet témáját, a feldolgozás módját és a felhasznált forrásait tekintve is alkalmas az előítéletek árnyalására, mi több, számos előítélet lerombolására. Olvasmányos szövege alkalmassá teszi a laikus olvasó bevonzását, szerkesztése pedig befogadhatóvá teszi azt.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy bizonyos esetekben a lábjegyzetben szereplő információk főszövegben történő kibontása könnyebbé tette volna a megértést, így például a cigánykutatás és szépirodalom kapcsolatánál.¹⁰ Ugyanez elmondható a hivatkozott nemzetközi szerzők kapcsán is, akikről háttérinformációt nem közöl a monográfia.

A felhasznált szakirodalmak spektruma a tisztán szépirodalmi művektől az akadémiai értelemben vett szakirodalomig terjednek, és ezek közös nevezőre hozása a szerző nagy erénye.

⁹ A foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról szóló 1991. évi IV. törvény.

¹⁰ BECK, A megszólalás üres helye 170.

Összességében nemcsak a roma társadalomról kapunk átfogó munkát, hanem a szerzőről is. *Beck* tudományos pályája ismert, ugyanakkor megítélése szempontjából kiemelt jelentőségű a fenti munka. Szerepe a pécsi romológusképzés megszervezésében ismert, álláspontom szerint e munkával sikerült megtenni a következő lépést. Fontos kiemelni, hogy bár *A megszólalás üres helye* önmagában is megáll, tudományban betöltött szerepét talán mégis akkor tölti be teljesen, ha ez alapján más tudományterületek is megvizsgálják kutatásaik ilyen irányú átértékelését.

Felhasznált irodalom és források

A foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról szóló 1991. évi IV. törvény.

A Magyar Köztársaságban élő nemzeti és nyelvi kisebbségek országgyűlési képviselétéről szóló 1990. évi XVII. törvény

BECK Zoltán: *A megszólalás üres helye*. Budapest 2020.

DUPCSIK Csaba: *A magyarországi cigányság története*. Budapest 2009.

https://kisebbségkutato.tk.hu/uploads/files/olvasoszoba/romaszovegtar/Soha_tobbe_cigany_neprajzi_tanulmanyok_8.pdf (2021. 01. 13.)